Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)

Program Kodu: 3501

Proje No: 114K305

Proje Yürütücüsü:
Yrd. Doç. Dr. Yunus UĞUR

Danışman:
Yrd. Doç. Dr. Alim ARLI

Bursiyerler:
Ahmet BAŞ
Ahmet Yusuf YÜKSEK
Emine ÖZTANER ESKİN
Zeynep Elif ÖZTANER
Ahmet TEKİN
Ayşe KAVAK
Zehra GÜLER
Zeynep Begüm GÜNEY

Aralık 2016
İSTANBUL

ÖNSÖZ

Acaba 1700'lü yıllarda gayrimüslim nüfusunun toplam nüfusa oranı itibariyle hangi Osmanlı şehirleri özgünlükler gösterir yani hangileri birbirine benzer ve hangi şehirler birbirine benzemez? Farklı tarihler için ve farklı temalarla (nüfus, etnik-dini dağılım, mahalle sayıları, vergi çeşitleri-miktarları, mimari yapıları...) çeşitlendirilebilecek bu sorular doktora tezimi yazarken zihnimi meşgul eden en önemli meselelerdendi. Edirne çalışıyordum ve Edirne'yi Osmanlı şehirleri arasında bir yere konumlandırmak ve aynı zamanda şehrin kendisini de daha iyi anlamak için farklı usullerle hazırlanmış yüzlerce şehir tarihi çalışmasına bakmam ve şehirlerin gelişimlerini takip etmem gerekiyordu. Oysa, yoğun arşiv ve diğer birincil kaynaklarla, ele alınan şehrin bir döneminin ancak ortaya konulabildiği bir tez sürecinde böyle bir ikinci iş yapılmasını beklemek, halihazırdaki çalışmalara da bakılırsa, pek de gerçekçi değildir. Bu beklenti ancak, mevcut tez ve kitaplardan Osmanlı şehirlerini ele alan ve her biri birbirinden değerli yüzlerce tarih çalışmasının taranması, temel bazı kriterlerle ortak bilgilerinin derlenmesi ve bunun tarih camiasıyla en anlaşılabilir bir usul ve dil ile sunulmasından sonra gerçekçi olabilir.

Bu çerçevede elinizdeki projenin amacı Osmanlı şehirleri için karşılaştırmalı tarih çalışmalarına imkân tanıyacak bir zemin oluşturmaktır. Başka bir ifade ile farklı dönemlerde farklı coğrafyalarda yer alan şehirlerin ortak ya da ayrışan özelliklerini ortaya koyarak kendi aralarında ya da diğer dünya şehirleri ile Osmanlı şehirlerini karşılaştırmalı çalışmayı mümkün hale getirecek tipolojileri keşfetmektir. Projede kullanılacak literatür ve birincil kaynaklar, büyük orandatahrir defterleri ve avârız defterlerinden müteşekkil olduğu için, çalışma bu defter türünün bize rehberlik edeceği 1450-1700 tarihleri arasına odaklanacaktır.

Neredeyse yüz yıldır biriken şehir tarihleri literatürü var elimizde ve yapılması gereken bu literatürde yer alan çok büyük malumatın 1) Envanterini yapmayı, 2) Yoğunlaşılan şehir ve dönemlerini tespit etmeyi, 3) Çeşitli kriterlerle (nüfus, etnik-dini dağılım, iktisadi hacim, mahalle ve yerleşim özellikleri) bilgileri tasnife tabi tutmayı, 4) Oluşturulacak veritabanının analizini yapıp şehir tipolojileri oluşturmayı ve 5) Tablolar-haritalar marifetiyle de bu analizin sonuçlarını tematik haritalar şeklide görselleştirmeyi amaçlıyoruz.

Bu proje ile büyük emeklerle hazırlanan mevcut literatürün değeri artırılmış olacaktır. Şehir tarihçiliği açısından hayati öneme sahip mukayeseli çalışma yöntemi için bir zemin hazırlanmış olacak, Osmanlı şehirlerini hem kendi aralarında hem de dünya şehirleri ile karşılaştırmalı ele almanın önü açılacaktır. Böylece Osmanlı şehir tarihçiliği dünya şehir tarihçiliği literatürüne dahil olabilecektir. Tek bakışta örneğin 1450, 1500, 1550, 1600, 1650, 1700'lü yıllarda Balkanlardan Arap coğrafyasına Osmanlı şehirlerinin durumu, nüfus miktarı, etnik-dini dağılım, ticari hacim, yerleşim sistemi (mahalleler, binalar) gibi tematik alt başlıklarla

haritalar üzerinden görülebilecektir. Ayrıca, yüzlerce Osmanlı şehir tarihi çalışması değerlendirilecek, içerisindeki bilgiler tasnif edilecek, arşivlerde özellikle tahrir ve avârız defterlerinde bulunan farklı veri türleri gruplandırılacak yeniden adlandırılacaktır. Bir taraftan şehirlerin dağınık bilgileri toparlanarak 1450-1700 arasındaki birkaç yüz yıllık verileri bir araya getirilirken diğer taraftan her şehrin diğer şehirlere göre konumu da ortaya çıkarılmış olacaktır. Çeşitli kriterler çerçevesinde birbirine benzeşen ve birbirinden ayrışan şehirler bize bir Osmanlı şehir tipolojisi önerisinde bulunma fırsatını verecektir.

Bu proje Türkiye Bilimler Akademisi (TUBİTAK) Araştırma Destek Programları Başkanlığı (ARDEB) tarafından desteklenmiştir (Proje no: 114K305). Sonsuz şükranlarımızı sunarız. Ayrıca İstanbul Şehir Üniversitesi'nin en başta Şehir Araştırmaları Merkezi olmak üzere Rektörlük, Teknoloji Transfer Ofisi, Kütüphane, Bilgi İşlem, İnsan Kaynakları Direktörlükleri ve Tarih Bölümü gibi pek çok birimi ve yöneticisine bu vesile ile proje ekibi olarak teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ii

İÇİNDEKİLER iv

TABLO VE ŞEKİL LİSTESİ v

ÖZET viii

ABSTRACT ix

1. GİRİŞ 1

2. LİTERATÜR ÖZETİ 4

3. GEREÇ VE YÖNTEM 7

4. BULGULAR 13

4.1 Projede Kullanılan Kaynaklara Dair Bulgular 13

4.1.1 Mevcut Osmanlı Şehir Tarihleri Literatürü 13

4.1.2 Projede Kullanılan Birincil Kaynaklar 19

4.2 Proje Kapsamına Alınacak Şehirler –Örneklem- 24

4.3 Şehir Tipolojileri ve Tematik Haritalar 27

4.3.1 İlk Dönem (1450-1500): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar 29

4.3.2 İkinci Dönem (1501-1550): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar 45

4.3.3 Üçüncü Dönem (1551-1600): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar ... 61

4.3.4 Dördüncü Dönem (1601-1650): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar 78

4.3.5 Beşinci Dönem (1651-1700): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar ... 88

5. TARTIŞMA/SONUÇ 97

6. KAYNAKLAR 103

6.1 Genel Kaynakça 103

6.2 Örneklem Şehirler İçin Kaynakça 104

7. EKLER 118

TABLO VE ŞEKİL LİSTESİ

Tablo 1. Osmanlı şehir tarihi literatürünün çalışılan dönemlere göre tasnifi.....14

Tablo 2. Osmanlı tahrir defterlerinin dönemlere göre tasnifi 21

Tablo 3. Avârız defterlerinin kazalara göre tasnifi ve nitelikleri 24

Tablo 4. Literatür taramasından çıkan bölgesel dağılım: Kaza sayıları ve eser sayıları (1450-1700) 25

Tablo 5. Örnekleme dahil edilen şehirler, projede taranan eser ve temsil ettikleri dönem sayıları 26

Tablo 6. Nüfusun dini dağılımı ve şehirler, homojenlik analizi.....50

Tablo 7. Mahalle sayısı ile hane sayısının karşılaştırılması 52

Şekil 1. Araştırmada kullanılan veritabanı, sütun ve satırlar. 11

Şekil 2. Araştırmada kullanılan ArcGIS programı ile Osmanlı şehirleri için oluşturulan harita altlığı.....12

Şekil 3. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının 1450-1700 yılları arası 50'şer yıllık dönemler için yoğunlaşma grafiği 15

Şekil 4. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının 1450-1700 yılları arası 50'şer yıllık dönemler için yoğunlaşma oransal grafiği 15

Şekil 5. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının türlerine göre tasnifi.....16

Şekil 6. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının türlerine göre oransal tasnifi.....16

Şekil 7. Osmanlı şehir çalışmalarının yayın tarihine göre tasnifi 17

Şekil 8. Osmanlı şehir çalışmalarının yayın tarihine göre oransal tasnifi 17

Şekil 9. Osmanlı şehir tarihlerinin kullandıkları birincil kaynaklara göre tasnifi 18

Şekil 10. Osmanlı şehir tarihlerinin kullandıkları birincil kaynaklara göre oransal tasnifi.....18

Şekil 11. Osmanlı şehir tarihlerinin yıllara göre odaklandıkları dönemler.....19

Şekil 12. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında odaklanılan şehirler tasnifi.....19

Şekil 13. Tahrir defterlerinin proje kapsamına alınan şehirlere göre tasnifi.....22

Şekil 14. Avârız defterlerinin şehirlere göre tasnifi 23

Şekil 15. Şehir örnekleminin, temsil ettikleri dönem sayına göre, genel dağılımını gösteren harita. 27

Şekil 16. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde nüfusun haneler ve biçimleri şeklinde dağılımı 31

Şekil 17. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde hanelerin din tercihlerine göre tasnifi. 33

Şekil 18. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir). 34

Şekil 19. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerindeki mahalle ve nahiyelerin sayısı. ..36

Şekil 20. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerindeki vakıf yapılarının dağılımı. 39

Şekil 21. 1450-1500 yılları arasında bazı Osmanlı şehirlerinin nefs-i kaza vergi toplamları ..41

Şekil 22. 1450-1500 yılları arasında bazı Osmanlı sancaklarının vergi toplamları.....42

Şekil 23. 1450-1500 yılları arasında bazı Osmanlı sancaklarındaki miri arazilerin tasnifi.....44

Şekil 24. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde hane sayıları ve türleri tasnifi 48

Şekil 25. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde nüfusun etnik ve dini dağılımı. ..49

Şekil 26. 1501-1550 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir). 50

Şekil 27. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde mahalle ve nahiye sayılarının dağılımı. 53

Şekil 28. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde cami, mescit, medrese ve zaviyelerin dağılımı. 55

Şekil 29. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehir merkezlerinin vergi kapasitesi.....56

Şekil 30. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı sancaklarının vergi kapasitesi. 57

Şekil 31. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde miri arazi tasnifi ve gelirleri.....59

Şekil 32. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde hane sayıları ve türleri tasnifi 63

Şekil 33. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde nüfusun dini dağılımı.....65

Şekil 34. 1551-1600 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir). 66

Şekil 35. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde mahalle ve nahiye sayılarının dağılımı. 69

Şekil 36. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde cami, mescit, medrese ve zaviyelerin dağılımı. 71

Şekil 37. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehir merkezlerinin vergi kapasitesi. 72

Şekil 38. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı sancaklarının vergi kapasitesi. 73

Şekil 39. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde miri arazi tasnifi ve gelirleri.....76

Şekil 40. 1601-1650 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde hane sayıları ve türleri tasnifi 81

Şekil 41. 1601-1650 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde nüfusun dini dağılımı 83

Şekil 42. 1601-1650 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir). 84

Şekil 43. 1601-1650 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde mahalle ve nahiye sayılarının dağılımı. 85

Şekil 44. 1601-1650 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde avârızhane sayıları dağılımı. 88

Şekil 45. 1651-1700 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde hane sayıları ve türleri tasnifi 90

Şekil 46. 1651-1700 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde nüfusun dini dağılımı 91

Şekil 47. 1651-1700 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir). 92

Şekil 48. 1651-1700 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde mahalle ve nahiye sayılarının dağılımı. 94

Şekil 49. 1651-1700 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde avârızhane sayıları dağılımı. 96

Şekil 50. Şehirlerin dini kompozisyonunu uzun dönemli analizi. 102

ÖZET

Osmanlı dönemi şehirlerinin tarihi, monografik olarak 20. yüzyılın başından itibaren yazılmaya başlanmıştır. Yaptığımız taramalardan detaylıca gördüğümüz üzere, bugünkü Balkan, Anadolu ve Arap-Afrika (bugün MENA olarak adlandırılmaktadır) coğrafyasını kapsayan Osmanlı sınırlarında yer alan şehirler Türkiye, Mısır, Irak, Suriye, Yunanistan, Bosna-Hersek, Makedonya gibi onlarca ülke tarihçileri tarafından çalışılmakta, arşiv malzemeleri kullanılarak tarihleri ortaya konmaktadır. En önemli sorun ise tarihyazımı açısından bu şehir tarihlerinin birbiri ile irtibatsız olarak yazılmakta olmasıdır. Oysa şehirler ancak bir şehirler ağında varlıklarını sürdürebilir ve bir şehir diğer şehirlerle birlikte değerlendirilerek çok daha doğru anlaşılabilir. Osmanlı coğrafyasında bulunan şehirlerin de bu çerçevede birbiri ile ilişkilendirilerek, şehir ötesi/arası ağları tespit edilerek çalışılması gerekmektedir. Örneğin, Edirne'nin 1700 tarihlerindeki şehir tarihini çalışan bir araştırmacının o dönemde bu şehre nüfus, etnik-dini dağılım, iktisadi hacim, mahalle ve yerleşim özellikleri gibi hususlarda benzeyen ya da ayrışan şehirleri bilmesi ve o şehirlerle ilgili çalışmalara müracaat ederek kendi çalışmasını zenginleştirmesi hayati önemdedir. Diğer yandan, sayıları yüzlerce olan Osmanlı şehirleri yeknesak özelliklere sahip değillerdir. Liva, Vilayet, Sancak, Kaza gibi adlandırmalarla Osmanlı idari sisteminde bir tasnif bulunmakla birlikte şehirler ve idari bölgeleri, şehircilik açısından nüfus büyüklükleri başta olmak üzere bazı tanımlayıcı özelliklerle yeniden bir tasnife tabi tutulmalı ve şehir tipolojileri oluşturulmalıdır. Makalede, mevcut kaynaklardan elde edilecek şehir verileriyle yeni bir tasnifin/tipolojilendirmenin kriterleri ve ölçekleri 1) tarihsel dönemler dikkate alınarak 2) dinamik bir şekilde nasıl oluşturulabilir, 3) tematik haritalarla şehirlerin özellikleri nasıl haritalanabilir gibi meseleler 4) tahrir ve avârız defterlerinin yoğunlukla bulunduğu 1450-1700 tarihleri arası merkeze alınarak tartışılacaktır. Yöntem olarak önce mevcut verilerin tasnifi, tanımı ve tasviri yapılacak, sonrasında kümeleme/mütekabiliyet analizi ile coğrafi bilgi sistemleri (CBS/GIS) uygulamaları kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Şehirler, Şehir tarihi, Erken Modern, CBS, Tipoloji, Anadolu, Balkanlar, Arap Coğrafyası, Tahrir, Avârız, Gayrimüslim, Mahalle, Yapılı Çevre, Vergiler, Tarım, Toprak, Mülkiyet

ABSTRACT

Typologies and Atlas of the Ottoman Cities (1450-1700)

There have been many biographies of the Ottoman cities written during the last century covering the cities in different geographies of the Ottoman realm from Balkans to Anatolia and to MENA as called today. Many historians from the past Ottoman lands such as Turkey, Egypt, Iraq, Syria, Greece, Bosnia, and Macedonia have written monographic histories of the individual cities in different periods on the basis of archival sources like *tahrir* registers, *avârız* surveys, and sharia court records. These are all very valuable studies in themselves. The problem is that a history of one city's monograph is written independent of any other cities or without looking at any other city of the same historical period. This is significant drawback of these studies because of the urban historiographical argument that a city can survive only within a network of other cities. Another problem here is related to more theoretical issue of insufficient general picture of the Ottoman cities in different periods and in different geographies. Both of these problems require to evaluate all of these existing studies in a macro or transnational scale. This project has a claim of suggesting a research agenda through scanning the literature, selecting the representative number of the cities, gathering the data, setting up a database, exploring the attributes-based typologies of the cities, and presenting the outcomes via the tables and maps. The historical period of the discussion will be between 1450 and 1700 because of the primary/secondary sources at hand. This study tries to do this along with at the same time using statistical methods for the nominal data and geographic information systems (GIS) which have commonly used in the world urban historiography but rare in Ottoman urban historiography.

Keywords: Ottoman, Cities, Urban history, Early Modern, GIS, Typology, Anatolia, Balkans, Arab Geography, Tahrir, Avârız, Non-Muslims, Neighborhoods, Built-Environment, Taxes, Agriculture, Lands, Property

1. GİRİŞ

Bu projenin amacı Osmanlı şehirleri için karşılaştırmalı tarih çalışmalarına imkân tanıyacak bir zemin oluşturmaktır. Başka bir ifade ile farklı dönemlerde farklı coğrafyalarda yer alan şehirlerin ortak, ayrışan ya da özgün özelliklerini ortaya koyarak kendi aralarında ya da diğer dünya şehirleri ile Osmanlı şehirlerini karşılaştırmalı çalışmayı mümkün hale getirecek tipolojileri (aynı özellikleri gösteren şehir gruplarını) keşfetmek ve mevcut literatürün bir envanterini çıkartıp değerlendirmektir. Osmanlı şehirleri hakkında varolan verileri çeşitli dönemleri dikkate alarak mukayeseli bir şekilde haritalar üzerinde göstermek ve bir Osmanlı şehirler atlası oluşturmaktır. Örneğin 1450-1500 aralığında çeşitli bölgelerden seçilecek 30 kadar Osmanlı şehrinin barındırdığı mesela dini grupların oranını tek haritada göstermek ve bunu 1700'e kadar 50'şer yıllık dönemlerde yapmaktır.

Osmanlı dönemi şehirlerinin tarihi 20. Yüzyılın başından itibaren monografik olarak yazılmaya başlanmıştır. Yaptığımız ön taramalardan detaylıca gördüğümüz üzere, bugünkü Balkan, Anadolu ve Arap-Afrika (bugün MENA olarak adlandırılmaktadır) coğrafyasını kapsayan Osmanlı sınırlarında yer alan şehirler Türkiye, Mısır, Irak, Suriye, Yunanistan, Bosna-Hersek, Makedonya gibi onlarca ülke tarihçileri tarafından çalışılmakta, arşiv malzemeleri kullanılarak tarihleri ortaya konmaktadır. En önemli sorun ise tarihyazımı açısından bu şehir tarihlerinin birbiri ile irtibatsız olarak yazılmasıdır. Oysa şehirler ancak bir şehirler ağı sistemi ile varlıklarını sürdürebilir ve bir şehir diğer şehirlerle birlikte değerlendirilerek çok daha doğru anlaşılabilir. Osmanlı Devleti yönetimi altında bulunan şehirlerin de bu çerçevede birbiri ile ilişkilendirilerek çalışılması gerekmektedir. Örneğin, Edirne'nin 1700 tarihlerindeki şehir tarihini çalışan bir araştırmacının o dönemde bu şehre nüfus, etnik-dini dağılım, iktisadi hacim, mahalle ve yerleşim özellikleri gibi hususlarda benzeyen ya da ayrışan şehirleri bilmesi ve o şehirlerle ilgili çalışmalara müracaat ederek kendi çalışmasını zenginleştirmesi hayati önemdedir.

Diğer yandan, sayıları yüzlerce olan Osmanlı şehirleri yeknesak özelliklere sahip değillerdir. Liva, Vilayet, Sancak, Kaza gibi adlandırmalarla Osmanlı idari sisteminde bir tasnife sahip olmakla birlikte şehirler ve idari bölgeleri, şehircilik açısından nüfus büyüklükleri başta olmak üzere bazı tanımlayıcı özelliklerle yeniden bir tasnife tabi tutulmalı ve şehir tipolojileri oluşturulmalıdır. Proje süresince mevcut literatürden elde edilecek şehir verileriyle tasnif kriterleri ve ölçekleri tarihsel dönemler dikkate alınarak dinamik bir şekilde ortaya konulacaktır. Şimdiye kadar tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayacak ölçekte yapılmayan bu tasnif, tipolojilendirme ve tematik haritalarla şehirlerin özelliklerini haritalama çalışması Osmanlı şehir

tarihi çalışmalarında mukayeseli çalışmaların da önünü açması açısında son derece özgün sonuçlar üretecektir.

Proje mevcut literatürün taranmasını, envanterinin çıkarılmasını, çalışma dönemlerinin ve şehir örneklemlerinin tespitini, çalışmalarda varolan bilgilerin çeşitli kriterler çerçevesinde veritabanına işlenmesini ve sonuçlarının tablolar, sayısallaştırılmış haritalar ve değerlendirme metni ile ortaya konulmasını kapsamaktadır. Yorumlama safhasında, SPSS programı üzerinden bazı kümeleme yöntemleri ile coğrafi bilgi sistemleri (CBS/GIS) uygulamaları projede kullanılacaktır. Mevcut literatürün yoğunlaştığı tarihler ve projenin yapılabilirliği dikkate alınarak 1450-1700 tarihleri arası çalışılacaktır. Bu dönemin ana kaynakları olarak tahrir defterleri, Avârız ve Cizye defterleri ana kaynaklar olarak Osmanlı şehir tarihçiliğinde kullanılmaktadır. Şer'iyye Sicilleri ve Vakıf kayıtları ise diğer Osmanlı arşiv türleri ile birlikte tüm dönemler için şehirlerin temel bilgileri ve gündelik yaşamı için değerli bilgiler içermektedir. Elimizdeki Osmanlı şehir tarihi çalışmaları, bazen bu kaynaklardan birine bazen de birkaçına dayanarak hazırlandığından projenin veritabanı bu tür kaynaklardan elde edilebilecek bilgi türlerine göre oluşturulacaktır. Örneğin, Tahrir defterlerinde bir şehrin tarım ürün deseni vesair üretim kapasitesi detaylıca verilirken, Avârız defterlerinde bu bilgiler mevcut değildir. Şer'iyye sicilleri ise şehrin ilgili dönemde ödediği vergi çeşitlerini ve miktarlarını, şehrin zenginlik ve mülkiyet türlerini ihtiva edebilmektedir. Dolayısıyla projede, arşivlerde olan verilerin tümü gözden geçirilerek verilerin yeniden adlandırıldığı ya da gruplandığı yeni göstergeler tanımlanacaktır. Değişik amaçlar güdülerek yapılan sayımların (tımar, vergi, hukuki nizalar vs) içerdiği farklı veriler böylece şehir tarihi için tutarlı olabilecek göstergelere dönüştürülecektir.

Bu proje ile bir taraftan şehirlerin dağınık bilgileri toparlanarak birkaç yüz yıllık veriler bir araya getirilirken diğer taraftan her şehrin diğer şehirlere göre konumu da ortaya çıkarılmış olacaktır. Çeşitli kriterler çerçevesinde birbirine benzeşen, birbirinden ayrışan ve özgün şehirler bize bir Osmanlı şehir tipolojisi önerisinde bulunma fırsatını verecektir. Şehir tarih yazımı ve kaynakları açısından son derece önemli olan bu tespitlere ilaveten, yöntemsel olarak, son yıllarda çok önemli gelişmelere sahne olan ve tüm dünyada kullanımı gittikçe artan CBS/GIS (coğrafi bilgi sistemleri) araçları ile oluşturulacak haritalar ile tarih ve coğrafyanın imkânları yeniden şehir tarihi potasında buluşturulmuş olacaktır. Böylece, Osmanlı şehir tarihçiliği, dünya şehir tarihçiliği çerçevesinde de daha rahat çalışılabilecektir.

Bu keşifsel denemeler, şehir tarihi alanında araştırmalara başlayacak herkes için çalışılacak şehir seçiminden, verilerin ve temaların mukayeseli kullanımına ve görselleştirilmesine kadar birçok açıdan fikir verebilecektir. Kişisel düzeyde, şimdiye kadar çeşitli Osmanlı şehirlerini arşive dayalı olarak ve CBS/GIS ve istatistiksel analiz yöntemleri kullanarak çalışmış bir akademisyen olarak böyle bir proje, Osmanlı şehirlerinin tümüyle ilgili bilgimi zenginleştirecek ve ileride, Osmanlı şehirlerinin tümünün belirli bir tarihteki verilerini

ihtiva eden elimdeki bir arşiv defter serisini kullanarak, yapacağım mukayeseli ve daha uzun erimli bir proje için bir ön çalışma olacaktır. Ayrıca, şehirleri ve şehir verilerini kavramsallaştırma, soyutlama, ilişkisel yöntemler kullanma gibi alanlarda bir şehir sosyoloğu danışmanlığı almak ve çeşitli disiplinlerden uzmanların bulunduğu üniversitemizin Şehir Araştırmaları Merkezi'nde yapılacak olmak projenin disiplinler arası karakterini ve yapılabilirliğini artırmaktadır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Bu proje esas itibariyle literatürün yeniden elden geçirilmesi ve değerlendirilmesi olduğu için mevcut literatürü, projedeki kullanımını esas alarak monografiler, arşiv ve arşive dayalı çalışmalar ve tarihsel coğrafya çalışmaları şeklinde birkaç gruba ayırarak tanıtmak faydalı olacaktır.

Eski zamanlarda yazılan şehir tarihleri bir kenarda tutulursa Osmanlı dönemi şehirlerinin modern tarihyazımına uygun olarak çalışılması 20. yüzyılın başından beri yoğun olarak devam etmektedir. Şehir tarihi literatürüne dair çeşitli veritabanları ve bibliyografyaları kullanarak yaptığımız taramalardan detaylıca gördüğümüz üzere, bugünkü Balkan, Anadolu ve Arap-Afrika (MENA olarak adlandırılmaktadır) coğrafyasını kapsayan Osmanlı sınırlarında yer alan şehirler Türkiye, Mısır, Irak, Suriye, Yunanistan, Bosna-Hersek, Makedonya gibi onlarca ülke tarihçileri tarafından çalışılmakta, arşiv malzemeleri kullanılarak tarihleri ortaya konmaktadır. Mevcut literatürün tarihyazımı açısından en önemli sorunu bu şehir tarihlerinin birbiri ile irtibatsız olarak yazılmasıdır. Oysa şehirler ancak bir şehirler ağı çerçevesinde varlıklarını sürdürebilir ve bir şehir diğer şehirlerle birlikte değerlendirilerek özgünlüğü ve ayırt ediciliği bakımından çok daha doğru anlaşılabilir. Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında bulunan şehirlerin de öncelikle bu çerçevede birbiri ile ilişkilendirilerek, şehir ötesi/arası ağları tespit edilerek çalışılması gerekmektedir. Örneğin, Edirne'nin 1700 yıllarındaki şehir tarihini çalışan bir araştırmacının o dönemde bu şehre nüfus, etnik-dini dağılım, iktisadi hacim, mahalle ve yerleşim özellikleri gibi hususlarda benzeyen ya da benzemeyen –ayrışan- şehirleri bilmesi ve o şehirlerle ilgili çalışmalara müracaat ederek kendi çalışmasını zenginleştirmesi hayati önemdedir.

Literatür ile ilgili biraz daha ayrıntılı bilgi verecek olursak, mevcut şehir tarihi literatürü incelendiğinde Osmanlı şehir tarihçiliğinin genel olarak tek şehre yoğunlaşan çalışmalardan oluştuğu ve bu çalışmaların da büyük oranda, döneminin belirli kaynak türlerinden birine dayanılarak yapıldığı görülmektedir. Birden fazla şehri ya da bölgeyi mukayeseli bir şekilde ele alan eserler ise son derece azdır. Özer Ergenç'in (2012), Suraiya Faroqhi'nin (1994), İlhan Tekeli'nin (2011), Andre Raymond'un (2002), Nikolai Todorov'un (1983) farklı Osmanlı coğrafyalarını kapsayan çalışmaları bu az örnekler arasındadır. Bu literatür, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar" adlı makalede (Uğur, 2005) detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu projeden çıkacak sonraki yayınlarda da niceliksel ve niteliksel olarak mevcut literatürde görülen eğilimler çeşitli kriterlerle değerlendirilecektir. Zira, bu projede monografi türü şehir tarihleri yoğun bir şekilde kullanılmakta ve içerdikleri veriler dikkatlice değerlendirilmektedir. Bölgesel ya da karşılaştırmalı şehir tarihleri ise şehirler tipolojileri ve veri-seti öğeleri oluşturulurken özellikle kullanılmaktadır.

Mevcut şehir tarihlerinin ötesinde, projemiz için birincil kaynak olarak kullanılan arşiv malzemesi üzerine yapılan çalışmalar da son derece önemlidir. Özellikle XVIII. yüzyıla kadarki dönem için tahrirleri, vakfiyeler, avârız defterleri, cizye sayımları ve şer'iyye sicilleri ile ilgili literatür gözden geçirilmiştir. Esas olarak XV-XVI. yüzyıllar için tahrirlerine ve XVII. yüzyıl için ise avârız defterlerine dayalı çalışmalar projemizin temel zeminini oluşturmuştur. Özetle bilgi vermek gerekirse, çalışmanın yoğunlaşacağı literatürün dayandığı tahrir defterleri 1450-1580'li yılları kapsayan, şehirlerin fetihlerinden itibaren tutulmaya başlayan, şehrin demografik-iktisadi envanterini ortaya koyup vergilendirme amacıyla yapılan sayımlardır. Özellikle mufassal tahrir defterleri tarihçilere o şehrin demografisi (hane sayısı, etnik-dini durum, cinsiyet gibi), topografik yerleşim durumu (mahalle-köy sayıları, büyüklükleri), sosyal yapısı (kişilerin unvanları-sıfatları), iktisadi durumu (vergi çeşit ve miktarları, ürün/üretim çeşit ve miktarları, meslekler, servet dağılımı) gibi konular hakkında bilgiler vermektedir. Mehmet Öz (1991), Feridun Emecen'in (1990) ve Fatma Acun'un (1999) tahrir defterlerinin kullanımına ve genel olarak defterolojiye dair makaleleri bu kaynakların içeriği/değeri/kullanımı hakkında bilgi verirken Erhan Afyoncu'nun (2003) "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler" çalışması hem yapılan çalışmaların sorunlarını ortaya koymuş hem de makalenin yayınlandığı tarihe kadar tamamlanan iki yüz kadar eserin envanterini çıkarmıştır. Bugün yaptığımız taramalarda bu sayıların daha da arttığı görülmüştür. Türk Tarih Kurumu ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın desteklediği Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Çalışması da (TÜSOKTAR) özellikle tahrir çalışmalarının belirli standartlarla sayısallaştırılması ve çalışılması ile ilgili önemli bir adım olmuştur ve projemizin de önemli bir kaynağını oluşturmaktadır.

Diğer bir arşiv kaynağı ise literatürde yoğun olarak kullanılan ve Osmanlı şehirlerinin XVII. yüzyılı hakkında temel kaynaklardan olan *avârız* defterleridir ki bunlar da vergilendirme amaçlı sayımları içermektedir. İçerdikleri bilgiler itibariyle tahrir defterleri ile büyük oranda paralellik arz etmektedirler. Onlardan farklı olarak demografik veri olabilecek askeri sınıfın haneleri sayılır, ürün/üretim çeşit ve miktarları verilmez ama meslekler ve dükkan sayı ve türleri verilir. Şehrin avârızhane sayısı ve gerçek haneye tekabüliyet oranı ile mahallelerin başka mevzularla birlikte iktisadi kapasitesi hakkında da bilgiler ihtiva ederler. (Bkz. Darling 1986, Özel, 1999; Demirci, 2003). Çalışmada kullanılacak cizye kayıtlarına dayalı çalışmalarda da benzeri bilgilerin gayrimüslim tebaaya mahsus olarak bulunduğu bilinmektedir (Özel, 2001). Diğer bir kaynak olan şer'iyye sicillerine dayalı çalışmalarda ise başka defter türlerinde olmayan, aile yapısını ve servet dağılımını gösteren tereke kayıtları, işlenen suçların tür ve oranları, mülklerin el değiştirme oran ve bedelleri, vakıf bilgileri, narh bilgileri gibi pek çok gündelik yaşama dair bilgiler mevcuttur (Uğur, 2001; 2003). "Osmanlı Şehirleri Atlası" projesinin ilk planında bu arşivlerin doğrudan kullanılmaması ve bu kaynaklara dayalı yapılmış

çalışmalardan üretilecek kategorilere göre şehirlerin tipoloji ve atlasının ortaya konulması düşünülmüştü, ama süreç içerisinde pek çok şehrin tahrir ve avârız defterine doğrudan bakmak da plana eklenmiş ve bu defterler arşivden incelenmiştir.

Şehir tarihleri ve arşiv çalışmalarından sonra haritalama ya da tarihsel coğrafya anlamında çalışmamıza en fazla benzeyen eser ise Donald E. Pitcher'in (1999) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* adlı kitabıdır. Pitcher bu çalışmasında mevcut literatür ve kaynaklara dayalı olarak Osmanlıların şehirler bazında genişlemesini anlatmış ve haritalamıştır. Kitapta da belirtildiği gibi çalışma siyasi coğrafya ile sınırlanmış, imparatorluğun genişleme dönemi, olay anlatımı ve haritalarla izah edilmiştir. Böylece 'siyasi bir tarihsel coğrafya' ortaya çıkmıştır. "Osmanlı Şehirleri Atlası" ise şehirlerin sosyo-ekonomik tarihsel coğrafyasıdır, yani Osmanlı şehirlerinin sahip oldukları demografik, topografik-yerleşimsel, iktisadi ve sosyal özelliklerinin kategorilendirilmesi, şehir tipolojileri denemeleri yapılması ve tematik haritalarının oluşturulmasını amaçlamıştır. Bu haliyle literatürde bir ilk olmuş ve Osmanlı şehir tarihçiliği çerçevesinde de önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemiştir.

Özellikle tarih ile coğrafyanın ve coğrafi yöntemlerin birlikteliğine bir katkı olan bu proje, Fariba Zarinabaf (2005), Sahar Bazzaz (2013), Pınar Emiralioğlu (2014) ve Palmira Brummett (2015) gibi araştırmacıların son yıllarda yayınladıkları çalışmalara yani son 5-10 yılda coğrafya ve tarih ilişkisinin tarihçilik, mekân ve şehir ortamı için ne kadar verimli sonuçlar doğurabileceğine dair örnekler sunan çalışmalara, şehir tarihi çerçevesinden bir katkı olarak değerlendirilebilir.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Bu projenin konusu hem diyakronik (bir şehrin ya da şehirlerin uzun dönemli özellikleri) hem de senkronik (şehirlerin aynı zaman dilimindeki özellikleri) olarak Osmanlı şehirleri tipolojileri ortaya çıkarmak, tematik tablolardan ve haritalardan oluşan bir atlas meydana getirmektir. Örneğin çeşitli tarih aralıklarında (1450-1500, 1501-1550; 1551-1600...) değişik coğrafyalardaki Osmanlı şehirlerini nüfus büyüklükleri, etnik-dini grup oranları, vergi çeşitleri, mahalle sayıları gibi temalar çerçevesinde birarada gösteren haritalar üretilecektir. Bu çerçevede proje, mevcut literatürün taranması, yoğunlaşma alan ve dönemlerinin tespiti, bilgi gruplarının oluşturulması, varolan bilgilerin çeşitli kriterler çerçevesinde veri-seti haline getirilmesi ve sonuçlarının tablolar, sayısallaştırılmış haritalar ve değerlendirme metni ile ortaya konulmasını kapsamaktadır.

Şehirler mevcut literatürde, liva, vilayet, sancak, kaza gibi adlandırmalarla tasnife tabi tutularak tanımlanmakta ve gruplandırılmaktadır, fakat bu tamamen idari maksatla ve işlevle ilgili bir tasnif ve tanımlamadır. Oysa sayıları yüzlerce olan bu Osmanlı şehirleri yeknesak özelliklere sahip değillerdir. Osmanlı şehirleri, şehircilik açısından -nüfus büyüklükleri ve demografik özellikleri başta olmak üzere- bazı tanımlayıcı kriterlerle yeniden bir tasnife tabi tutulabilir ve yeni baştan şehir tipolojileri oluşturulabilir. Kaza denilerek aynı şehir özellikleri gösteriyormuş gibi varsayılan ya da coğrafi olarak yan yana komşu olan iki şehir, farklı şehircilik kriterleri çerçevesinde farklı gruplara dağılabilir, farklı coğrafi bölgelerde olan ve yan yana olmayan şehirler karşımıza -özellikleri itibariyle- komşu olarak çıkabilir. O zaman şehirleri, şehircilik kriterlerini esas alarak tanımlamanın ve gruplandırmanın daha anlamlı olduğu anlaşılır. “Osmanlı Şehirleri Atlası” projesinde, mevcut literatürden elde edilecek şehir verileriyle tasnif kriterleri ve ölçekleri tarihsel dönemler dikkate alınarak dinamik bir şekilde ortaya konulacaktır. Şimdiye kadar tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayacak ölçekte yapılmayan bu tasnif, tipolojilendirme ve tematik haritalarla şehirlerin özelliklerini haritalama çalışması Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında mukayeseli çalışmaların da önünü açması açısında son derece özgün sonuçlar üretecektir.

Burada önemli bir husus da şehrin kapsamının ne olduğu ile ilgilidir. Pek çok Osmanlı şehir tarihi çalışması şehirleri, içinde bulundukları sancağın, eyaletin bir parçası ve nahiye ve köy gibi kırsal kesimi ile birlikte değerlendirerek bir taraftan tarihsel bağlama uygun bir iş yapmış ama bir taraftan da şehir merkezlerini ihmal ederek Osmanlı şehirleşme tarihi açısından eksik bir iş yapmıştır. Oysa birincil kaynaklar çoğu zaman nefs-i kaza (şehir merkezi) ile nahiye ve köyleri ayrı ayrı kayıt altına almış, nefs-i kaza içerisinde mahalle ve kişilerle ilgili bilgileri ayrı ayrı listelemiştir. Şehirleşme tarihi yazılırken özellikle nefs-i kaza verilerinin önemi aşikardır. Her ne kadar kırsalından ya da hinterlandından bağımsız bir şehirler tarihi yazmak özellikle tarım ağırlıklı toplumlar için mümkün olmasa da birincil

kaynakların bu yönlendirmesi ile bizlerin de nefs-i kaza odaklı çalışmalar yapması ve şehirlerin iç gelişimini takip etmesi de bir zorunluluk olmuştur. Nitekim, mahalle, lonca, medrese gibi birim ve kurumlar, cami, bedesten, çarşı gibi yapılar, kadı, subaşı gibi görevliler ancak nefs-i kazalarda bulunmaktadır. Bir şehri şehir yapan da bu tür birim, yapı ve kurumlardır. Bu sebeple biz, projede özellikle nefs-i kaza verilerine odaklandık ve bu projede şehirleri, eyalet, sancak, nahiye, köy gibi birimlerden bağımsız olarak düşündük.

Proje, yukarıda da ifade edildiği gibi, mevcut literatürün taranmasını, envanterinin çıkarılmasını, çalışma dönemlerinin ve şehir örneklemlerinin tespitini, çalışmalarda var olan bilgilerin çeşitli kriterler çerçevesinde veritabanına işlenmesini ve sonuçlarının tablolar, sayısallaştırılmış haritalar ve değerlendirme metni ile ortaya konulmasını kapsamaktadır. Yorumlama safhasında, medyan, regresyon, Anova, kümeleme gibi SPSS programı üzerinden bazı yöntemler ile coğrafi bilgi sistemleri (CBS/GIS) uygulamaları kullanılmaktadır.

Mevcut literatürün yoğunlaştığı tarihler, çalışmanın yapılabilirliği ve en önemlisi de bu çalışmanın ve literatürün çoğu zaman temel aldığı Osmanlı tahrir ve avârız kayıtlarının kapsadığı tarihler dikkate alınarak projede 1450-1700 tarihleri arası çalışılmaktadır. Belirtildiği üzere mevcut literatür ile birlikte başlıca tarihsel kaynak olarak tahrir defterleri ve avârız kayıtları kullanılmakta, şer'iyye sicilleri ve vakıf kayıtlarından ise diğer Osmanlı arşiv türleri ile birlikte şehirlerin temel bilgileri ve gündelik yaşamını daha iyi anlamak için istifade edilmektedir.

Elimizdeki Osmanlı şehir tarihi çalışmaları, bazen bu kaynaklardan birine bazen de birkaçına dayanarak hazırlandığından projenin veritabanı bu tür kaynaklardan elde edilebilecek bilgi türlerine göre oluşturulmaktadır. Örneğin, tahrir defterlerinde bir şehrin tarım ürün deseni ve üretim kapasitesi detaylıca verilirken, avârız defterlerinde bu bilgiler mevcut değildir. Şer'iyye sicilleri ise şehrin ilgili dönemde ödediği vergi çeşitlerini ve miktarlarını, şehrin zenginlik ve mülkiyet türlerini ihtiva edebilmektedir. Dolayısıyla projede, arşivlerde olan veri türlerinin tümü gözden geçirilerek verilerin yeniden adlandırıldığı ya da gruplandığı yeni göstergeler tanımlanacaktır. Değişik amaçlar güdülerek yapılan sayımların (tımar, vergi, hukuki nizalar vs) içerdiği farklı veriler böylece şehir tarihi için tutarlı olabilecek göstergelere dönüştürülecektir.

Projenin araştırma süreci ise, eş zamanlı ve birbirini takip giden dört safhadan oluşmaktadır. Mevcut Osmanlı şehirleri literatürünün taranması ve proje için verisi toplanıp üzerinde değerlendirme yapılabilecek şehir örnekleminin oluşturulması; projede kullanılacak veritabanının dizaynı ve verilerin toplanması; veritabanının analizi ve çıktıların ortaya konulması için gerekli tarihsel harita altlıklarının, tematik haritaların oluşturulması.

Literatür Taraması ve Örneklem Seçimi

Kitap ve tez gibi yayınların bulunduğu veritabanları taranarak Osmanlı şehirleri ile ilgili yapılmış monografik çalışmalar tespit edilmiş ve bilgisayar ortamında listelenmiştir. Bu aşamada, listelenen çalışmalarda ele alınan şehirlerin bölgesel ve dönemsel olarak temsil edici sayıda olmasına bakılmıştır. Osmanlıların Anadolu, Balkan ve MENA bölgelerini ve 1450-1700 arası ellişer yıllık dönemlerini temsil eden yeteri kadar şehir (örneğin 30 şehir) bu listede var mı yok mu analizi yapılmıştır. İhtiyaca göre makale düzeyinde ve başka dillerde literatür tekrar taranmıştır. Osmanlı şehirleri ile ilgili yapılan kitap ve tez gibi çalışmaları tespit etmek amacıyla kitaplar için Türkiye Toplu Kataloğu, Worldcat, İSAM kütüphanesi, Milli Kütüphane, ABD Kongre Kütüphanesi gibi veritabanları, tezler için YÖK, Amerikan (proquest) ve Avrupa Birliği (Theses.com; dart-europe.com) gibi veritabanları ve genel olarak Kent/Şehir Bibliyografyaları ve TALID Şehir Tarihi Özel Sayısı gibi dergi özel sayıları, TUBITAK projeler, ULAKBIM, Index Islamicus gibi veritabanları ve Arapça eserler için Kahire ve Ürdün üniversite kütüphaneleri taranmıştır.

İstanbul bu projede kapsam dışı bırakılmıştır. Zira hem payitaht olması bu şehre diğer Osmanlı şehirlerinden farklı özel bir statü vermekte, hem ölçek itibariyle tekil bir durum arzetmekte hem de birincil kaynaklar olan tahrir defterleri gibi kayıtlarda kapsam dışı bırakılmaktadır. Gruplaşma ve tipolojileri tespit etmeye çalıştığımız bu projede İstanbul'u kapsam dışında bırakmak hedefler açısından çok daha uygun gözükmüştür.

Veritabanının Dizaynı ve Verilerin Girilmesi

Sonraki aşamada örneklem dahilinde seçilen şehirlerle ilgili eserler bir araya getirilmiş ve içerdikleri bilgilere göre veritabanı sütun adlandırmaları aşağıdaki listede sistematik bir şekilde verildiği gibi (öz-nitelikler: nüfus, etnik-dini oranlar, mahalle sayıları, vergi çeşit ve oranları, meslekler, unvanlar…) oluşturulmuştur. Çeşitli dönemler için bu öz-nitelikler değişiklik arz etmektedir fakat mevcut literatürün, belirli dönemler için temel bazı ana arşiv kaynaklarını (özellikle tahrir ve avârızhane) kullanması ve bizim de projede 50'şer yıllık dönemlerle bu bilgileri toplamamız şehirler için ortak öz-nitelikler oluşturma hususunda işimizi oldukça kolaylaştırmıştır. 1450-1600 arasındaki üç dönem için çok yoğun kullanılan tahrir defterleri bu ortaklığı sağlamış 1600-1700 arasındaki iki dönem için de avârızhane defterleri benzeri imkânı bizlere sunmuştur. Veri tabanı şu başlıkların dönemsel kırılımlarından oluşmuştur.

I. Demografi
    a. Nüfus
        i. Hane
        ii. Hane Ortalamaları
        iii. Avârızhane
    b. Dini-Etnik Dağılım
    c. Ünvanlar/Sıfatlar
    d. Cinsiyete Göre Dağılım
II. Topografi-Yerleşim
    a. Yerleşim/ İdari Tasnif
    b. Nahiye/Köy Sayısı
    c. Mahalle Sayısı
        i. Mahalle Ortalamaları
III. Mimari Yapılar
    a. Dini Yapılar
        i. Cami-Külliye
        ii. Mescid
        iii. Kilise
        iv. Sinagog
    b. Medrese, Zaviye, Çeşmeler…
IV. Ekonomi
    a. Vergiler
        i. Çeşitleri
        ii. Miktarları
        iii. Üretilen Ürünler
    b.Meslekler

Arşiv kaynaklarındaki verilerin detaylıca kodlanarak tablolara işlenmesi ile ortaya çıkan veritabanı (bkz. Şekil 1), bize şehirlerin çeşitli dönemlerdeki öz-niteliklerini ayrıntılı bir şekilde göstermiştir. Ne var ki, yukarıdaki bazı başlıklarla ilgili örneğin nüfusun cinsiyet açısından dağılımı, mesleki bilgileri ya da yapılarla ilgili gayrimüslim yapıları, çeşme, değirmen gibi yapılara dair temsiliyet düzeyinde yeterli bilgi bulunamadığı olmuş ve bunlar analize ve haritalamaya dahil edilmemiştir. Bu tür hususlar yeri geldiğinde bulgular kısmında izah edilmiştir. Ayrıca, şehir merkezini doğrudan ilgilendirmeyen ağırlıklı olarak kırsalı ilgilendiren tarımsal aktiviteler ve vergi çeşit ve miktarları detaylıca verilmemiş, şehir merkezi üzerinde durulmuş ve diğerleri toplu olarak sancak vergileri denilerek analizlere dahil edilmiştir.

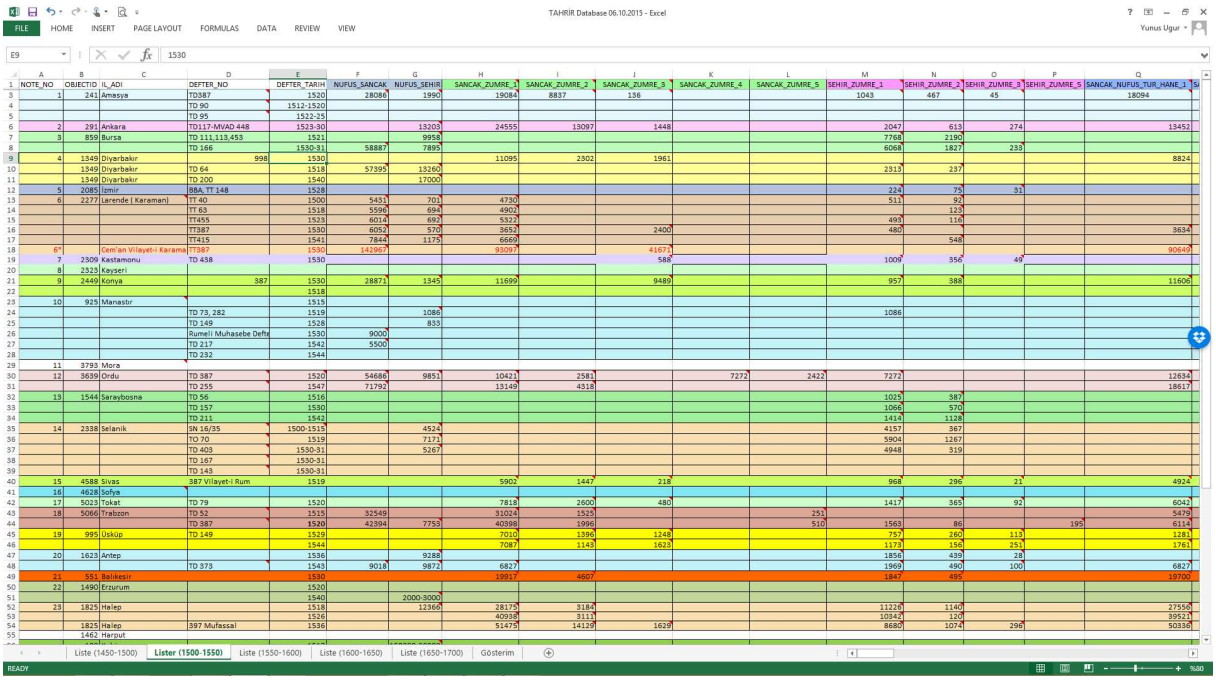

Şekil 1. Araştırmada kullanılan veritabanı, sütun ve satırlar.

Veritabanı Analizi

Belirtildiği gibi alt başlıklar ve 50'şer yıllık beş dönem çerçevesinde oluşturulan bu veritabanı üzerinden yapılacak istatistiksel analizde öncelikle yoğunlaşmalar tespit edilmekte, verilerdeki ağırlıklara göre grup ve tipolojiler oluşturulmaktadır. Bu gruplaşmaların tespiti sırasında bilginin türüne ve dağılımına göre düzenli aralıklar (intervals), yüzde oranlar, ölçekler (scales), Anova ve çeşitli kümeleme yöntemleri kullanılmaktadır. Analizin amacı birbirine öznitelikler açısından benzeyen, benzemeyen ve özgünlük barındıran şehir kümelerini ortaya çıkarıp bunları birer tipoloji olarak yorumlamaktır. Kullanılacak bu yöntemler *ilişkisel yaklaşım*ın çokça kullandığı ve hem nüfus, mahalle miktarı gibi sayısal hem de unvanlar, meslekler, etnik yapılar gibi nominal verilerin analizinde verimli sonuçlar vermektedir.

Tematik Haritaların Üretimi ve Şehir Tipolojileri

Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) çerçevesinde çokça kullanılan ArcGIS haritalama programı ile önce tarihi Osmanlı haritaları sayısallaştırılmış sonra da seçilen Osmanlı şehirleri, harita üzerinde işaretlenerek harita altlığı oluşturulmuştur (bkz. Şekil 2). Bu altlık üzerinden pek çok öz-niteliğe/temaya (nüfus, etnik-dini oranlar, mahalle sayıları, vergi çeşit ve oranları, meslekler, unvanlar...) ve farklı tarihsel dönemlere göre (1450-1700 arası 50'şer yıllık

dönemler) şehirlerin özelliklerini gösteren tematik haritalar üretilmiştir. Böylece Osmanlı şehirleri arasındaki benzeşmeler ve özgünlükler ortaya çıkmış, bazı tipolojiler belirmiştir.

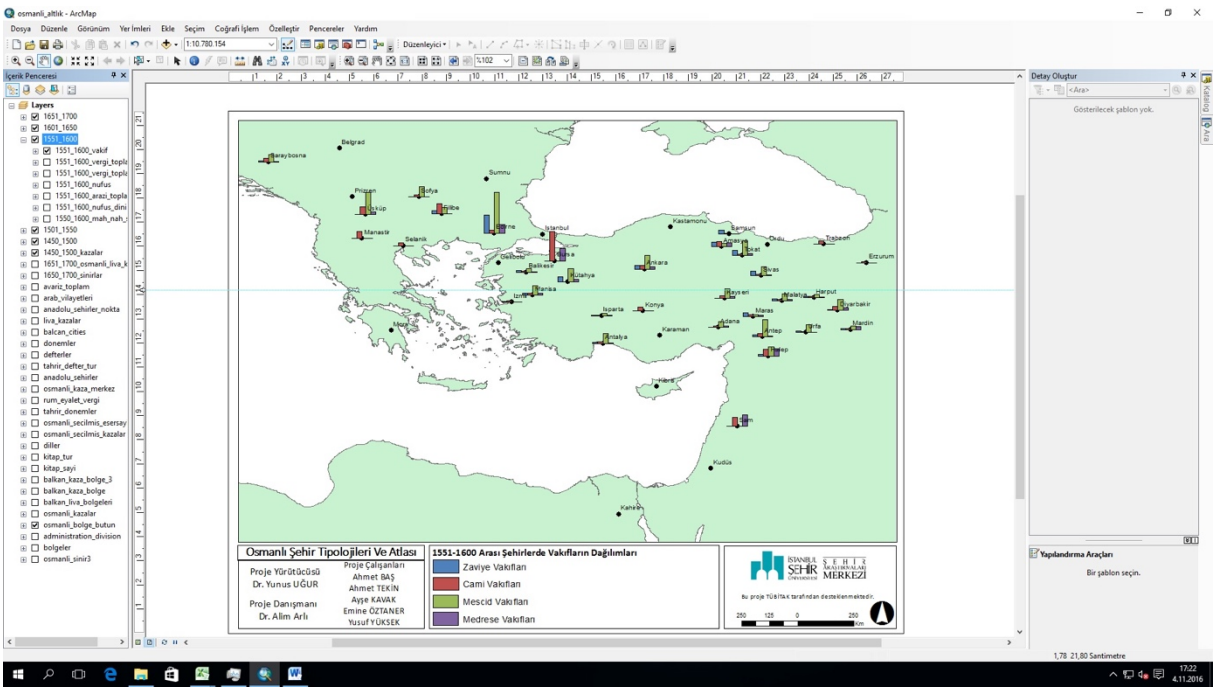

Şekil 2. Araştırmada kullanılan ArcGIS programı ile Osmanlı şehirleri için oluşturulan harita altlığı.

4. BULGULAR

4.1 Projede Kullanılan Kaynaklara Dair Bulgular

Projede 1450-1700 tarihleri arasındaki Osmanlı şehirlerini (yaklaşık 350 kaza) inceleyen kitap ve tezlerden oluşan yaklaşık 2000'den fazla eser gözden geçirilmiş, ayrıca Osmanlı arşivlerindeki tahrir ve avârızhane kayıtları da gerektikçe kullanılmıştır. Bu taramaların sonucunda, ellişer yıllık beş döneme ayrılan 1450-1700 tarih aralığı ve Osmanlı coğrafyasının Balkan, Anadolu ve Arap şeklindeki dağılımı dikkate alınarak proje kapsamında analiz edilmek üzere temsil değeri olan 50 kadar Osmanlı şehri örneklem olarak seçilmiştir. Elimizdeki yayınlanmış ya da yayınlanmamış tüm eserler tetkik edilerek (1350 civarı yayınlanmış ve tahrir/avârızhane defterleri gibi yayınlanmamış eserler) bu şehirlerle ilgili bilgiler toplanarak veritabanına aktarışmış ve tablo ve haritalar kullanılarak analizleri yapılmış, şehir tipolojileri incelenmiştir.

Kaynaklar bölümünde öncelikle mevcut literatür hakkında bulgularımızı sunacak, sonrasında zorunlu olarak bakmak durumunda kaldığımız birincil kaynaklarla ilgili araştırma sonuçlarımızı ortaya koyacağız.

4.1.1 Mevcut Osmanlı Şehir Tarihleri Literatürü

Kitap ve tez gibi yayınların bulunduğu veritabanları[1] taranarak Osmanlı şehirleri ile ilgili yapılmış özellikle Türkçe ve İngilizce dillerinde olmak üzere monografik çalışmalar (makaleler dışarıda bırakılmıştır) tespit edilmiş ve bilgisayar ortamında listelenmiştir. Mevcut iki binin üzerindeki eser üzerinden yapılan çalışmalarda görüldüğü kadarıyla Osmanlı şehirlerinin her dönemi eşit oranda çalışılmamıştır. 1300'lü ve 1400'lü yıllara ait, şehirlerle ilgili birincil kaynaklar yani veriler nadirdir, Osmanlı coğrafyası daha dardır ve dolayısıyla literatür pek zayıftır. Taramalardan çıkan 2.403 kitap ve tezden sadece 14 tanesi 1450 öncesini kapsamaktadır (bkz. Tablo 1). Elimizdeki envantere göre 1450 yılından sonrasını kapsayan çalışmalar ise hızla artmaktadır. XV-XVI. yüzyıllar için tahrir çalışmaları ve XVII. yüzyıl için ise avârızhane ve cizye sayımları bize detaylı şehir verileri sunduğu için bu döneme ait şehir tarihi çalışmaları da artmış gözükmektedir.

[1] Osmanlı şehirleri ile ilgili yapılan kitap ve tez gibi çalışmaları tespit etmek amacıyla kitaplar için Türkiye Toplu Kataloğu, Worldcat, İSAM kütüphanesi, Milli Kütüphane, ABD Kongre Kütüphanesi gibi veritabanları, tezler için YÖK, Amerikan (proquest) ve Avrupa Birliği (Theses.com; dart-europe.com) gibi veritabanları ve genel olarak Kent/Şehir Bibliyografyaları ve TALID Şehir Tarihi Özel Sayısı gibi dergi özel sayıları, TUBITAK projeler, ULAKBIM, Index Islamicus gibi veritabanları ve Arapça eserler için Kahire ve Ürdün üniversite kütüphaneleri taranmıştır.

Tablo 1. Osmanlı şehir tarihi literatürünün çalışılan dönemlere göre tasnifi

DÖNEM (Yıllar)	**ESER SAYISI**
1400 Öncesi	2
1400-1450	***7***
1400-1500	***1***
1400-1600	***2***
1400-1700	***1***
1400-1900	***1***
1450-1500	75
1450-1550	12
1450-1600	96
1450-1650	6
1450-1700	63
1501-1550	***88***
1500-1600	***213***
1500-1650	***9***
1500-1700	***152***
1500-1800	***1***
1500-1900	***1***
1500-1950	***1***
1551-1600	***110***
1550-1650	***16***
1550-1700	***9***
1601-1650	85
1600-1700	123
1600-1750	3
1600-1800	2
1600-1850	1
1600-1950	2
1651-1700	158
1650-1750	1
1700-1750	**148**
1700-1800	**2**
1750 Sonrası	***175***
Bilinmiyor	665
Genel	172
Toplam	2403

Tablo 1'e göre özellikle XVI. yüzyıla odaklanan ya da bu yüzyılı da kapsayan çalışma sayısı diğer yüzyıllara göre nerdeyse iki katı büyüklüktedir ki tahrir kayıtlarının bundaki etkisi şüphesiz fazladır. 1700 yılları sonrası yani XVIII. yüzyıl için ise tahrir ve avârızhane gibi belli başlı seri oluşturacak bir şehir tarihi kaynağı yoktur fakat şer'iyye sicilleri, vakıf kayıtları ve diğer arşiv ve yazma kaynaklarından toplanan bilgilerle, diğer yüzyıllara göre daha az sayıda olsa bile, bazı şehirlerle ilgili tarih çalışmaları yapılmıştır. XIX. yüzyılda ise mülk sayımları (özellikle temettuat defterleri) ve salnameler ile diğer çeşitli seri oluşturan kaynaklar Osmanlı şehirleri ile ilgili veri sunmakta ve yine bu dönemle ilgili literatürün sayısında artış gözükmektedir.

Bu projenin kapsadığı 1450-1700 yılları arasındaki 5 dönemi daha detaylı inceleyebilmek için ise birkaç dönemi birden ele alan çalışmalar,[2] kapsadığı her dönemde -mükerrer de olsa- sayılarak bir grafik oluşturulmuştur (bkz. Şekil 3-4). Buna göre 1450-1500 arasını içeren eser sayısı 260 iken bir sonraki 50 yıllık dönemde bu sayı üç katına çıkabilmiştir. 1501-1550 dönemi

[2] 1450-1700 arasındaki literatür taramalarına proje kapsamında örneklem olarak seçilen şehirlerle ilgili makaleler de eklenmiştir.

hem pek çok yeni fethin yapıldığı hem de başta mufassal tahrir defterleri olmak üzere pek çok arşiv kaynağının elimizde olduğu bir dönem olduğundan bu artış anlaşılabilmektedir. 1551-1600 döneminden itibaren görülen hafif düşüş ise, tahrir defteri sayısında bir azalma olmadığına göre (bkz. İleride Tablo 2) araştırmacıların henüz bu döneme yeteri kadar yoğunlaşmamaları ve mufassal ya da fetihten hemen sonra hazırlanan ilk tahrirlerin görece azalmasından kaynaklı olmalıdır. Son iki dönemdeki aşırı düşüş ise tahrir defterlerinin iyice azalması (bkz. İleride Tablo 2) ve avârız defterlerinin henüz çok fazla literatürde kullanılmaması ile izah edilebilir (bkz. İleride Tablo 3). İleriki yıllarda avârız defterlerinin daha yoğun kullanılması ile XVII. yüzyıl ile ilgili şehir tarihi çalışmalarının daha fazla artacağı beklenebilir.

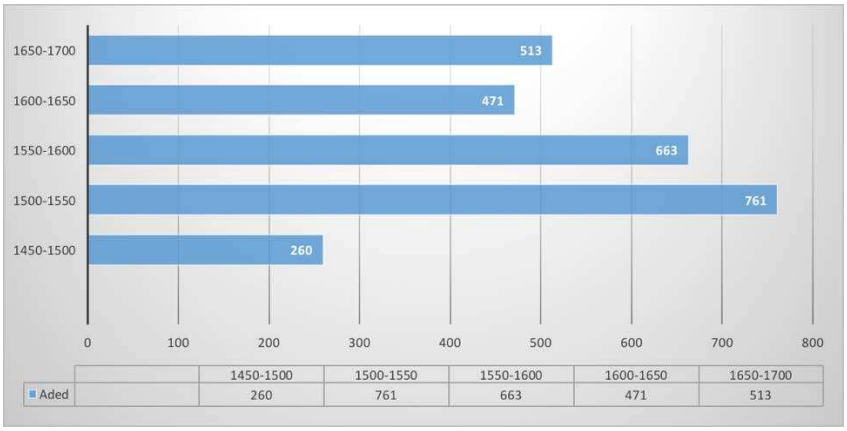

Şekil 3. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının 1450-1700 yılları arası 50'şer yıllık dönemler için yoğunlaşma grafiği

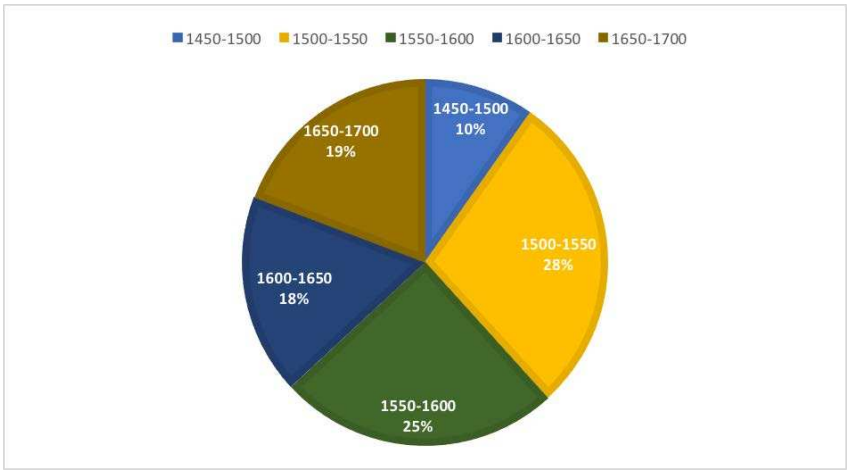

Şekil 4. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının 1450-1700 yılları arası 50'şer yıllık dönemler için yoğunlaşma oransal grafiği

1450-1700 yıllarını kapsayan çalışmaların türlerine baktığımızda ise kitap yayının büyük yekûnu teşkil ettiğini (959 adet ve %41), onu makale ve yüksek lisans tezlerini takip

ettiğini, sırasıyla 585 adet ve %25 ile 525 adet ve %22, ve sonra olarak da 271 adet ve %12 oranla doktora tez çalışmalarının geldiği görülmektedir (bkz. Şekil 5-6). Yapılan çalışmaların tez türünde fazlaca olması bu sahanın bir araştırma sahası olarak ilgi gördüğünü göstermekte ve kitap olarak bu kadar yayının olması da bu alandaki çalışmaların kamusal da bir karşılığı olduğunu çıkarsayabiliriz.

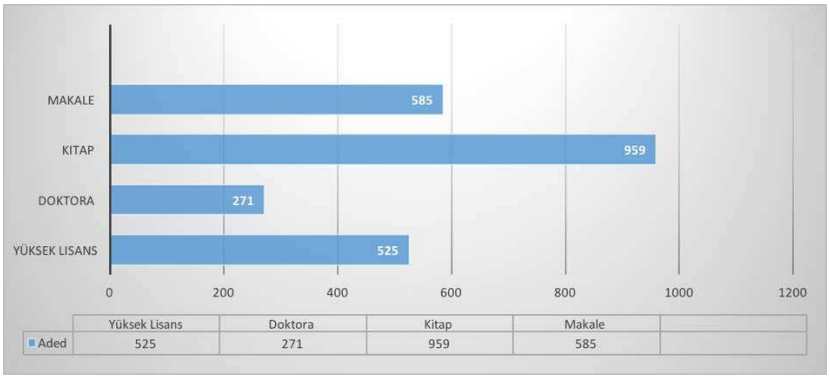

Şekil 5. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının türlerine göre tasnifi

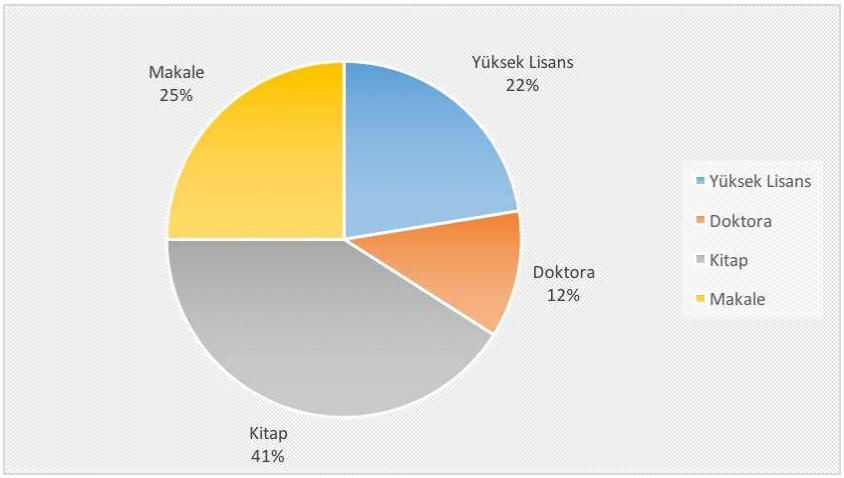

Şekil 6. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının türlerine göre oransal tasnifi

Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında genel olarak nasıl bir seyir gözlemliyoruz sorusunu cevaplamak için öncelikle bu literatürün kendi iç tarihini yani kronolojik seyrini analiz etmek gerekmektedir. Bunun için eserlerin yayın ve hazırlanma tarihlerini dikkate alarak 1950 öncesi ve 2001 sonrası diye alt ve üst dönemler belirleyip aralar onar yıllık olacak şekilde yedi dilime böldük. Böylece envanterde bulunan 2361 eserin bu yedi dilimde nasıl bir seyir takip ettiğini görmeye çalıştık (bkz. Şekil 7 ve 8)

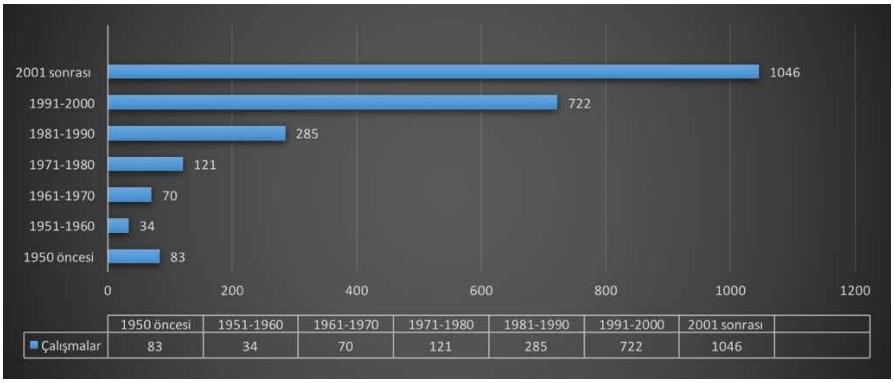

Şekil 7. Osmanlı şehir çalışmalarının yayın tarihine göre tasnifi

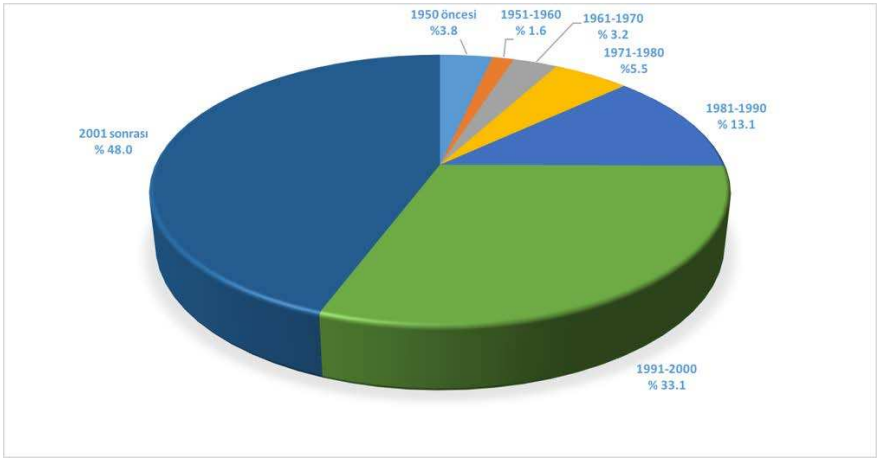

Şekil 8. Osmanlı şehir çalışmalarının yayın tarihine göre oransal tasnifi

İstatistiklerde görüldüğü üzere tüm çalışmalarım neredeyse yarısı 2001 senesi döneme aittir. Diğer önemli bir kısmı ise (%33) 1991-2000 döneminde yapılmıştır. 1950'lerden itibaren göze çarpan artış eğiliminin 1990'larda katlanarak arttığını ve 2000'li yıllardan sonra daha da yüksek oranlara ulaştığını göstermektedir. Bu eğilimin sebepleri arasında kurumsal, insan kaynağı, araştırma imkânlarının artması gibi şartla olmakla birlikte bu süreç genel olarak sosyal bilim ve tarihyazımında tartışılan, mekanın yeniden keşfi (spatial turn), sosyal ve gündelik yaşam tarihlerine ilginin artması gibi tespitlerle de örtüşmektedir. Tarih çalışmalarının olmazsa olmazı olan birincil kaynakların da şüphesi bu süreçte önemli etkisi olmuştur. Özellikle de klasik şehir tarihi çalışmalarında kullanılan tahrir defterlerine, şeri'yye sicilleri gibi yerel bilgiyi ve ortamı araştırmacıya sunan çok önemli bir kaynak serisinin eklenmesiyle XV-XVII. yüzyıl şehir, yerel ve sosyal tarih çalışmaları çok hızlı bir şekilde artış göstermiştir.[3]

[3] Şeriyye sicillerinin Türkiye şehir tarihindeki rolü ve kullanımı ile ilgili tartışmalar için bkz. Uğur, 2001; 2005.

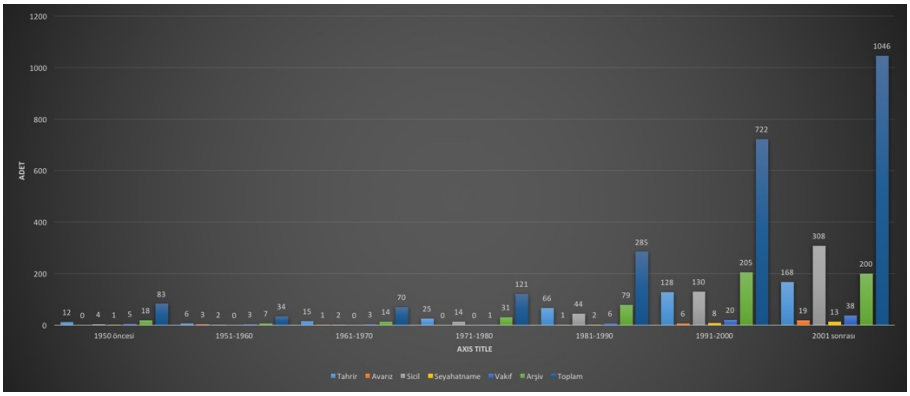

Şekil 9. Osmanlı şehir tarihlerinin kullandıkları birincil kaynaklara göre tasnifi

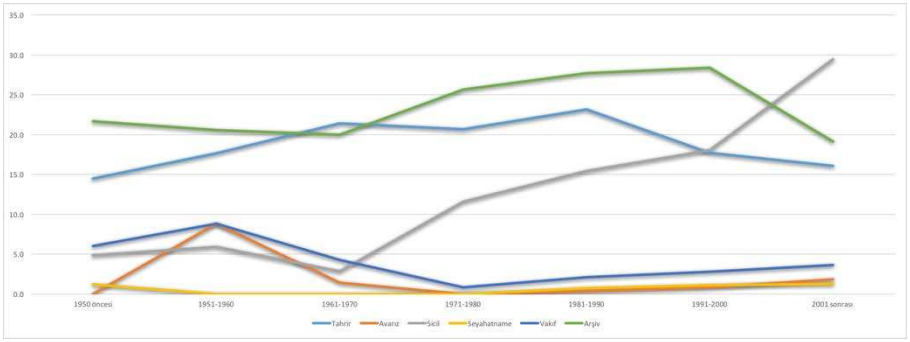

Şekil 10. Osmanlı şehir tarihlerinin kullandıkları birincil kaynaklara göre oransal tasnifi

Şekil 9 ve 10'dan özellikle tahrir ve şer'iyye sicillerinin kullanım seyri incelenirse 1990'lı yıllara kadar tahrir defterlerinin artan kullanım grafiği görülür ve tahrirlerin diğer arşiv kaynakları ile birlikte alanın dominant birincil kaynağı olduğu görülür. 1960'lardan itibaren artış ivmesi yakalayan şer'iyye sicillerine dayalı çalışmalar ise 1990'larda tahrir defterlerine dayalı hazırlanan çalışmaları niceliksel olarak yakalamış ve 2000'lerden sonra ise neredeyse ikiye katlamıştır. Aynı dönemde tahrir ve arşive dayalı çalışmalardaki oransal azalma grafiği de dikkat çekicidir. Oysa bu iki kaynak türünün birlikte kullanılması şehir tarihi çalışmaları için çok daha elverişli sonuçlar sağlardı diye buraya bir not düşmek istiyoruz.[4]

Bu çalışmaların hangi yıllarda Osmanlı şehirlerinin hangi dönemine odaklandıkları da yine özellikle kullanılan birincil kaynaklarla izah edilebilir. Projenin kapsadığı şehirlerle ilgili 1203 çalışmadan yola çıkılarak hazırlanan aşağıdaki grafiğe göre (bkz. Şekil 11) 1501-1550 yılları aralığı 1950'lerden bu yana araştırmacıların en fazla odaklandıkları dönem olmuştur. Sonraki dönemler de grafiğe göre araştırmacıların ilgisi açısından yükseliştedir. Fakat 1600-1700 arası dönemler şaşırtıcı bir şekilde 1551-1600 dönemine göre biraz daha fazla ilgi çekmiş gözükmektedir. 1450-1500 aralığındaki şehirlere yoğunlaşan çalışmalar ise en şaşırtıcı

[4] Şehir tarihi çalışmalarında çoklu kaynak kullanımın gerekliliği için bkz. Uğur, 2001.

yükseliş eğirişini oluşturmaktadır. Bu iki şaşırtıcı eğri için birincil kaynakların en önemli rolü oynadığını varsayarsak şeriyye sicillerinin kullanımındaki artışın tahrir ve diğer kaynaklar birlikte 1450-1500 eğrisinde belirleyici olduğunu; tahrir defterlerinin kullanımındaki genel azalmanın da 1551-1600 eğrisinin düşüklüğünde başat faktör olduğu söylenebilir. Diğer dönemlerde tahrir, şeriyye sicilleri ve avârız defterleri hep birlikte kullanıldıkları için daha beklenilen bir eğilime sahip gibi gözükmektedir.

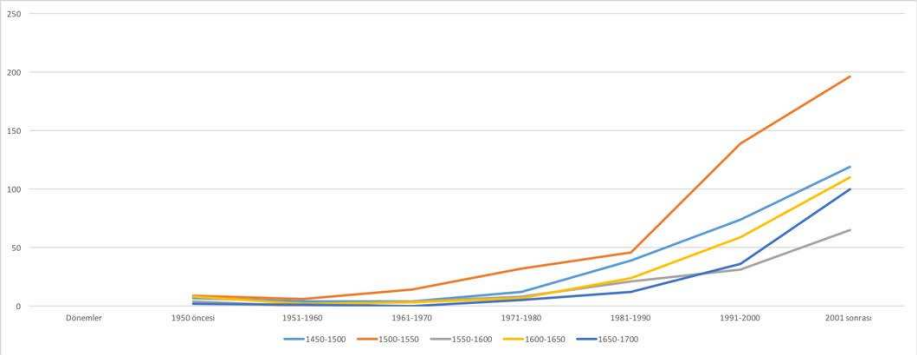

Şekil 11. Osmanlı şehir tarihlerinin yıllara göre odaklandıkları dönemler

Son olarak bu envanterde en çok çalışılan şehirler hangileri gözükmektedir diye bir inceleme yapabiliriz. Şekil 12'de incelendiğinde Konya, Bursa, Kudüs ve Kayseri gibi şehirlerin 100 ve üzeri çalışmaya sahip olarak bir grup oluşturduğu, İzmir, Trabzon, Saraybosna ve Diyarbakır gibi şehirlerin 50'nin üzerinde çalışması olan bir grup olduğu görülmektedir. Konjonktürel sebepler bir tarafa bırakılırsa burada söylenebilecek en makul değerlendirme hem tahriri, hem avârızı hem de şeriyye sicilleri gibi birincil kaynakları bünyesinde barındıran şehirlerin elbette çok daha fazla araştırma konusu olduklarıdır. Fakat tahrir ve avârızımufassal bir şekilde olmasına rağmen henüz çalışılmamış şehirler de mevcuttur ki bunların da diğer kaynaklarla birlikte incelenmesi ve şehir tarihi literatürüne kazandırılması gereklidir.

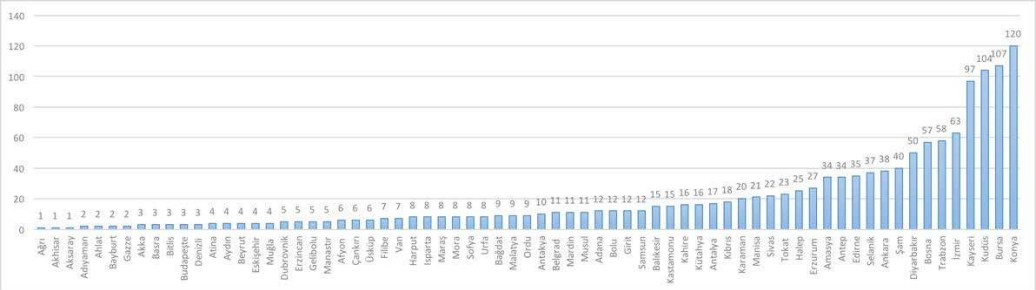

Şekil 12. Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında odaklanılan şehirler tasnifi

4.1.2 Projede Kullanılan Birincil Kaynaklar

Dönemsel olarak bu eserlerin dağılımı çıkarıldığında da bir eğilimi göstermesi açısından şu tablo anlamlıdır. 1450'den itibaren 1600'lere doğru yapılan çalışma sonucu

artmakta 1601-1650 arası azalmakta ve 1651-1700 sonrası tekrar artmaktadır. Arşiv kaynaklarını düşünerek bu tablo okunursa Tahrir defterlerinin ve avârız defterlerinin yoğun bulunduğu dönemlerde çalışma sayısı da artmakta bunların az olup şer'iyye sicilleri, vakfiyeler, cizye defterleri gibi kaynaklar ile yetinildiği dönemlerde çalışma sayısı da azalmaktadır.[5] Projede en başta odak olarak tahrir ve avârız defterlerini almayı planlamanın ve dönemleri buna göre tespit etmenin doğru bir karar olduğu ortaya çıkmıştır. Ne var ki proje başvurusu yapılırken, çalışmada- zaman kısıtı da düşünülerek- bu birincil kaynakları doğrudan kullanmak değil, bu kaynaklara dayanan Osmanlı şehir tarihi çalışmalarından istifade edileceği belirtilmiş idi. Fakat ilerleyen süreçte, mevcut literatürün eksik bıraktığı hususlar ortaya çıkmış ya da örneklem dahilindeki şehirlerin bazı dönemleri için literatürde bir bilgi bulunamadığı olmuş ve dolayısıyla arşive müracaat edilerek bu boşluğun tamamlanması gerekmiştir.

Arşivlerde bulunan ve bu projenin en önemli birincil kaynakları olan tahrir ve avârız defterlerini kullanmak için ilk iş olarak bu kaynakların toplu bir listesine ulaşılmak istenmişse de şu ana kadar böyle bir listenin yapılmadığı görülmüştür. Bu çerçevede şimdiye kadar yapılmayan, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nde ve İstanbul'da Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda bulunan tahrir defterlerinin listeleri bir araya getirilerek tahrir defterlerin toplu bir listesi yapılmış, hangi şehirlerle ve hangi dönemlerle ilgili bilgiler içerdikleri, icmal mi yoksa mufassal mı oldukları, ne tür bir tahrir olduğu gibi bilgiler tespit edilmiştir. Ayrıca Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda bulunan avârız defterleri için de hazır bir envanter çalışması olmadığı için bu çerçevede de bir çalışma yürütülmüştür. Önce arşivdeki avârız defterleri listesi çıkarılmış, sonra literatürde çalışılmış olan defterler tespit edilmiş, daha sonra çalışılmamış defterler neredeyse tek tek incelenerek hangi şehirlerin bilgileri var, hangi dönemde hazırlanmışlar, mufassal mu yoksa icmal mi gibi başlıklarla avârız defterlerinin bir envanteri oluşturulmuştur. Böylece hem ilk defa tahrir ve avârız defterleri gibi şehir tarihi için son derece öneli olan birincil kaynakların bir envanteri ve tasnifi yapılmış hem de projenin veritabanı oluşturulurken eksik ya da boş kalan bilgilerin doğrudan bu eserlere müracaat edilerek tamamlanması için bir vasat oluşturulmuştur.

Tahrir defterlerinin envanteriyle ilgili yaptığımız çalışmaya göre 1139 kazaya ait 3365 (mükerrerlerle birlikte 3491) tahrir defteri listelenmiştir. Bu defterlerin kapsadığı tarih aralıklarına bakıldığında 1450-1500 dönemine yani projenin ilk dönemine ait defter sayısı 127 iken bu sayı ikinci ve üçüncü dönemde yaklaşık 1000'er deftere çıkmıştır. Sonraki dönemlerde ise hem sayısal olarak tekrar azalarak hem de niteliksel olarak daha çok özet-icmal kayıtlar

[5] Birincil kaynaklarla tarih yazımı arasındaki ilişki ve Türkiye'deki şehir tarihçiliğinde bunun yansıması için bkz. Uğur, 2001; 2005.

içererek tahrir defterleri şehir çalışmalarında en önemli kaynak olma değerini kaybetmiştir (bkz. Tablo 2). Bu süreci yukarıda analiz ettiğimiz literatürden de görebilmekteyiz. Şehir tarihi çalışmalarının XVI. yüzyılda çok hızla artmasının (bkz. Önceki sayfalarda Tablo 1) en önemli sebebi genişleyen fetihlerle beraber tahrir defterlerinin özellikle de mufassal defterlerin sayısının artması ve tarihçilerce bunların yoğun kullanılmasıdır.

Tablo 2. Osmanlı tahrir defterlerinin dönemlere göre tasnifi

Tarih Aralığı	**Tahrir Sayısı**
1450-1500	127
1501-1550	761
Kanunî	327
1551-1600	984
1601-1650	198
1651-1700	246
1700-	260
Bilinmeyen	462
Toplam	*3365*

Tahrir envanterini bu proje kapsamına dahil edilen şehirler çerçevesinde incelediğimizde ise bazı defterlerin iyi çalışıldığını, bazı mufassal tahrirlerin bile henüz daha çalışılmadığını ve diğer bazılarının ise çalışılmakla beraber bizim projemiz için eksik veri barındırdığını ya da yeteri kadar verileri açık ifade etmediklerini tespit ederek arşivde doğrudan ilgili defterler üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bu incelemede ortaya çıkmıştır ki İzmir ve Manisa gibi birkaç tahrir defteri olan şehirler olduğu gibi Saraybosna, Kütahya, Halep, Mora, Edirne, Erzurum gibi 27'den fazla tahrir defteri olan şehirler de mevcuttur (bkz. Şekil 13). Ortalama olarak ise 10 kadar çeşitli türlerde tahrir defteri proje kapsamındaki pek çok şehir için mevcuttur. Bu defterlerin ne kadarı araştırmacılarca çalışılmıştır diye bakıldığında ise çeşitli tahrir türlerinden 608 defterin 427 tanesinin yani toplam defter sayısının %70'nin çalışılmadığı anlaşılmıştır. Tespiti yapılabilen tahrir defteri kullanan 181 çalışmasının ise Şam, Kastamonu, Trabzon, Sofya ve Sivas gibi şehirlere daha fazla odaklandığı –her birine dair 10'dan fazla çalışma mevcuttur- görülmüştür. Bu rakamlar gösteriyor ki tahrir defterlerine yönelik ilgi ve araştırmanın yöntemsel geliştirmelerle birlikte sürmesi gerekmektedir.

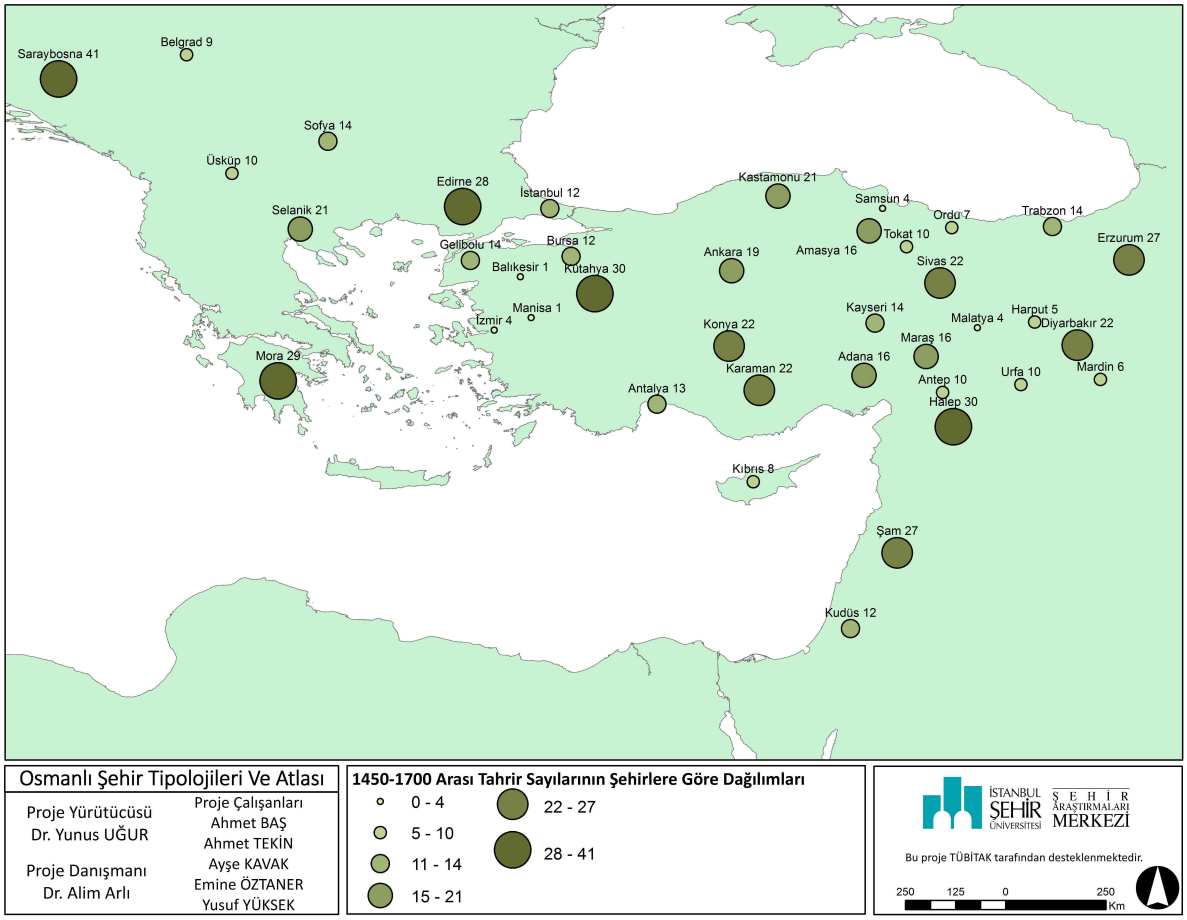

Şekil 13. Tahrir defterlerinin proje kapsamına alınan şehirlere göre tasnifi

Avârız defterlerine yönelik envanter çalışmamızda proje kapsamına alınan 50 kadar şehirle ilgili avârız defterinin izi sürülmüş ve 287 müstakil deftere ulaşılmıştır. Bu defterlerden bazıları bir liva, vilayet ya da kazaya has iken pek çoğu birden fazla liva, vilayet, sancak ve kazanın (kuralar- köyleri ile birlikte) avârızhane bilgilerini içerebilmektedir.[6] İçerdikleri kazalara göre bu defterler mükerrer sayıldığında ise karşımıza 331 defter çıkmaktadır (bkz. Şekil 14, Tablo 3). Avârız defterleri XVII. yüzyıla mahsus olmakla birlikte projenin kapsamına giren dönemlere göre farklı oranlarda dağılım göstermektedir. 1601-1650 dönemine ait defterlerin sayısı tüm defterlerin ¼'i oranında iken 1651-1700 arası döneme ait defterler neredeyse tüm defterlerin yarısını oluşturmaktadır. 1651-1700 arası avârız sayımlarının elimizde çok daha fazla var olması şehir tarihi çalışmalarını etkilemiş olmalıdır. Gerçekten de önceki sayfalarda

[6] Bazı avârız defterlerinin giriş ve sonuç kısımlarının olmaması, aralarda eksik sayfaların, bölümlerin olması haliyle bu defterleri çalışan tarihçilerin işini zorlaştıracaktır.

verdiğimiz Tablo 1 ve Şekil 3 ile 4'e baktığımızda şehir tarihi çalışmalarının 1651-1700 dönemi arasında önceki döneme göre daha fazla olduğu görülmektedir.

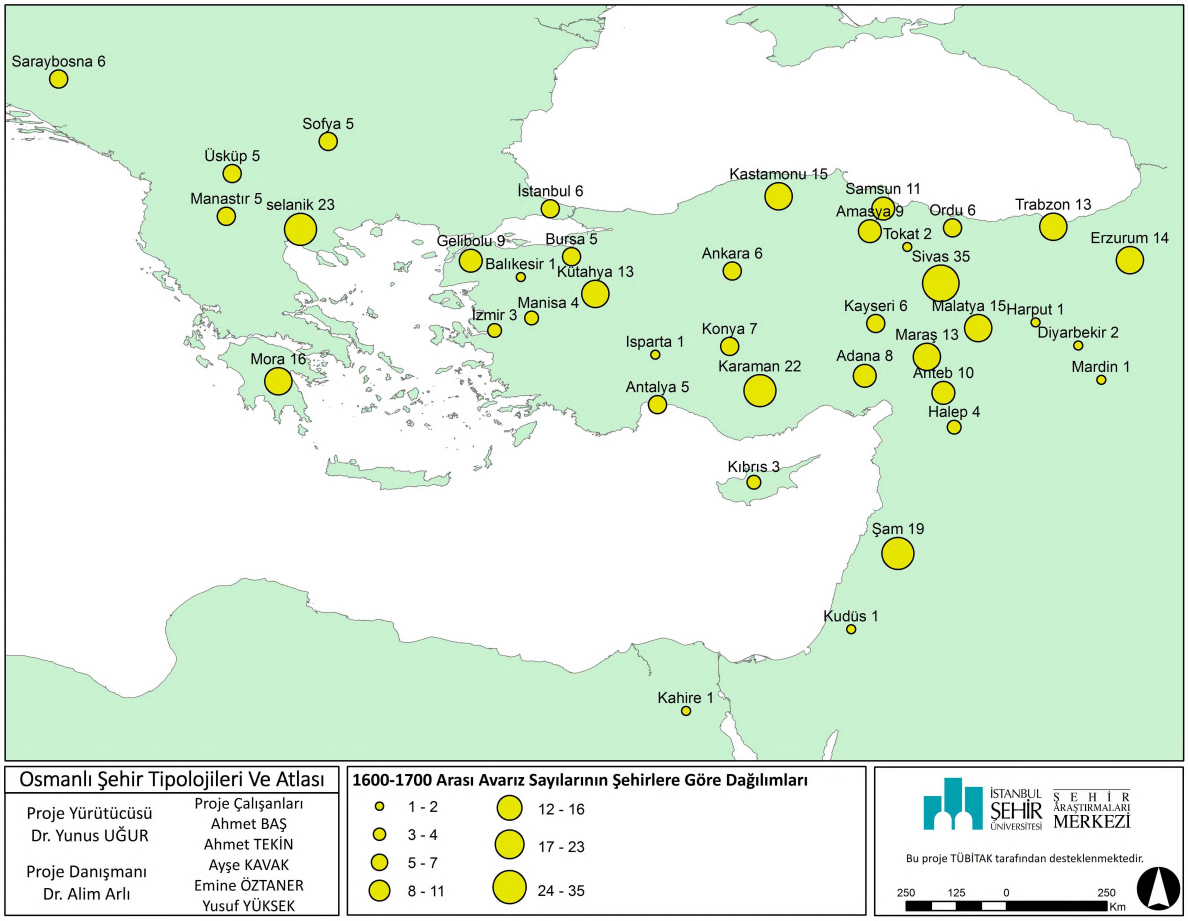

Şekil 14. Avârız defterlerinin şehirlere göre tasnifi

Avârız defterleri kazalarla ilgili farklı ölçeklerde bilgiler içermektedir. Mufassal-I olarak adlandırabileceğimiz defterler her bir kazanın avârızhane sayısını hane reislerini de isim isim sayarak mahalle mahalle verirken, Mufassal-II diyebileceğimiz diğer bir tür kazaların avârızhane sayılarını mahalle mahalle vermekte ama mukimlerin isimlerini vermemektedir (bkz. Tablo 3). Üçüncü tür defter ise sadece kazaların isimlerini ve avârızhane sayılarını vermektedir ki bunlara İcmal avârız defterleri diyebiliriz. Şüphesiz şehir tarihi ve sosyal tarihi çalışmaları için en değerli kaynak Mufassal-1 dediğimiz defterlerdir. Yaptığımız envanter çalışmasında mufassal kategorisinde 25 kadar şehir için 50 kadar defter varken bu sayı Mufassal-1 türündeki defterler için 16 şehir için 21 defter seviyesine inmekte gerisi de Mufassal-2 türü defterler olmaktadır. Literatür taramasından tespit edebildiğimiz 70 kadar avârızhane odaklı tarih çalışmasında bu defterlerin bir kısmı çalışılmış olsa da pek çok defterin araştırılmayı beklediği de ortaya çıkmıştır.

Tablo 3. Avârız defterlerinin kazalara göre tasnifi ve nitelikleri

Şehir	Avârız Defteri	Şehir	Avârız Defteri
Sivas	35	Ordu	6
Selanik	23	Saraybosna	6
Karaman	22	Antalya	5
Şam	19	Bursa	5
Mora	16	Manastır	5
Kastamonu	15	Sofya	5
Malatya	15	Üsküp	5
Erzurum	14	Halep	4
Kütahya	13	Manisa	4
Maraş	13	İzmir	3
Trabzon	13	Kıbrıs	3
Samsun	11	Diyarbekir	2
Anteb	10	Tokat	2
Amasya	9	Balıkesir	1
Gelibolu	9	Harput	1
Adana	8	Isparta	1
Konya	7	Kahire	1
Ankara	6	Kudüs	1
İstanbul	5	Mardin	1
Kayseri	6	Paşa	1
			331 Defter
			Mufassal Defterler Mevcut

4.2 Proje Kapsamına Alınacak Şehirler –Örneklem- ile İlgili Bulgular

Belirtildiği üzere, "Osmanlı Şehirleri Atlası" projemizin tarihsel kapsamı, literatür üzerinde yapılan çalışmaya istinaden 1450-1700 yılları arası olmuştur. Proje, 1450'li yıllar öncesine ve 1700'lü yıllar sonrasına girmeyi vadetmemektedir. Projenin coğrafi kapsamı ise tüm Osmanlı coğrafyası olarak belirlenmiş ve bunun için de -projenin yapılabilirliği de dikkate alınarak- her coğrafyadan temsil edici miktarda şehirler seçilerek üzerinde çalışılması hedeflenmiştir.

Bu aşamada, listelenen çalışmalarda ele alınan şehirlerin bölgesel ve dönemsel olarak temsil edici sayıda olmasına bakılmıştır. Osmanlıların Anadolu, Balkan ve MENA bölgelerini ve 1450-1700 arası ellişer yıllık dönemlerini temsil eden yeteri kadar şehir (her dönem için toplamda 30 kadar şehir) bu listede var mı, yok mu analizi yapılmıştır (bkz. yukarıda Tablo 2). İhtiyaca göre makale düzeyinde ve başka dillerde literatür tekrar taranmıştır. Bölgelere göre

Osmanlı şehir (kaza) sayısı oranları çok kabaca Anadolu, Balkanlar ve MENA bölgesi (Arap ve Kuzey Afrika coğrafyası) için %60-%20-%20 gibi bir dağılım göstermektedir. Kitap ve tezler üzerinden yaptığımız taramalarda ise literatürün bölgelere göre yoğunlaşma oranları sırasıyla %48-%32-%21 gibidir (bkz. Tablo 4). Eser sayısı itibariyle ise Arap ve Balkan coğrafyası, Anadolu bölgesine göre daha az sayıda çalışmaya sahiptir. Başka bir ifade ile MENA ve Balkan bölgeleri ile ilgili çalışmalar olması gerekenden az temsil edilmektedir. Şüphesiz bunun öncelikli nedeni MENA bölgesindeki şehirlerin 1500'lü yıllardan sonra fethedilmesidir. Diğer nedeni de bölge dilleri ile yazılmış eserleri tarama araçlarının eksikliği ve bu eserlere ulaşma zorluğudur. Ulaşılabilen Balkan dilleri ve Arapça çalışmalar üzerinden yapılan detaylı taramalarla bu açık örneklem olarak alınan şehirler için kapatılmaya çalışılmıştır. Bölgelerin şehir sayıları ise her araştırma döneminde olması gereken temsil oranlarına (örneklem düzeyinde bölge sırasıyla örneğin her dönemde 18, 6, 6 şehir ve toplam 30 şehir) çekilmeye çalışılmıştır. Özetle, proje süresince toplam 45 şehrin verisi 1300 kadar eserden ve arşiv kaynağından toplanmıştır. Bu şehirlerin 25 tanesinin verisi yani değişim ve dönüşümü beş dönem boyunca yani 1450-1700 arasında takip edilebilmiştir. Diğer 15 şehrin verileri ise bazı dönemlerde mevcuttur. (bkz. Tablo 5; Şekil 15).

Tablo 4. Literatür taramasından çıkan bölgesel dağılım: Kaza sayıları ve eser sayıları (1450-1700)

Bölgeler	**Kaza Sayısı**	**Oran**	**Eser Sayısı**	**Oran**
İstanbul			281	13.8
Rumeli	112	32%	145	7.1
Anadolu	162	46%	970	47.6
Karadeniz	6	2%	165	8.1
Arap Bölgesi	*47*	*13%*	*201*	*9.9*
Afrika	*16*	*5%*	*16*	*0.8*
Akdeniz	*9*	*3%*	*55*	*2.7*
Genel			204	10.0
TOPLAM	353	100%	2037	100%

Tablo 5. Örnekleme dahil edilen şehirler, projede taranan eser ve temsil ettikleri dönem sayıları

Anadolu, 27 Şehir	Eser
Amasya	34
Ankara	38
Bursa	107
Diyarbakır	50
Trabzon	58
İzmir	63
Karaman	20
Kastamonu	15
Kayseri	97
Konya	120
Ordu	9
Sivas	22
Tokat	23
Antep	34
Balıkesir	15
Erzurum	27
Harput	8
Malatya	9
Manisa	21
Maraş	8
Şanlıurfa	8
Mardin	11
Adana	12
Antalya	17
Isparta	8
Samsun	12
Kütahya	16
Toplam	862

Rumeli, 11	Eser
Edirne	35
Dubrovnik	5
Manastır	5
Mora	8
Saraybosna	57
Selanik	37
Sofya	8
Üsküp	6
Belgrad	11
Gelibolu	5
Budin	3
Toplam	180

MENA,7	Eser
Halep	25
Kahire	16
Kudüs	104
Şam	40
Yemen	22
Kıbrıs	18
Musul	11
Toplam	236

	5 Dönem
	4 Dönem
	3 Dönem
	<=2 Dönem

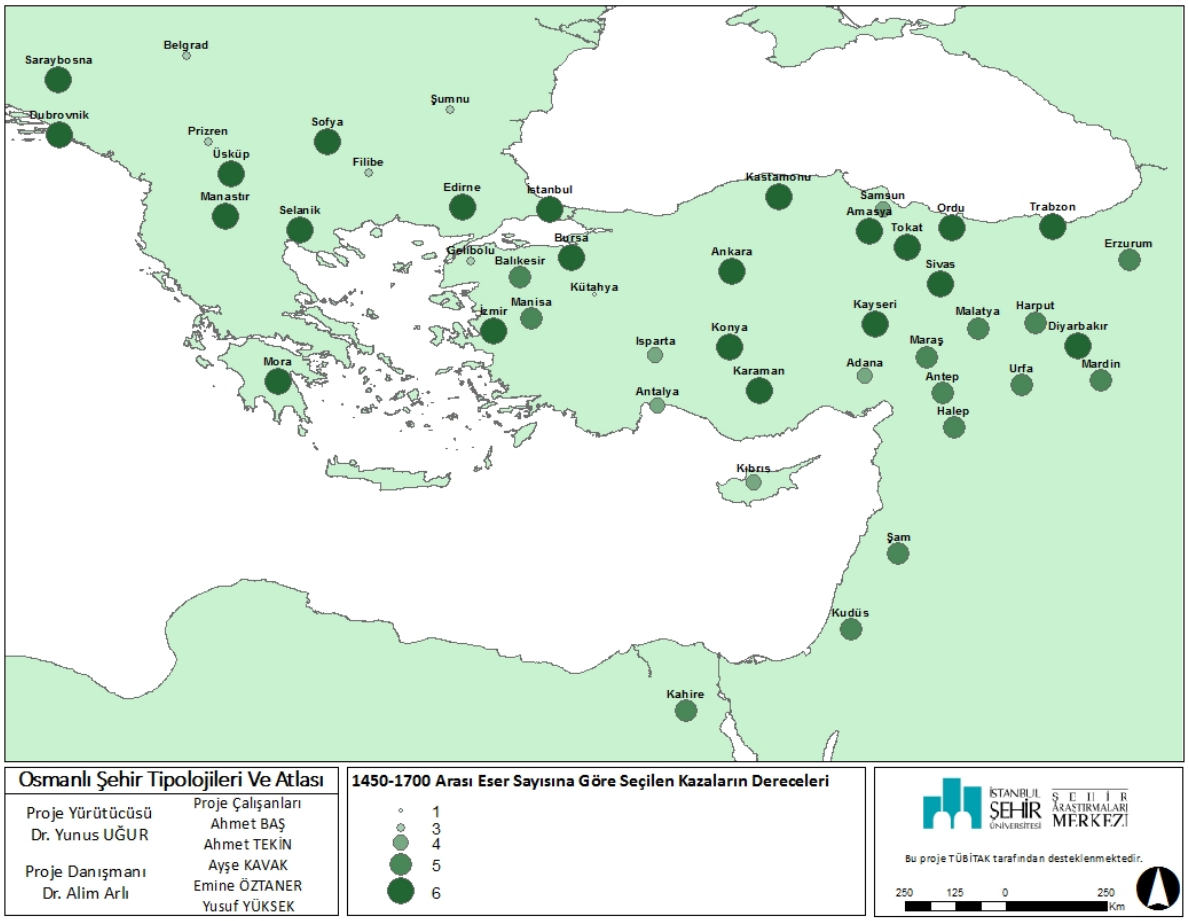

Şekil 15. Şehir örnekleminin, temsil ettikleri dönem sayına göre, genel dağılımını gösteren harita.

4.3 Şehir Tipolojileri ve Tematik Haritalar

Gereç ve yöntem bölümünde ifade edildiği üzere örneklem olarak seçilen şehirlerle ilgili literatürden ve birincil kaynaklardan toplanan bilgiler, demografik, topografik/yerleşim, mimari/yapılar ve ekonomik olmak üzere dört ana başlık etrafında tasnif edilmiştir. Böylece demografi başlığı altında hane ve avârızhane sayıları, dini-etnik dağılımlar ve medeni-sosyal durumlarına göre şehirlerin nüfus analizlerini yapmak mümkün olmuştur. Yerleşim başlığı altında ise özellikle şehirlerdeki mahalle sayıları ve mahalle büyüklükleri üzerinde düşünmek mümkün olmuştur. Üçüncü başlık olan mimari yapılarda, şehirlerdeki ibadethane, çeşme, medrese sayıları gibi detaylar tespit edilebilmiş ve hatta bunların mekânsal yerleştirmeleri yapılarak şehir tipolojileri için ilave bir veri oluşturulmuştur. Son olarak ekonomik hayata yönelik bilgiler çerçevesinde şehirlerdeki vergi çeşitleri, miktarları, toprak mülkiyet biçimleri ve zirai ve hayvancılık üretim kapasiteleri hakkında veriler toplanabilmiştir.

Tüm bu veriler beş dönem için ayrı ayrı kategorilendirilmiş; excel dosyasında oluşturulan veritabanında (bkz. önceki sayfalarda Şekil 1) satırlara şehirler (ortalama 30 satır), sütunlara nitelikler (25 sütun) yazılıp kodlanarak veriler girilmiştir. Birincil kaynakların verdiği bilgiler esas alındığı için ilk üç dönemin bilgi detayları farklı, son iki dönemin bilgi detayları farklıdır. 1450-1700 arasındaki dönemler için tahrir defterleri, iktisadi veri olarak hem vergi miktarını hem de tarımsal üretimin içeriğini vermekte ayrıca bu kayıtlar vakıfları da içerdiği için şehirdeki yapılı çevre hakkında da veri ihtiva etmektedir. Diğer yandan 1600-1700 tarihleri arasındaki iki dönemi içeren avârız defterleri, iktisadi veri olarak şehrin avârızhane sayısını vermekte ama yapılı çevre ile ilgili bir bilgi içermemektedir. Burada bir hususu da daha hatırlatmakta fayda vardır. Veritabanına kaynaklardan bilgi alırken şehir merkezi (nefs-i kaza) verilerinin alınmasına dikkat edilmiş ancak bazı kategorilerde (zirai ve hayvancılık üretimi gibi) kurâları (köyler) da kapsayan kaza bütünü ya da diğer kaza ve kuraları da kapsayan sancak bütünü bilgileri de veritabanına dahil edilmiştir. Bu proje kırsal yerleşimlerden ziyade şehirlere odaklandığı için kaynaklardan da özellikle şehir merkezlerinin (nefs-i kaza) verileri alınmıştır.

Beş döneme göre ayrı ayrı verilerin girilme aşamasından sonra dönemsel olarak şehirlerin bilgileri kendi aralarında karşılaştırılmış ve birbirine benzer ve birbirinden farklı olan şehirleri görmek üzere tablolar ve haritalar oluşturulmuş ve analizleri grafik ve SPSS sonuçları ile gösterilmiştir. Beş dönemi dikkate alarak her bir dönem için gruplaşma ve ayrışmalar tablo ve grafikler halinde aşağıda detaylı bir şekilde gösterilmiştir. Nitelikler arasındaki örtüştürmeleri ya da üstüste koyup okumaları, dönemler arası geçişleri, süreklilik ve değişimleri ve daha genel yorumları da bu bölümde ve sonuç bölümünde bulacaksınız. Aşağıdaki kısımda daha çok niceliksel olarak tablolarda görülenler, grafiklerle ve haritalar ile berraklaştırılıp şehirler arasındaki gruplaşmaların belirginleştirilmesi sağlanmıştır. SPSS programında nitelikler arasındaki ilişki analizleri de yapılmış örneğin mahalle ile mukimlerin dini tercihleri arasındaki pozitif ilişki ortaya konulmuştur.

Oluşan şehir gruplaşmaları ve tipolojiler için aşağıdaki tablo, grafik ve haritalar incelenirse, her bir dönem ve her bir nitelik için şehirlerin birkaç gruba ayrıldıkları görülecektir. Bu safhaya kadar, çok özgün yapısı dikkate alınarak projede kapsama alınmayan İstanbul dışarıda tutulursa, genel olarak şehirler arasında 4-5 kategoride gruplaşmalar görülmekte çoğu zaman 3 ya da 4. kategoriler her coğrafyadan pek çok şehri içerisinde barındıran, bir anlamda "yaygınlığı" temsil eden tipoloji olarak (orta grup) ortaya çıkmaktadır. Bu grubun altındaki ve üstündeki gruplaşmalar ise 1-2 alt gruba ayrılsa da niteliksel olarak mesafeleri birbirinden ayrılan şehirlerden oluşmaktadır.

4.3.1 İlk Dönem (1450-1500): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar

Bu dönemin temel tarihsel kaynağı tahrir defterleridir fakat bu dönem çokça tahrir defterinin elimize ulaştığı bir dönem değildir. Ayrıca, daha henüz Arap coğrafyasında bulunan şehirlerin fethi Osmanlılarca gerçekleştirilmediği için burada incelenecek 21 şehir Anadolu ve Balkanlar coğrafyasından olacaktır: Amasya, Ankara,[7] Antalya, Bursa, Isparta, Karaman, Kastamonu, Kayseri, Ordu, Samsun, Sivas, Tokat, Trabzon, Edirne, Gelibolu, Filibe, Şumnu, Üsküp, Selanik, Manastır ve Saraybosna.

Tahrir defterlerini kullanan eserler ve kendi çalışmalarımız yoluyla bu şehirlerle ilgili demografik, topografik, iktisadi ve mimari/yapılı çevre hakkında verilere ulaşmak mümkün olmuştur. Her bir şehir ile ilgili aynı detayda bilgi bulunamamakla birlikte olabildiğince çeşitli kaynaklar taranarak veriler tamamlanmaya çalışılmıştır. Bundan sonraki paragraflarda, demografik veriler olarak hane sayıları, biçimleri dikkate alınarak incelenecek ve etnik-dini dağılımlar bir karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Topografik ya da yerleşim özellikleri ise mahalle-nahiye sayıları çerçevesinde şehirlerin büyüklüğünü ve oluşum şeklini görmemizi sağlayacaktır. İktisadi verilerle şehirlerin ödedikleri toplam vergiler haritalanacak ve bu bilgiler bizlere şehirlerin iktisadi kapasitesi ile ilgili fikir verecektir. Şehirlerin yapılı çevre ve mimari özellikleri ise vakıf kayıtlarından yola çıkılarak özellikle cami, mescit, medrese, zaviye gibi şehirlerin sahip olduğu eserler çerçevesinde değerlendirilecektir.

1450-1500 tarihleri arasındaki birinci dönem için demografik ve yerleşim özellikleri çerçevesinde şu tespit ve değerlendirmeleri yapmak mümkündür. Elimizdeki veriler dikkate alındığında hane sayıları açısından 21 şehrin 18'i ile ilgili veri elimizde mevcuttur. Edirne, Amasya ve Ankara ile ilgili ise sağlıklı bir veri elde edilememiştir (bkz. Şekil 16). Bu şehirler arasında Bursa'nın 7 bin haneye yaklaşan büyüklüğü ile 1450-1500 döneminde diğer Osmanlı şehirlerinden açıkça farklılaştığı gözükmektedir.[8] Bu dönemde İstanbul kendi başına bir kategori olarak düşünülürse (İstanbul bu projede araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır), Bursa ve aynı grupta yer alabilecek ama hakkında mevcut çalışmalarda bilgi bulunamayan Edirne gibi şehirler ikinci bir kategoriyi oluşturmaktadır. Bu iki kategori çok az şehri kapsamış gözükmektedir. Bunlar özgün, çeşitli vasıfları ile diğerlerinden ayırt edici özelliklere sahip şehirlerdir. En önemli özellikleri ise Osmanlıya payitahtlık ederek ve imparatorluğun kurucu şehirleri olarak siyasi ve iktisadi faaliyetlere ev sahipliği yapmışlar ve hızlıca büyümüşlerdir.

---

[7] Nefs-i Ankara ile ilgili kayıt bulunamadığı için sadece vergi miktarları sancak düzeyinde bulunmuştur.

[8] Bursa'da sadece 43 mahallenin hane sayısına ulaşılabildiği için Müslüman hane sayısı 2485, zimmi hane 107 ve Yahudi hane toplamı 2'dir. Bununla birlikte toplam hane sayısı 6888 olarak gözükmektedir. Bunlardan 431'i kiracıdır. Mücerred sayısının 37 olarak gözükmesi yine eksik kayıt dolayısıyladır.

Üçüncü kategoriyi oluşturan 1500-3000 arasında hane sayısı olan şehirlere bakıldığında ise kapsanan şehir sayısı bira daha artmaktadır. Selanik, Tokat,[9] Kayseri, Trabzon ve Gelibolu örneklem olarak Anadolu ve Balkanlardan aldığımız şehirler içerisinde bu kategoriye giren şehirler olmuştur. Bu dönemde henüz fetih gerçekleşmediği için Arap coğrafyası şehirleri listelerde yoktur. 500-1500 hane arasındaki büyüklüğe sahip 4. Kategoriyi oluşturan şehirler ise Kastamonu, Üsküp,[10] Filibe'den[11] başlayıp Sivas,[12] Samsun, Manastır,[13] Isparta ve Karaman gibi Anadolu ve Balkan şehirleri ile devam etmektedir. Saraybosna,[14] Antalya,[15] Ordu ve Şumnu[16] gibi 500'den hatta 200'den az haneye sahip kazalar ise 5. Kategori olarak bir şehir olma evresine geçmeye çalışan birimler olarak görülebilir.

Kısaca ifade etmek gerekirse bu dönemin yaygın nüfus büyüklüğüne sahip şehirleri 500-1500 haneye sahip olan şehirleridir ve bu şehirler Osmanlıların fethi ile büyüme sürecine girmiş şehirlerle zaten önceden de belirli bir büyüklüğe sahip olan Anadolu şehirlerini içermektedir. En kalabalık şehirleri kapsayan 1. ve 2. kategori ticari faaliyetlerle birlikte siyasi olarak merkezi konumu olan İstanbul, Bursa, Edirne gibi şehirlerdir. Bunları takip eden 3. Kategori şehirleri ise daha çok bölgesel merkezler, kara ya da deniz gümrüğüne sahip yani ticari şehirlerdir. Osmanlıların fethinden önce de belirli bir bilinirliğe sahiplerdir. En az hane sayısına sahip 5. kategorideki şehirler ise 1450'lerde nüve halinde bulunan sonraki dönemlerde daha da büyümüş olarak karşımıza çıkan şehirler olmuştur. Dolayısıyla şehirleşme açısında burada en kritik kategoriler 4. ve 5. Kategorilerdir. Zira sonraki dönemlerde hızla büyüyecekler ve 3. Kategoriye giren şehirler skalasını genişleteceklerdir.

---

[9] Tokat için 1455 ve 1485 tarihli iki adet tahrir var. Burada 1485 kayıtları kullanılmıştır. 1455 tarihli defterde 56 mahallede 3079 (1900 Müslüman 1176 zimmi) hane, 5 mücerred ve 109 muaf bulunmaktadır.

[10] Üsküp'le alakalı 1453, 1467 ve 1481 tarihli üç adet tahrir defteri bulunmaktadır. Biz 1467 tarihli defteri burada kullandık. 1453 tarihli tahrirde 31 mahallede 855 hane (516 Müslüman, 339 zimmi) ve 26 muaf bulunmaktadır.1481 tarihli tahrirdeki nefs-i kaza bilgisi eksiktir. Bu defterde toplam 198 hane (62 Müslüman, 136 zimmi) bulunmaktadır.

[11] Filibe ile ilgili iki farklı tarihe ait (1472, 1489) tahrir mevcuttur. Tabloya 1489 kayıtları dahil edilmiştir. 1472 tarihine göre Müslümanların sayısının artmış, zimmi hane sayısının azalmış olduğu dikkat çekmektedir. 1489 tarihinde 36 hane de kıpti nüfus bulunmaktadır.

[12] Sivas'la alakalı 1454 ve 1484 tarihli iki tahrir bulunmaktadır. Biz burada 1484 tarihli kaydı kullandık. 1454'te 17 mahallede 558 hane ve 17 muaf bulunmaktadır.

[13] Manastırla ilgili 1460,1468 ve 1481 tarihli üç farklı tahrir defteri mevcuttur. Burada 1481'de tarihli kayıtlar dikkate alındı. 1460'da 453 (278 Müslüman, 160 zimmi) hane 10 mücerred bulunmaktadır. 1468'de, 295 Müslüman, 185 zimmi bulunmaktadır.

[14] Saraybosna ile alakalı 1468, 1485 ve 1489 tarihli üç adet tahrir defteri var. Biz buraya 1489 tarihli defteri kaydettik. 1468'de 70hane (5 müslüma 65 gayrimüslim) 15 mücerred; 1485'te 152Hane (42 Müslüman 102 gayrimüslim, 8 diğer). 1489 tarihinde 7 hane Dubrovnikli olarak gözükmektedir.

[15] Antalya'nın mahalle ve nüfusu ile ilgili bilgiler tahrirde eksik ele alınmıştır. Burada kullanılan 3 ve 104 kayıtlarda geçmekte ve doğrudur ama şehirde başka mahallelerin de olduğu kuvvetle muhtemeldi.r

[16] Şumnu için 1479 ve 1485 tarihli iki tahrir bulunmaktadır. 1485 tarihli defter verileri burada kullanılmıştır. 1479'ta 85 hane (11 Müslüman 74 gayrimüslim) bulunmaktadır.

Ayırt edici özelliklerine göre bir adlandırma yapılacaksa ilk dönemin Osmanlı şehirlerini siyasi merkezler/Payitahtlar, ticari merkezler, gelişmekte olan şehirler ve nüve halindeki şehirler diye bir tasnife tabi tutabiliriz.

Şehirlerin nüfuslarını oluşturan öğelere bakıldığında bu dönem şehirlerinde toplam nüfusun %5-10'u gibi bir oranda mücerret ve muaf sınıf bulunduğu göze çarpmaktadır (bkz. Şekil 16). Bursa için bu tür bilgiler kaynaklarda verilmezken Gelibolu'daki askeri nüfusun şehirdeki fazlalığı (2880 hanenin 1700'ü) bu şehrin askeri bir üs olarak işlev kazandığını ve aynı kategoride olduğu diğer şehirlerden bu vasfıyla ayrıştığını göstermektedir. Kayseri şehri ise 1579 hanesine göre 709 mücerret ve 408 muaf nüfusuyla aynı Gelibolu gibi kategorisindeki şehirlerden farklılaşmıştır. Böylece bu iki şehrin, ayırtedici vasıflarına odaklanılarak, ayrıca araştırılması gerektiğini araştırmamız ortaya çıkarmıştır. Başka bir ifade ile, yukarıda yapılan hane sayısı bazlı niceliksel analize bu nitelikler eklendiğinde Gelibolu ve Kayseri'nin aynı kategorideki diğer şehirlere göre özellikle muaf sayıları farkı ile diğer şehirlerden ayrıldıkları görülmektedir; bunun sebepleri ve şehirleşme açısından sonuçları araştırılmaya değerdir. Yetişkinler arasındaki bekar ve dul nüfusun fazlalığı, askeri sınıftan grupların çokluğu şehirler için yeni bir tipoloji üretmiş midir ayrı bir inceleme konusudur.

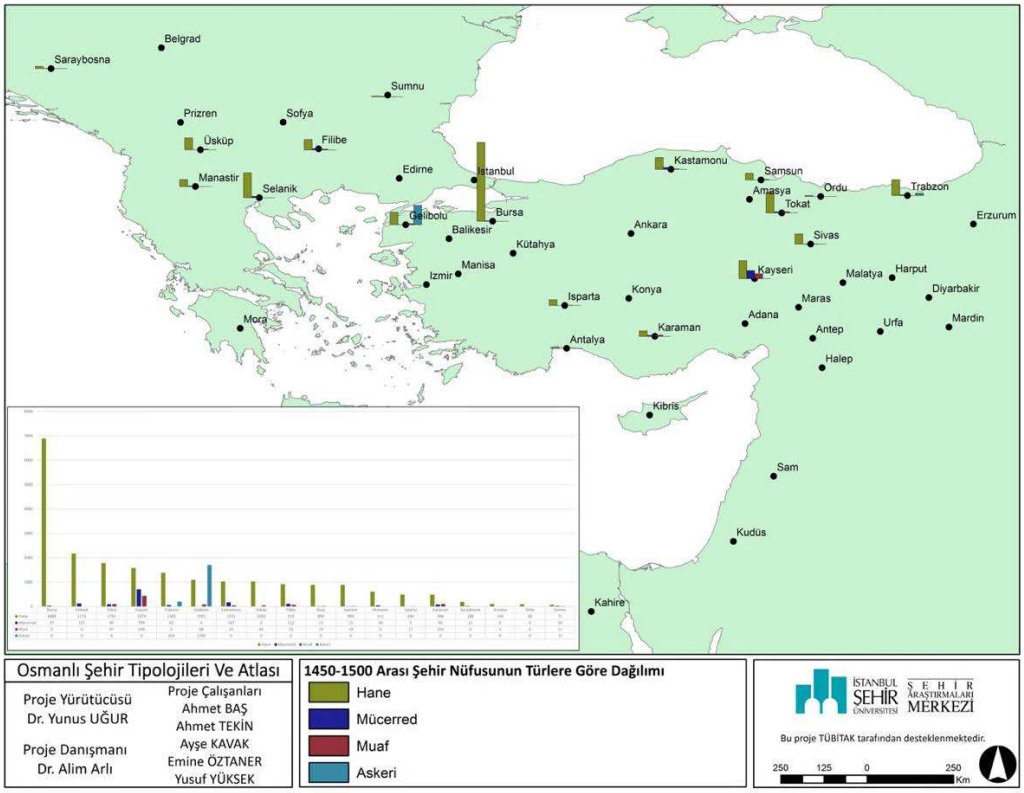

Şekil 16. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde nüfusun haneler ve biçimleri şeklinde dağılımı

Demografik incelememizi bu şehirlerdeki nüfusun etnik-dini yoğunlaşmalarına göre de yapabilmek mümkündür. Edirne, Amasya ve Ankara hariç diğer 18 şehirdeki verilere ulaşılmıştır (bkz. Şekil 17). Bu veriler birincil kaynakların yönlendirmesi ile önce Müslüman ve gayrimüslimler olarak sonra da gayrimüslimler kendi içerisinde Zimmi, Rum, Ermeni ve Yahudi olarak incelenmiştir. Bu ilk dönemde o nispette olmasa da birincil kaynaklarda çoğu zaman Ermeni ve Yahudiler özellikle zikredilmekte Rumlar ise genellikle Zimmi adlandırması içerisinde ifade edilmektedir. Ne var ki Zimmi adlandırması bazen tüm gayrimüslimler bazen de Rum ve Ermeniler için birlikte kullanılmaktadır.

Müslim- gayrimüslim nitelikleri açısından bu 18 şehir arasında 3 net kategori ortaya çıkmaktadır. Birinci grup nerdeyse sadece Müslümanların yaşadığı şehirlerdir (bkz. Şekil 17). Elimizdeki veri setinde bu grubu %90'ın üzerinde Müslüman hanesi yaşayan şehirler olarak görmekteyiz. Sekiz şehir bu gruba girmekte ve mevcut şehirlerin %40'ını oluşturmaktadır ki Filibe şehri hariç tamamı Anadolu coğrafyasında yer almaktadır. İkinci kategori, "Müslüman yoğun" olarak adlandırabileceğimiz nüfusun %50-90 aralığında Müslümanlardan oluştuğu şehirlerdir. İlk dönem şehirlerinde bu oran %65-90 aralığında gerçekleşmiştir ve örneklemin yaklaşık %35'ini oluşturmaktadır. Gayrimüslimler bu şehirlerde azınlıktadır. Bu gruptaki altı şehri üçü (yoğunluk sırasıyla Üsküp, Manastır, Saraybosna) balkanlarda ve diğer üçü (Kayseri, Tokat, Samsun) Anadolu coğrafyasındandır. Son grup ise gayrimüslim hane oranının şehrin bütün hane sayılarının %50'sinden fazla olduğu "gayrimüslim yoğun" şehirlerdir ki bunlar, incelenen şehirlerin %25'i civarındadır. Sadece bir şehirde, Şumnu'da gayrimüslim oranı %95 nispetindendir fakat tek ve küçük bir şehir olduğu için ayrı bir kategori olarak ele alınmamıştır. Fakat bu dönemin istisnai bir şehri olarak ayrıca incelenmeye değerdir. Bu grubun dört şehrinden Trabzon ve Sivas Anadolu coğrafyasında diğer iki şehir de balkanlar coğrafyasındadır. Müslümanlar bu şehirlerde azınlıktadır.

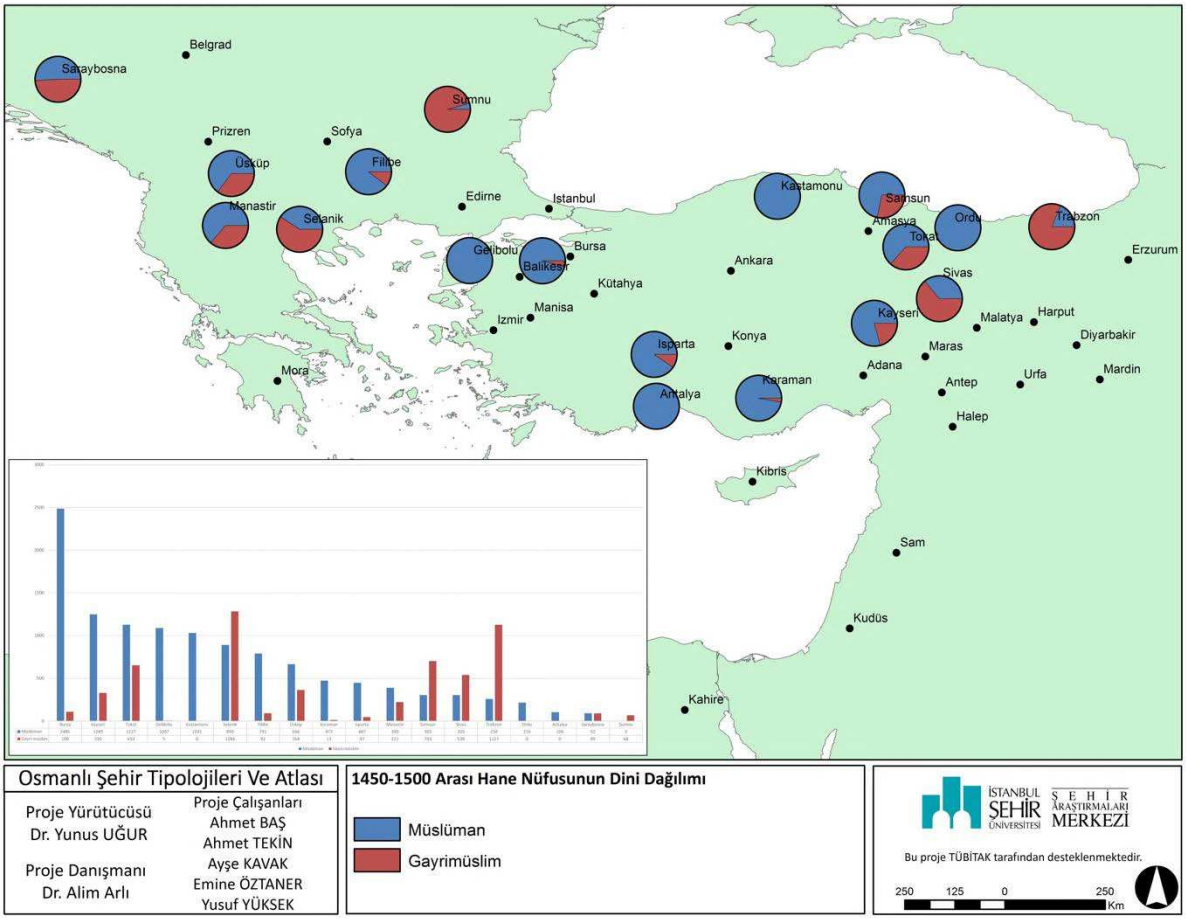

Şekil 17. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde hanelerin din tercihlerine göre tasnifi.

Gayrimüslimler arasındaki yoğunluk dereceleri için ise bu dönem şehirleri için yeteri kadar veri bulunamamıştır. Kayseri'de gayrimüslim oranı %35'tir ve bunların da %80'i Ermeni ve %20'si Rum'dur. Samsun'da ise gayrimüslim oranı %45 civarındandır ve bunun da yarısı Ermeni ve yarısı Rum'dur. Diğer şehirlerde balkanlar coğrafyasına gidildikçe gayrimüslimlerin çoğu zaman Rum olabileceği Doğu'ya doğru gittikçe Ermeni olabileceği tahmin edilebilir. Şehirlerin harita dağılımı incelendiğinde (bkz. Şekil 18) ise İç ya da Orta Anadolu'nun daha bu dönemde sadece ya da yoğun olarak Müslüman hanelerden oluştuğu görülebilir. Bazı şehirlerin örneğin Trabzon'un fethi bu dönemde gerçekleştiği için esasen Osmanlıların dini kompozisyon olarak fetihten sonra nasıl bir şehir devraldıkları ortaya çıkmakta bu da Osmanlıların fetih süreci hakkında bize fikir vermektedir.

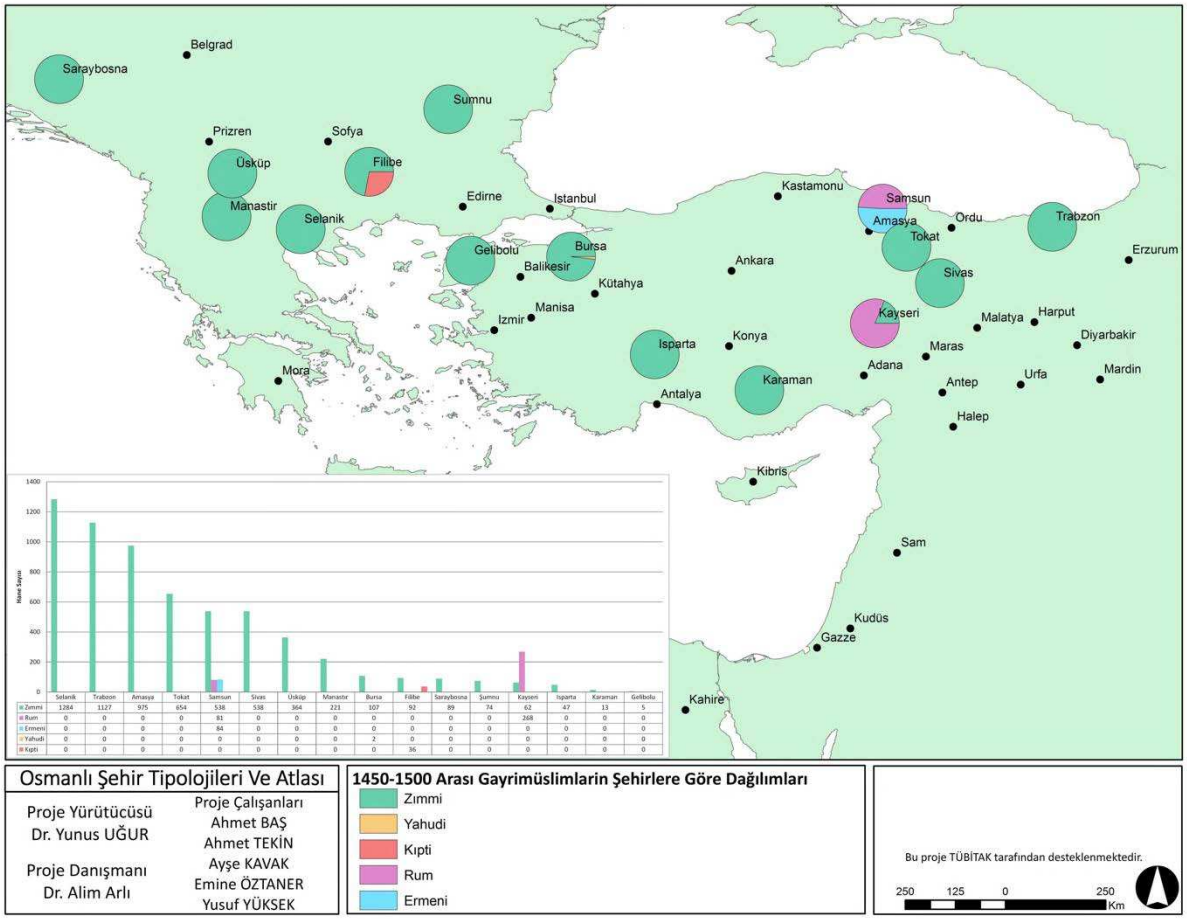

Şekil 18. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir).

Aynı şehirler, yerleşim düzeni açısından, sahip oldukları mahalle ve nahiye sayıları üzerinden incelenmiştir. Bu inceleme, şehirlerin iç yapısı ve hinterlandı ile ilgili bizlere ipuçları sunacaktır. 21 şehirden 16'sı hakkında bu çerçevede bilgi bulunabilmiştir. Şumnu, Isparta,[17] Ordu,[18] Amasya ve Ankara şehirlerinin mahalle sayılarına erişilememiştir. Eldeki veriler dikkate alınarak bir karşılaştırma yapıldığında (bkz. Şekil 19) mahalle sayılarına göre şehirleri 4 kategoriye ayırabiliriz. Birinci kategoriyi Bursa ve Edirne oluşturmuş görünüyor. Bu gruba İstanbul'un da eklenmesi tabiidir. Kaynaklarda, Bursa'nın en az 130 mahalleye sahip olduğu gözükmektedir (doğrudan kontrol ettiğimiz bu arşiv kaynağında bazı kayıp kısımlar vardır; bu rakamın biraz daha artması mümkündür). Edirne'nin ise 100'ün üzerinde mahalle sayısı ile bu kategoride değerlendirilebileceği söylenebilir. İkinci kategori 30-50 arası mahalle sayısına

[17] Isparta'nın mahalle sayısı tahrir kayıtlarında geçmemektedir. Tımarlara göre tasnif yapılmıştır. Mescit ve hane sayılarına bakaraktan 10-15 civarı mahalle olduğu tahmin edilebilmektedir.

[18] Ordu için de kayıtlarda mahalle sayısı bulunmamakla beraber tahminen 8-10 mahallesi bulunabilir.

sahip şehirlerdir. Bu şekilde yedi şehir vardır ki örneklemin neredeyse yarısı etmektedir. 10-30 arası mahalle barındıran şehirler ise beş tanedir ve örneklemin %30'u etmektedir. 10 mahalleden daha az mahalleye sahip şehirler ise aynen 100'ün üzerinde mahalleye sahip şehirler gibi sınırlıdır ve sadece bu örneklemde iki şehirdir (%10). Bu dört kategoriden yaygın olanının 30-50 arası mahalle olduğu görülmektedir.

Bir şehirdeki hane sayısı ile mahalle sayısını örtüştürdüğümüzde ise Selanik 2 binin üzerinde hane sayısına sahip olarak 10 mahalleden müteşekkil iken Tokat 2 bine yakın hanesi ile 49 mahalleye sahiptir. Gerek kendi çalışmalarımızda gerekse de başka kaynaklarda ifade edilen Osmanlı şehirlerinde mahalle başına ortalama hane sayısı düşünüldüğünde (40-50 hane)[19] bunun çok altında ve üstünde verilere burada şahit olmuş oluyoruz.[20] Daha az mahallelere sahip 3. ve 4. kategorideki ve çok fazla mahalleye sahip 1. kategorideki büyük şehirler ortalama 40 hane ve üzerinde mahallelerden oluşmaktadır. İkinci gruptaki yaygın kategoride ise ortalama hane sayısı 25'ler seviyesindedir. İleriki tarihlerde bu rakam yukarılara çıkmaktadır ancak burada Osmanlı şehirleşmesinin erken bir dönemini incelediğimiz için mahallenin barındırdığı hane sayılarındaki azlık olağan karşılanabilir. Zira, fethedilen bazı şehirlerde zaten varolan mahalleler -özellikle de Anadolu coğrafyasındaki şehirlerde- ya da henüz oluşmakta olan mahalleler – özellikle Balkan şehirlerinde- henüz yeteri kadar nüfuslanmadığı için düşük yoğunlukla karşı karşıyayız denilebilir.

Bu örneklemde ya da tablolarda bazı ilginç örnekler de yok değildir. Selanik daha büyük ya da daha yoğun mahallelere sahip iken Tokat'ın daha küçük ya da daha seyrek mahallelerden oluştuğu tahmin edilebilir. Bu sonuç, eğer kaynaklarda eksik bir bilgi ya da hata yoksa, Selanik mahalleleri için acaba daha alt ölçekte sokaklar ya da daha üst ölçekte nahiye/semt gibi kullanımlar mı şehirde söz konusudur gibi bir soru da akla getirmektedir ve ayrıca araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Nitekim daha sonraki dönemlerde görüleceği üzere bazı Doğu Anadolu ve Arap şehirlerinde de nüfuslarına göre çok az mahalle bulunmaktadır. Bu şehirler yakından incelendiğinde ise mahalle ile birlikte sokak alt birimi ile karşılaşılmaktadır ki gerçekte her mahalle pek çok sokaktan oluştuğu için defter kayıtlarında mahalle sayısı az gözükebilmektedir. Nüfus ve mahalle dağılımları ilişkisi, sonraki dönemlerde de üzerinde durulacak bir mesele olacaktır.

---

[19] Uğur, 2014.

[20] Bu dönemin, 1450-1500 dönemi yani pek çok şehrin oluşum dönemi olduğunu düşünerek bu değerlendirmelere bir ihtiyat payı koymak faydalı olacaktır.

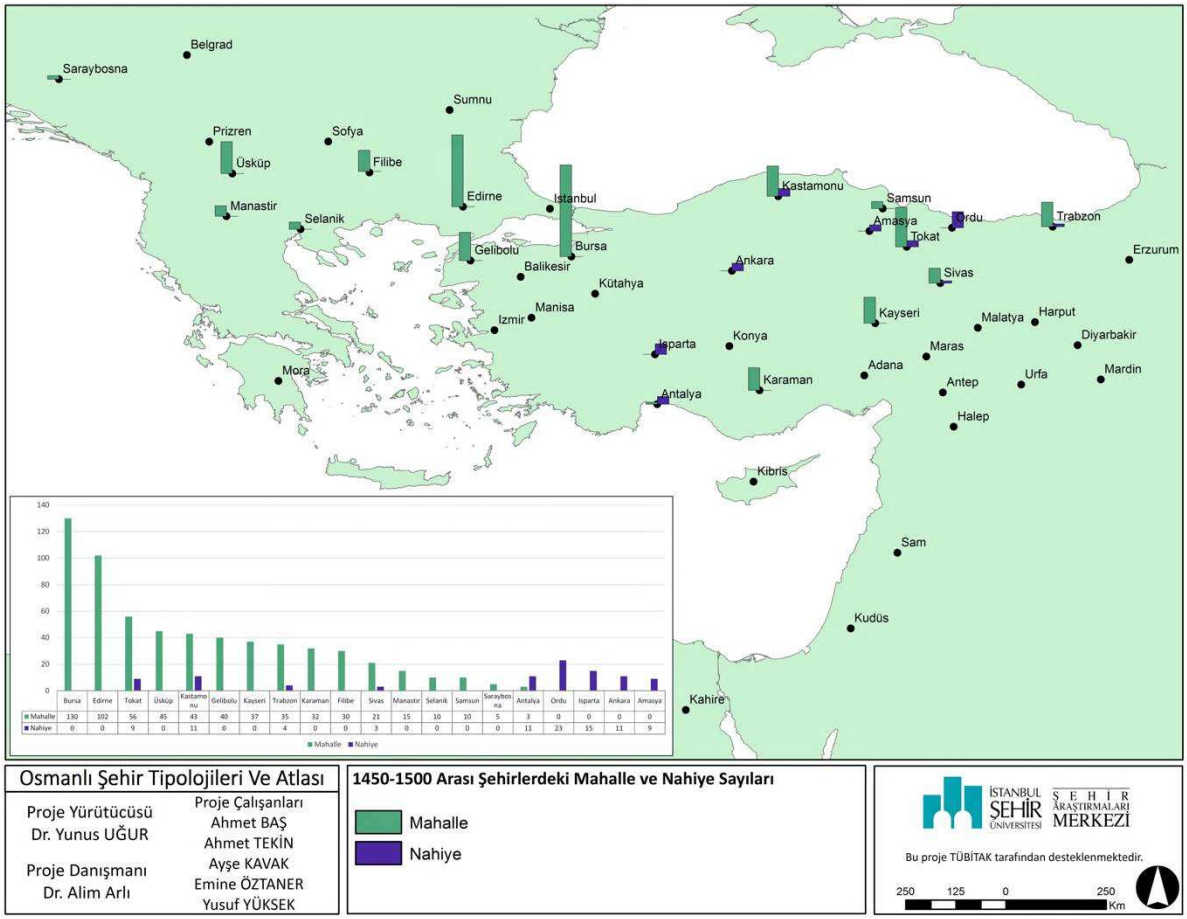

Şekil 19. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerindeki mahalle ve nahiyelerin sayısı.

Nüfusunun niteliği açısından yani barındırdıkları mücerret ve muaf nüfusun fazlalığı ile yukarıda dikkat çektiğimiz Kayseri ve Gelibolu'nun yerleşim düzeni de burada üzerinde durulmayı haketmektedir. Hane sayıları Kayseri'de 1579, Gelibolu'da 1092 idi, mahalle sayıları ise sırasıyla 37 ve 40'tır. Kayseri'de 709 mücerret ve 438 muaf nüfus varken Gelibolu'da 1700 muaf nüfus vardır. Her iki şehirde de muaf ve mücerret nüfusların da mahallelerde hane sahibi olduğunu kabul edersek, mahalle yoğunlukları her iki şehirde 70'in biraz üzerinde olmaktadır. Sadece normal hanelere göre yoğunluk hesap edildiğinde ise Kayseri mahallerinde ortalama 43, Gelibolu'da 27 hane yaşamaktadır. Bu büyüklükteki dönemin Osmanlı şehirlerinde ortalama hane sayısını 40 civarında düşünürsek, Gelibolu'daki muaf zümrenin önemli bir kısmının mahallelerde ikamet ettiğini ama bir kısmının da mahalleler dışında yaşamış olduğu değerlendirilebilir. Kayseri'deki mücerretlerin ve muaf zümrenin de bir kısmı mahallelerde yaşarken önemli bir kısmının mahalle ortamının dışında şehir merkezlerinde hanlarda ve şehir çeperinde (kalede, sahrada) yaşadıkları söylenebilir. Aksi takdirde çok yoğun bir şehir yerleşmesi iddiasında bulunmak gerekir ki dönemin şartlarına pek uygun değildir. Görüldüğü

üzere araştırmamız bu ayırtedici şehirlerin üzerinde daha fazla ve detaylı bir şekilde durmayı zorunlu kılmaktadır.

Diğer taraftan projemizin kapsamına girmemekle beraber bazı kazalara bağlı nahiye sayısındaki fazlalık dikkat çekmektedir ki bu açıdan da kazalar birbirlerine benzemekte ve bir tipoloji oluşturmaktadırlar. Belki bu şehirler, tarım aktivitesi yüksek şehirler gibi bir tipolojik adlandırmayı hak etmektedirler. Özellikle Orta ya da İç Anadolu bölgesindeki şehirlerin kırsal bağlantılarının öne çıktığı haritadan okunabilmektedir.

Yerleşim ile alakalı olmakla birlikte şehirdeki yapıları şehirdeki yapılı çevre başlığıyla değerlendirmek daha uygundur. Birincil kaynaklardan elde edilebilen bilgiler daha çok camiler, mescitler, medreseler ve zaviyeler ile ilgilidir. Bu yapılar önemli oranda vakıf eserleri olduğu için tahrir defterleri de vakıf mülkler içerisinde bu yapıları kayıt altına almıştır. Şehirdeki diğer yapılar ise ilave araştırmalar (saha araştırması ve diğer kaynak taramaları) ile ortaya çıkarılmak durumundadır. Böylece elde edilen bu yapılar, mahallelerin topografik yerleşimi ile birlikte bizlere şehrin morfolojik durumunu da verecektir.

Birincil kaynaklar ve literatür taramalarımız sonucunda örneklemdeki 21 şehrin 4'ü hakkında, Selanik, Filibe, Şumnu ve Ankara şehirlerinin bu dönemdeki yapıları ile ilgili sağlıklı bilgilere ulaşılamamıştır. Diğer şehirlerle ilgili elde edilen bilgiler ise bazı genellemeleri yapmaya imkân verecek derecede değildir.

Öncelikle Müslüman ibadethaneleri üzerinde durmakta fayda vardır. Osmanlı şehirlerinde genelde hane sayısı ama özelde mahalle sayısı ile ibadethane sayısı arasında ilişki mevcuttur. Toplam hane sayısı ile şehirdeki minberli mescit yani cami arasında bir bağ ve mahalle sayısı ile mescit sayısı arasında bir ilişki mevcuttur. Mahallerin çok büyük oranda bir ibadethane etrafında kurulduğu ya da bir ibadethaneye sahip olduğu; belirli bir nüfusu aşan mahalle ya da mahalle grubu oluşunca da o civardaki bir mescide minber eklenerek Cuma camiine tebdil edildiği bilinmektedir.

Elimizdeki verilere bakıldığında (bkz. Şekil 20) daha iyi araştırılmış olan Edirne eğer ideal tip olarak alınırsa toplam mahalle sayısı kadar ya da biraz daha az/fazla cami ve mescit bulunmakta; cami sayısı mescit sayısının 1/3'ü civarında olup toplam Müslüman ibadethanelerinin ¼'ü civarında olduğu görülmektedir. Fakat buna benzer bir ilişki elimizdeki kayıtlar içerisinde sadece üç şehir de daha vardır: Üsküp, Gelibolu, Sivas. Diğer şehirlerde ise çoğunlukla ibadethane sayısı mahalle sayısından az bulunmaktadır. Manastır şehri istisna olarak 32 ibadethanesine karşılık 15 mahalleye sahiptir ki burada bir veri hatası olması büyük

bir ihtimaldir.[21] Araştırmalarımız da bir sonuç vermeyince, tek tek rakamlardan ziyade burada şehirlerin aşağıdaki grafik ve haritada (bkz. Şekil 20) görüldüğü üzere cami, mescit, medrese ve zaviye dağılımlarına göre bir tipolojisini çıkarmak daha anlamlı gözükmektedir. Cami ve mescitleri belirleyici yapı değil de dikkat çekici olan zaviyeleri odağa alırsak, bazı şehirlerdeki zaviye sayısı o şehirdeki medrese sayısından çok fazla ve hatta mescit sayısına yakın bir durum arzetmektedir. Karaman, Kayseri, Sivas, Tokat gibi şehirlerin özellikle ve Gelibolu, Antalya gibi şehirlerin diğer şehirle nispetle bu konuda çok dikkat çekici bir tipoloji oluşturdukları görülmektedir. Bu şehirlerdeki zaviye sayısı, tasavvufi etkinin ve yaygınlığın bir işareti sayılmalıdır. Benzeri bir durumu Balkan şehirlerinde görmek tasavvuf çalışmalarındaki mevcut kabullere göre daha da beklenebilir bir durumdur ama elimizdeki kaynaklar bu konuda yeterli veri vermemektedir.[22] Isparta şehrinde zaviye, medrese dağılımı birbirine yakındır. Edirne ve Trabzon şehirlerinde ise medrese sayıları zaviyelerden oldukça fazladır. Bursa ve Amasya gibi bazı şehirlerde ise medrese sayıları çokça olmakla birlikte zaviye sayılarını bilemediğimiz için bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Özetle bu dönemde tasavvuf ve medreseler tarihi çalışacak araştırmacılar için odaklanılacak şehirlerle ilgili araştırmamız iyi bir ipucu sağlamış olmaktadır.

[21] 1501-1550 döneminde Manastır'ın 30 mahallesi ve 26 camii gözükmektedir.

[22] Üsküp zaviyeleriyle alakalı farklı kaynaklarda 46 adet zaviye bulunmuştur, fakat bu eserlerin büyük bir çoğunluğunu tarihi saptanamadığından burada kullanılmamıştır.

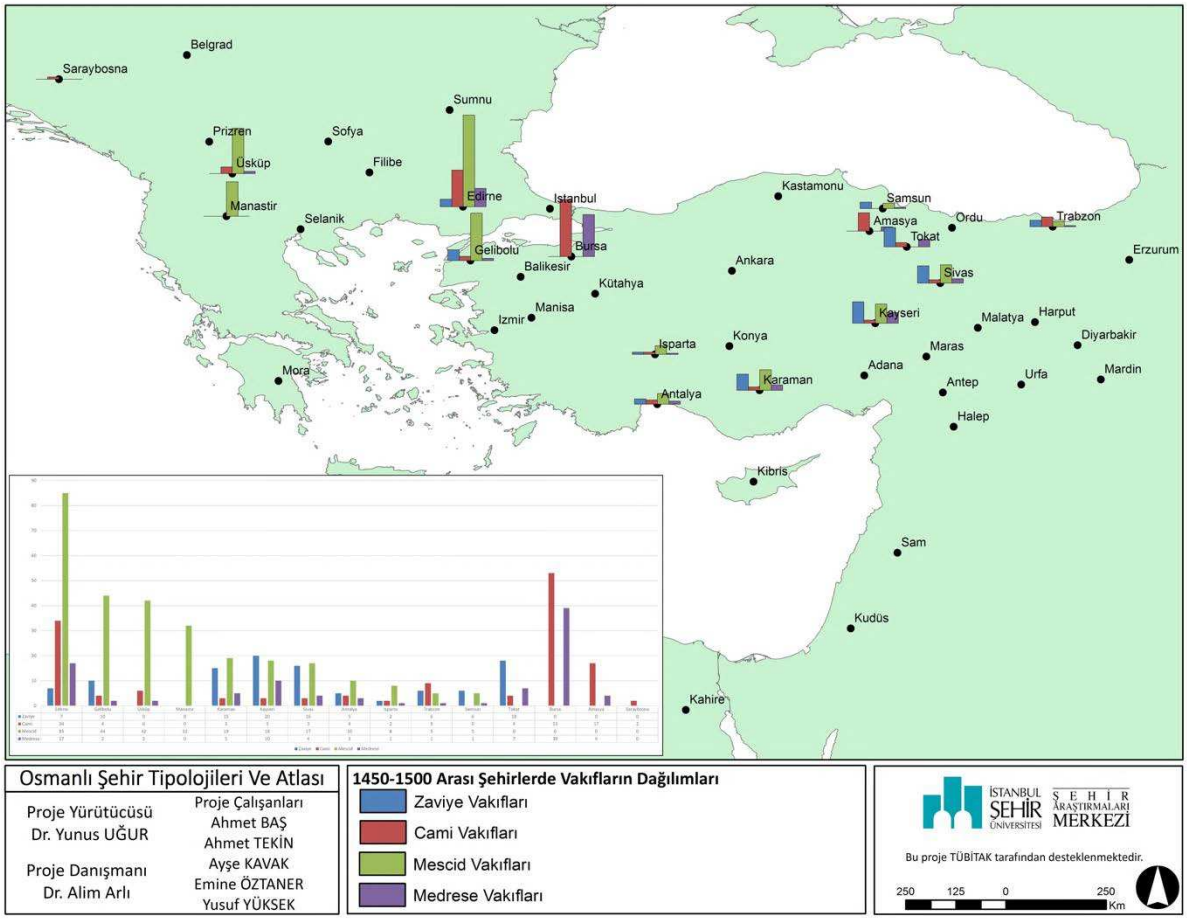

Şekil 20. 1450-1500 yılları arasında Osmanlı şehirlerindeki vakıf yapılarının dağılımı.

İktisadi değerlendirmeler, birincil kaynaklarda sayıldığı üzere bu şehirlerin sahip olduğu toprakların mülkiyeti (Miri, Mülk, Vakıf), bu mülkiyetin alt çeşitleri (has, zeamet tımar), ekilebilir toprakların çeşitleri (çiftler…), tarım ve hayvancılık ürünleri, vergiler (raiyyet vergileri 19 ve maktu vergiler 33 çeşittir) ve vakıf eserleri/gelirleri üzerinden yapılabilir. Projemizde araştırma ünitemiz şehrin kendisi (nefs-i kaza) olduğu için öncelikle nefs-i kaza verileri toplanmıştır. Bunlar da daha çok reaya/raiyyet rüsumu ve maktu vergilerdir. Ne var ki yukarıda saydığımız iktisadi kriterler tarım ve hayvancılık odaklı olduğu için çoğu zaman defterler kırsalı da kapsayan sancak verileri içermektedir. Biz de burada özellikle toprakların mülkiyeti ve çeşitleri çerçevesinde sancak bilgilerini vermenin şehrin potansiyelini görmek açısından önemli olacağını düşündük.

Şehirlerin bizzat ödediği vergilere bakılacak olursa (9 şehrin bilgisi mevcuttur) 100 bin akçeden düşük, 100-500 bin akçe arası ve 500 bin akçeden yüksek vergi veren şehirler kategorileri oluşturulabilmektedir (bkz. Şekil 21). Kayseri şehri 500 bin akçe üzerinde vergi

ödeyen tek şehirdir denilebilir. Bu vergilerde zarar-ı kassabiye (300 bin akçe civarı) ve cizye ödemeleri önemli bir kalem olup diğer pekçok çeşit vergi daha vardır. Sivas ve Üsküp ise 100 bin akçeden yüksek vergi ödeyen şehirler kategorisidir. Yaygın kategori ise 100 bin akçenin altında vergi kapasitesi olan şehirlerdir ki Trabzon, Samsun, Kastamonu gibi Anadolu şehirleri ve Manastır, Saraybosna gibi Balkan şehirleri bu kategoridedir. Vergilerin çeşitlerine bakıldığında da bazı özel kategoriler çıkmaktadır. Örneğin cizye vergileri açısından sancak olarak Üsküp 300 bin akçenin üzerinde vergi ödeyen istisnai bir örnektir. Ordu, Sivas, Amasya da cizye miktarı 20 bin akçe civarı olan şehirler olarak ayrı bir kategori olarak düşünülebilir. Aynı şekilde yine gayrimüslimlerden alınan İspençe vergisi de Trabzon'da 600 bin akçe civarında olarak istisnai bir büyüklüğe sahiptir. Onu 100 bin akçenin biraz altında olarak Üsküp ve 15 bin akçe civarı bedelle Filibe takip eder. Pazar vergisi için ise 10-50 bin akçe mukataa vergisi olan Antalya, Sivas, Ankara bir grup oluştururken, Üsküp 100 bine ve Gelibolu 200 bin Akçeye yaklaşan vergisi ile başka bir grubu oluşturur. Bu rakamların Bursa ve Edirne gibi büyük şehirler çerçevesindeki ölçeğini görmek için burada bazı örnekler vermek yerinde olur. Aynı dönemde Bursa'nın bad-ı heva 342 bin, resm-i ihtisap 230 bin, kapan-ı meyve 330 bin, Darphane 166 bin, Şemhane mukataası 2.587 bin, Mizan mukataası 6 milyon, İpek mizanı 100 bin akçe gibi rakamalardır. Edirne'nin ise kapan-ı meyve mukataası 295 bin, Bozahane 200 bin (3 yıllık), şemhane mukataası 100 bin (3 yıllık) ve bac-ı pazar mukataaı 400 bin (3 yıl) akçedir ki diğer şehirlere göre bu iki şehir apayrı bir kategoridir.

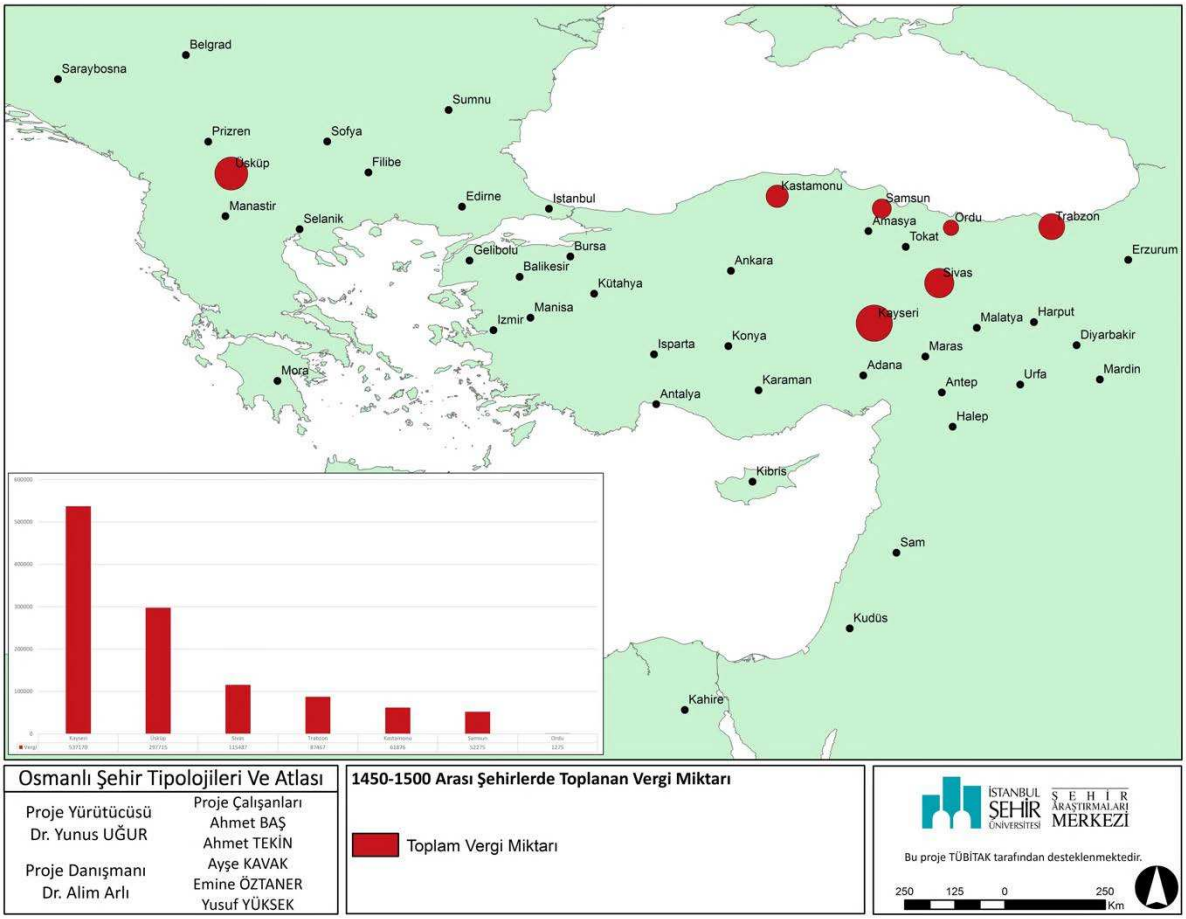

Şekil 21. 1450-1500 yılları arasında bazı Osmanlı şehirlerinin nefs-i kaza vergi toplamları

Nefs-i kaza ölçeğinden sancak ölçeğine çıkıldığında verileri olan şehir sayısı daha fazla artmaktadır. Saraybosna 3 milyon akçenin üzerinde sancak vergisi ile diğer şehirlerden ayrılmaktadır (bkz. Şekil 22). Trabzon ve Amasya 1,5 milyon civarında vergisi ile Saraybosna ile aynı kategoride ya da bir alt kategoride değerlendirilebilir. Bu kritere göre yaygın gruplaşma ise 500 bin ile 1 milyon akçe arasında vergi kapasitesi olan şehirlerdir. Elimizde verisi olan 15 sancaktan 7'si bu gruba girmektedir. Tokat, Kayseri'den başlayıp Ankara ve Manastır'a kadar olan sancaklar bu kategoriyi oluştururlar. 500 bin akçeden düşük vergi ödeyen sancaklar ise Gelibolu'dan başlayıp Ordu, Sivas, Samsun ve Isparta olarak devam etmektedir.

Burada ilginç bir analiz şehir merkezi ile sancak ölçeği arasındaki farka bakarak yapılabilir. Böylece kırsalı ve hinterlandı geniş ama kendisi iktisadi açıdan küçük şehirler ile kırsalı nispeten daha dar ama şehir merkezi potansiyeli güçlü şehirler tipolojisinden bahsedilebilir. Kayseri, tüm sancağın vergi miktarının yarısını şehir merkezi olarak vererek diğer şehirlerden ayrışmaktadır. Sivas, Üsküp, Samsun ise tüm sancağın %20-30'u kapasitesine sahip şehirler olarak gözüküyor ki bu iki grubu şehirleşmenin fazla olduğu yerler olarak da değerlendirmek mümkündür. Saraybosna ise 3.5 milyon akçeye yakın sancak

gelirinin sadece %1'i kadar vergi ödeyerek tam zıttı bir karakter sergiler. Manastır, Kastamonu ve Trabzon gibi şehirlerde ise bu oran % 5-10 seviyesindedir ki bu son iki grubu da kırsal bağlantısı yüksek şehirler olarak değerlendirilebilir.

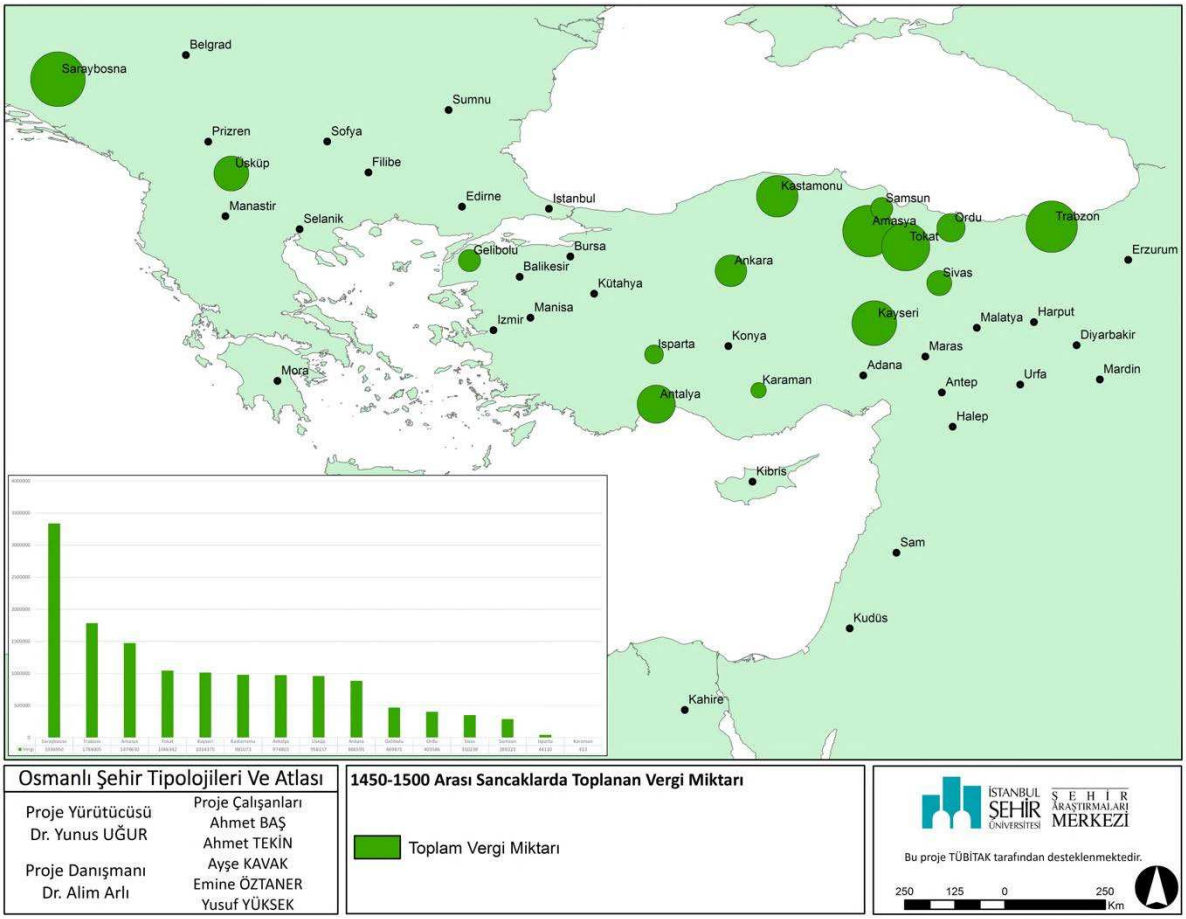

Şekil 22. 1450-1500 yılları arasında bazı Osmanlı sancaklarının vergi toplamları

Örneklem alınan şehirlerdeki toprakların mülkiyeti ve çeşitleri ile ilgili ise bazı gruplaşmaları tespit etmek de şehirlerin imparatorluk içindeki iktisadi kapasiteleri ve potansiyeli ile ilgili bizlere fikirler verecektir. Not edilmelidir ki bu fikirler de şehir merkezlerinden ziyade daha büyük üniteler için yani sancak ve vilayet için bilgilerdir. Bu açıdan Projemizin doğrudan kapsamına girmese de şehir merkezleri de bu hinterlanda dahil olduğu için burada değerlendirmeyi uygun bulduk.

Miri, Mülk ve Vakıf olarak üçe ayırabileceğimiz toprak mülkiyet türleri için kaynaklara bakıldığında miri araziler için daha fazla bilgi bulunmaktadır. Mülk ve Vakıf araziler için ise sınırlı miktarda ve bazı şehirler için malumat bulunabilmiştir. Örneğin mülk arazilerin gelirleri için sadece Kayseri (146 bin akçe) ve Samsun (13 bin akçe civarı) şehirlerinde bilgi varken vakıf araziler için Ankara, Samsun, Antalya ve Üsküp şehirlerinin verileri elimizdedir. Ankara

ve Samsun'un sırasıyla 200 bin ve 100 bin akçe civarındaki gelirleri bu iki şehrin vakıf olarak yatırım yapılan şehirler olduğunu göstermektedir. Diğer şehirlerin vakıf arazi gelirleri ise 30-60 bin akçe arasındadır ki, Ankara ve Samsun'a göre mütevazi kalmaktadır. Bu iki şehrin bu çerçevede detaylıca araştırılması gerektiği aşikardır. Miri arazi gelirleri olarak ise 11 şehrin verisi elimizdedir.

Yukarıda sancak düzeyindeki vergi toplamlarını tartışırken yaptığımız gruplama miri arazi vergileri ile doğrudan alakalıdır. Orada olduğu gibi Saraybosna miri arazi vergileri en fazla olan şehirdir. Amasya ve Trabzon 1.5 milyon akçelik vergi mükellefiyeti ile onu takip eder. Tokat, Kastamonu'dan bağlaşıp Antalya, Üsküp, Kayseri, Ankara, Üsküp ve Ordu şehirleri 400 bin- 1 milyon akçe arasında miri arazi vergisine tabidirler. Samsun ve Manastır gibi şehirler de en az (100 bin akçe altı) miri arazi vergisi olan şehirlerdir. Devletin gelirleri, ilişkileri ve devletin arazi dağılımı açısından bu gruplaşmalar önemlidir. Has, zeamet ve tımar olarak ayrıştırılan bu miri arazilerden (bkz. Şekil 23), Saraybosna ve Kastamonu'da özellikle haslar yüksektir. Gelibolu, Üsküp, Amasya, Trabzon, Antalya, Tokat ve Kayseri diye devam eden yaygın grup ise hasların 100 bin akçenin üzerinde olduğu şehirler olmuştur. Haslar, padişah, mir-i miran ve şahıs hasları olarak ayrılmakta ve padişah haslarının özellikle Balkanlarda (Saraybosna, Üsküp) yoğunlaştığı gözükmektedir. Zeamet ise Antalya dışında, neredeyse pekçok şehirde has ve tımara göre daha düşük oranda bulunmaktadır. Ayırtedici bir gruplaşma görülmemektedir. Has ve zeamete ayrılmış büyük getirisi olan araziler dışında küçük parçalara ayrılmış, getirisi daha düşük tımar arazileri ise tüm şehirlerde has ve zemaet arazilerine göre fazladır. Saraybosna, Amasya ve Trabzon bu anlamda birbirine benzer tımar büyüklüklerine sahiptirler. Tokat, Kayseri, Ankara bir başka grubu oluşturmakta, Üsküp ve Ordu gibi diğerleri de 400 bin akçenin altında vergisi olan tımar arazileri bünyesinde barındırmaktadır.

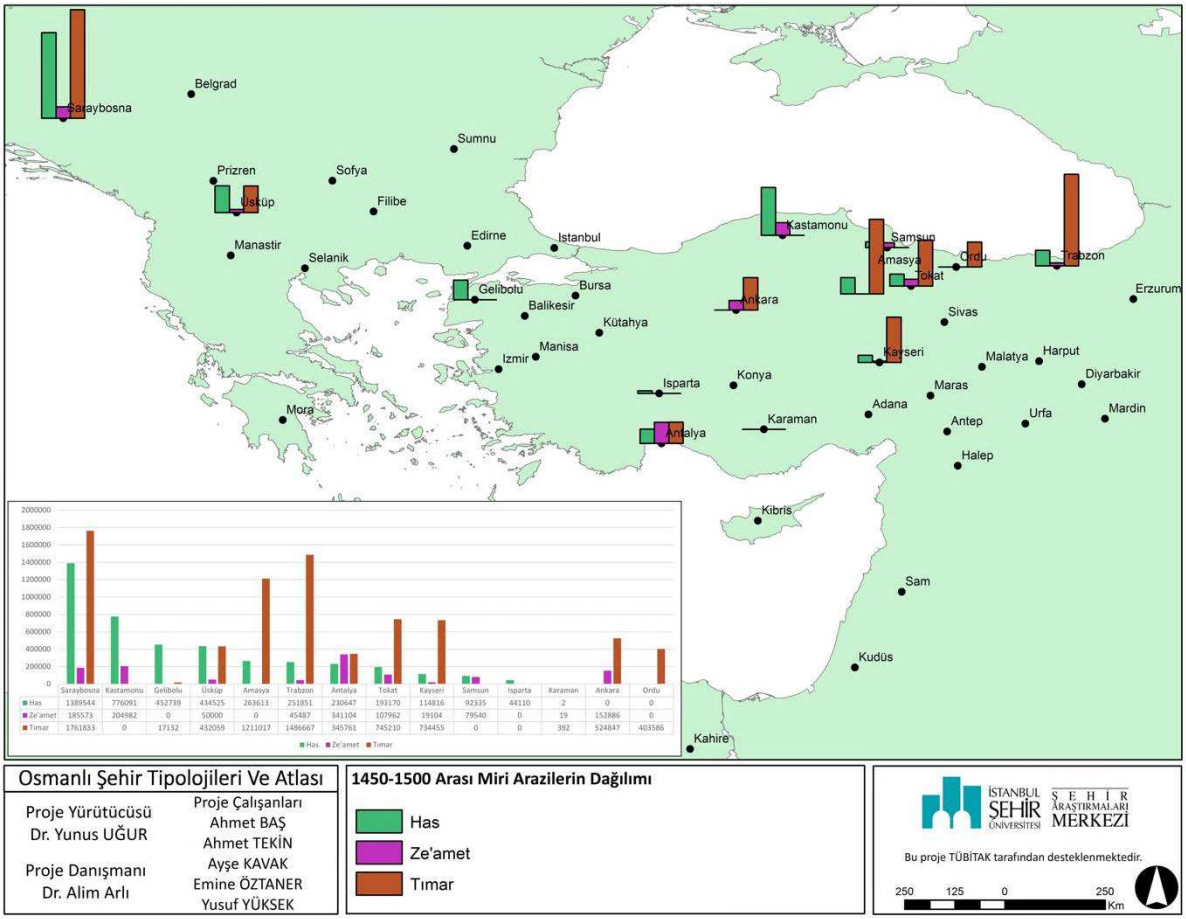

Şekil 23. 1450-1500 yılları arasında bazı Osmanlı sancaklarındaki miri arazilerin tasnifi

Aynı şehirlerde tarım tarihi açısında daha da detaya inecek veriler mevcuttur. Örneğin ekilebilir arazilerin büyüklüğü çerçevesinde tam çift, nim (yarım) çift, bennak ve caba olmak üzere toprağın verimine göre bölgeden bölgeye değişmekle birlikte en az 60 dönümlük toprağın verimi tam çifttir ve yarısı da nim çifttir. Daha az ya da toprağı olmayan da bennâk ya da caba vergisi öder. Ödedikleri vergi de kabaca 10-50 akçe arasında değişmektedir. Elimizde verisi olan şehirlere baktığımızda Samsun ve Trabzon 20 bin akçe üzerinde tam çift vergisi (varsayımsal olarak 500 kadar tam çift eder) ile çok yüksek rakamda geniş toprak ünitelerinin ekildiği şehirler olmuştur. Ankara, Antalya ve Kayseri de onları takip eden bir grubu oluşturur. Nim çifte gelindiğinde ise özellikle Kayseri ve Tokat 3 bin akçenin üzerinde vergisi ile (kabaca 100-150 arası nim-çift mükellef eder) bir grup oluşturmakta Ankara ve Kastamonu bu grubu takip eden ayrı bir kategoriyi temsil etmektedir. Bennak ve Caba vergisi miktarı ise özellikle Samsun'da diğer şehirlere göre çok yüksektir ki (10 bin akçe yani bine yakın mükellef) özellikle Samsun'da geniş toprakları olanların yüksek sayıları ile neredeyse toprağı olmayanların yüksek sayıları karşılaştırmaya değerdir. Antalya ve Kayseri şehirleri tüm bu toprak tasarrufu türlerinden birbirine yakın miktarlarda vergi ödeyerek ayrı bir tipoloji arzetmektedir. Zira bazı

şehirlerde Sivas, Kastamonu ve Tokat gibi tam çift çok az yarım çift ve bennak-caba resmi çok fazladır. Bu tasarruf çeşitlerinin, mükellef sayılarının ve vergi miktarlarının coğrafi ve sosyolojik sebepleri ile sosyo-politik ve iktisadi sonuçlarını daha detaylı incelemek gerekmektedir. Örneğin elimizdeki kaynaklar üzerinden bu dağılımın bölgelerdeki tarımsal üretim kapasitesi ve ürün çeşitliliği ile bağı kurulabilmektedir. Ankara, tam ve nim çift ağırlıklı bir dağılımla 10 milyon akçe zirai ürün vergisi veren istisnai bir örnek olarak gözükmektedir. Yarım ve daha az toprak tasarruf edenlerin çok olduğu şehirlerde ise 400 bin akçe civarı bir üretim vergisi ortaya çıkmıştır. Arpa ve Buğday gibi tahıllar pek çok yerde üretilirken, susam (Antalya), keten-kendir (Trabzon, Ordu, Üsküp, Filibe, Manastır), pamuk (Antalya, Tokat), Şıra (Trabzon, Samsun) gibi ürünleri ile ayırtedici olan yöreleri tespit etmek de bu analizde mümkün olmuştur.

4.3.2 İkinci Dönem (1501-1550): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar

Bu dönem, Arap coğrafyasından şehirlerin fethedildiği ve genel olarak fetihlerin artarak devam ettiği bir dönem olduğu için üç coğrafyadan elimizde verileri olan 41 şehri örneklem olarak aldık ki bunların 27'si Anadolu, 10'u Balkanlar ve 4'ü de Arap coğrafyasından şehirlerdir. Her biri ile ilgili aynı detayda malumat olmamakla birlikte bulunabilen bilgiler veritabanına işlenmiş ve yeri geldikçe tipoloji oluşturmak için kullanılmıştır. Örneklem alınan şehirler: Adana,[23] Amasya,[24] Ankara, Antalya, Antep,[25] Balıkesir, Bursa,[26] Diyarbakır,[27] Erzurum,[28] Harput,[29] Isparta, İzmir, Karaman,[30] Kastamonu, Kayseri, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş, Mardin, Ordu, Samsun,[31] Sivas, Tokat, Trabzon,[32] Urfa, Belgrad,[33] Edirne,[34] Filibe,[35]

---

[23] Adana için 4 farklı tahrir defteri bulunmaktadır. Biz burada 1536 tarihli tahriri kullanmayı uygun gördük.

[24] Amasya için 1520 ve 1530 tarihli iki tahrir var. Biz burada 1520 tarihli tahriri kullandık.

[25] Antep'le alakalı 1536 ve 1543 tarihli iki tane tahrir vardır. 1543 tarihli olanı daha detaylı bir tahrir olduğundan ötürü biz onu aldık.

[26] Bursa için 1521 ve 1530 tarihli iki adet tahrir defteri mevcuttur. Burada 1521 tarihli defter verileri kullanılmıştır.

[27] Diyarbakır için 1518, 1530 ve 1540 tarihli üç adet tahrir bulunmaktadır. 1530 tarihli defterde nefs-i Diyarbakır eksiktir. Biz 1518 tarihli defteri daha detaylı olması hasebiyle kullandık.

[28] Erzurum bu dönemde harap halde bulunmaktadır. Kanuni'nin girişimlerine rağmen 1540 tarihinde şehirde 76 hane ayrıca da kalede 1600 civarı asker bulunmaktadır.

[29] Harput için 1518 ve 1523 tarihli iki adet tahrir mevcuttur. 1523 tarihli tahriri daha detaylı olması hasebiyle burada kullandık.

[30] Karaman için dört adet tahrir defteri mevcut. Biz 1523 tarihli defteri kullandık.

[31] Samsun için 1520 ve 1530 tarihli iki tahrir mevcuttur. Biz 1520 tarihli tahriri kullandık. 1530 tarihli tahrirde hane sayısı 345'e düşmüştür.

[32] Trabzon için 1523 ve 1530 tarihli iki adet tahrir defteri mevcuttur. Biz 1523 tarihli defteri kullandık. Bu tahrirde ayrıca 154 hane frenk bulunmaktadır.

[33] Belgrad için iki tane tahrir (1526-1536) mevcuttur; biz 1536 tarihli tahriri daha detaylı olduğu için kullandık.

[34] Edirne için 1520 ve 1529 tarihli iki adet tahrir bulunmaktadır. Biz 1529 tarihli defteri kullandık.

[35] Filibe için 1516, 1525 ve 1530 tarihli üç adet tahrir defteri bulunmaktadır. 1516'dan sonraki tarihlerde nüfusta süre gelen bir azalma bulunmaktadır. Nüfus verileri 1516'dan, vergi değerleri 1530 tarihli defterden alınmıştır. Ayrıca kayıtlarda 35 hane kıpti nüfus bulunmaktadır.

Gelibolu,[36] Manastır, Saraybosna,[37] Selanik,[38] Sofya, Şumnu,[39] Üsküp,[40] Gazze,[41] Halep,[42] Kudüs[43] ve Şam'dır.

Şehirlerin nüfusları tetkik edildiğinde, bu dönemde yeni fethedilen şehirlerin Osmanlı şehirler hiyerarşisini değiştirdiği apaçık gözükmektedir (bkz. Şekil 24). İstanbul'u ayrı bir kategoriye koyarsak, Halep, Şam ve Bursa 6 bin hane ve 2 binden fazla mücerred ve muaf nüfusuyla birlikte bu dönemin en kalabalık şehirleridir.[44] Kahire'nin tahrir defterleri bulunmadığı için bu gruba katamıyoruz ama bu grupta yer alacak birkaç şehirden biri de Kahire'dir. Bu şehirler, Bursa dışında fetihten önce zaten büyük şehirler olup, fetih sonrası şehirleşme hızları daha artmıştır. Diğer bir kategori Selanik, Edirne ve Sofya'dan oluşan hane sayısı 2500'den fazla ve mücerred-muaf sayısı 1500-2000 civarında olan şehirlerdir. İkinci gruptaki bu şehirler ise esasen Osmanlıların hızla büyüttüğü Balkanların serhat (askeri) ve ticari şehirleridir. Üçüncü grup Diyarbakır'dan başlayıp Urfa'ya kadar devam edebilecek 12 şehri kapsayabilir ki bunların hane sayıları 1500'e yakın ve 500'den fazla mücerret ve muaf nüfus barındırır. Osmanlıların tüm coğrafyalarından şehirler bu yaygın grupta mevcuttur. Dördüncü kategoriyi ise Trabzon'dan başlayıp Manastır'a kadar devam eden grup olarak tanımlayabiliriz. Bu 12 şehir de özellikle Anadolu ve Balkan şehirlerinden oluşan, bir kısmı önceki dönemlerde de şehirleşme içerisinde olan ama bir kısmı Osmanlılar döneminde şehirleşmesi hızlanan şehirlerdendir. 1000'e yakın haneyi ve 300-500 mücerret ve muaf nüfusu barındırmaktadırlar. Son grup olarak Antalya'dan başlayan ve İzmir, Ordu, Erzurum[45] ile biten hane sayıları 500 ve altında olan ve özellikle Adana, Karaman, Maraş ve Şumnu gibi mücerret ve muafı 300'den fazla olan şehirlerdir. Genel olarak harita üzerinden nüfusun coğrafyaya dağılımına bakılırsa, İstanbul ve etrafında bir yoğunlaşma, Balkan ve Arap coğrafyasında belirli büyüklükte

---

[36] Gelibolu için 1519 ve 1530 tarihli iki adet tahrir defteri bulunmaktadır. Burada 1519 tarihli defter kullanıldı. 1519'dan 1550'ye doğru hane sayılarında bir azalma gözükmektedir.

[37] Saraybosna'nın 1516, 1530 ve 1542 tarihli üç tahrir defteri vardır. Biz 1542 tarihli olanını kullandık.

[38] Selanik için 1515, 1519 ve 1530 tarihli üç tahrir defteri bulunmaktadır. Biz 1530 tarihli tahriri kullandık.

[39] Şumnu ile alakalı 1516, 1525 ve 1535 tarihli üç defter bulunmaktadır. Biz 1535 tarihli defteri kullandık. Mahalle sayısını ise 1525 tarihli defterden aldık.

[40] Üsküp için 1529 ve 1544 tarihli iki adet tahrir mevcuttur. Biz 1544 tarihli defteri kullandık. 1544'de nüfus 757 haneden 1173 haneye çıkmıştır.

[41] Gazze için 1526, 1538 ve 1548 tarihli üç adet tahrir bulunmaktadır. 1548 tarihli tahrir burada kullanıldı. Bu tahrirde belirtilen nüfustan başka şehirde 7 adet kıpti hane de bulunmaktadır.

[42] Halep için 1518, 1526 ve 1536 tarihli üç adet tahrir defteri mevcuttur. Burada 1536 tarihli olan kullanıldı. Hane sayısı 1518'den 1536'ya doğru azalmaktadır.

[43] Kudüs şehri için 1525 ve 1539 tarihli iki adet tahrir bulunmaktadır. Biz 1539 tarihli defteri dikkate aldık. Bir önceki defterde hane sayısı 946'dır.

[44] Bursa'da toplam 2000 nefer ayrıca kiracı olarak meskundur.

[45] Erzurum bu dönemde harap halde bulunmaktadır. Kanuni'nin girişimlerine rağmen 1540 tarihinde şehirde 76 hane ayrıca da kalede 1600 civarı asker bulunmaktadır.

şehirlerin oluştuğu görülür. Bu dönemde, geniş iç-Doğu Anadolu coğrafyasında ve özellikle Karadeniz civarlarında büyük nüfuslu şehirler bulunmamaktadır.

Nüfusun niteliği açısından bu örneklem incelenirse Saraybosna ve Şumnu'da yani iki Balkan şehrinde mücerret nüfusun hanelere oranı 2/3 gibi çok yüksek bir rakamdır. Adana, Konya, Kastamonu, Mardin, Amasya, Sivas, İzmir ve Bursa gibi şehirlerde ise bu oran 1/3 oranındadır. Mücerretlerin hane sayısına oranı, elimizdeki 25 şehrin verisine göre, ortalama olarak ¼ nispetinde çıkmaktadır. Mücerred nüfusun fazlalığı, gelir kazandığı halde evli olmayan kişiler oldukları için, şehrin aile yapısına, ortalama evlenme yaşına, istihdama katılıma ve toplam nüfus hesaplamalarına büyük etki etmektedir. Şehirlerdeki muaf nüfusa bakıldığında ise Gelibolu'daki hane sayısına yarısının muaf nüfustan oluştuğu söylenebilir. Bu oran Maraş ve Urfa'da 1/3'e; Üsküp, Harput, Şumnu, Isparta, Manisa gibi şehirlerde ise 1/5'e düştüğü görülür. Pekçok kalabalık şehirde ise, Halep, Bursa, Şam gibi bu oran 1/25'ler civarına düşmektedir. Oysa pek çok demografik çalışmada muaf nüfus hane sayısının 1/10'u nispeti dikkate alınarak hesap edilmektedir. Büyük şehirlerde bu oranın çok daha az, bazı özel şehirlerde ise çok daha fazla olabileceği dikkatlerden kaçmamalıdır. Elimizdeki 28 şehir verisinin ortalaması ise muafların hane sayısına nispetini 1/7 olarak vermektedir. Askeri olarak ketagorilendirilen grup ise önceki dönemde olduğu gibi sadece bazı şehirlerde mevcuttur. Özellikle Gelibolu, Erzurum ve Kütahya bu açıdan ilave bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Adana, Ankara, Trabzon, Sofya gibi diğer bazı şehirlerde askeri sınıf vardır ama daha az rakamlarla kayıtlara geçmiştir.

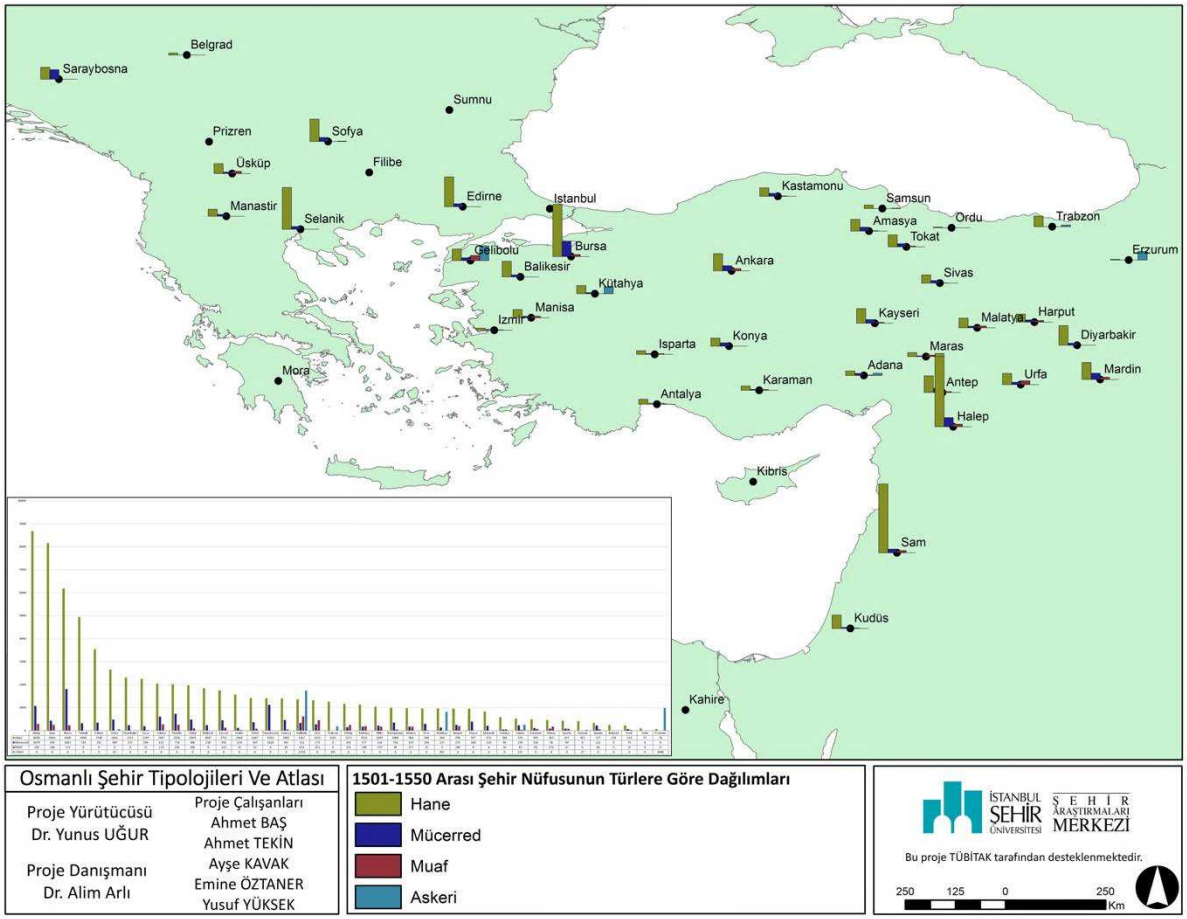

Şekil 24. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde hane sayıları ve türleri tasnifi

Nüfustaki etnik ve dini dağılım oranlarına göre, bir önceki dönemde olduğu gibi sadece Müslüman, Müslüman yoğun ve gayrimüslim yoğun gibi şehirleri üç gruba ayırabiliriz. Sadece Müslümanlardan oluşan yani nüfusun %90'ı Müslüman olan şehirler, Manisa, Karaman, Halep, Bursa, Konya, Balıkesir, Antep, Saraybosna, Maraş ve Ordudan oluşan 10 şehirdir, yani toplam 39 şehrin ¼'üdür (bkz. Şekil 25). Yarısından fazlası Müslüman hanelerden oluşan şehirler ise 22 tanedir ki tüm şehirlerin yarısından fazlası böyledir. Anadolu ve Arap şehirlerinden öte Balkan şehirlerinden de 5 tanesi bu gruba dahil olmuştur. Tokat, Diyarbakır, Amasya ve Urfa Anadolu coğrafyasından ve Kudüs Arap coğrafyasından ¼ ya da 1/3'ten fazlası gayrimüslim olan şehirler olarak ortaya çıkmıştır. Gayrimüslim yoğun şehirler ise şehrin %10-49'ı arasında bir oranın Müslüman olduğu şehirlerdir ve yedi tanedir. Bu şehirlerden Sofya, Selanik, Belgrat Balkanlarda, Trabzon, Sivas, Mardin ve Harput Anadolu'da yer almaktadır.

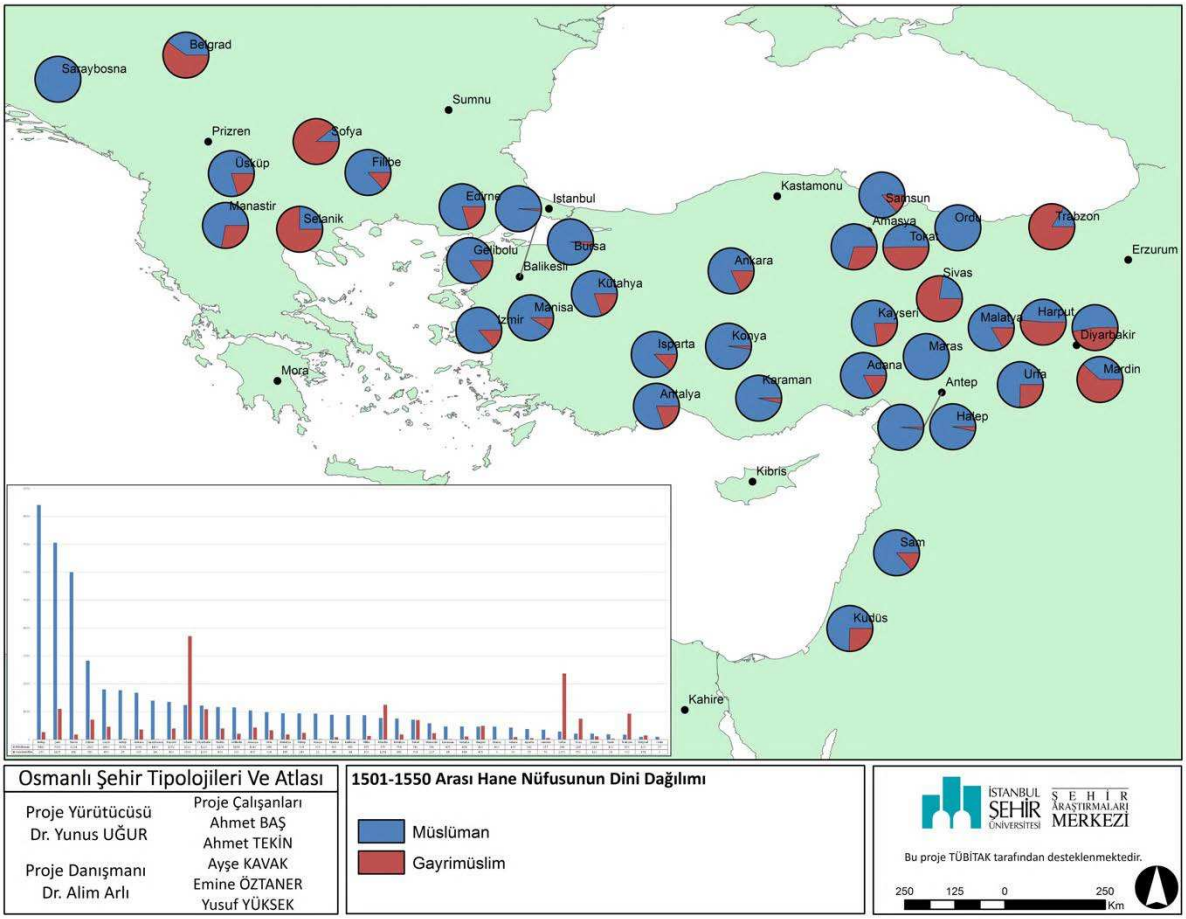

Şekil 25. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde nüfusun etnik ve dini dağılımı.

Gayrimüslim nüfus içerisindeki dağılım da oldukça anlamlıdır. Elimizdeki verilere göre Ermeni nüfus özellikle Adana, Antep, Kayseri, Kütahya ve Samsun'da bulunmakta ve bir miktar da Trabzon'da yaşamaktadır (bkz. Şekil 26). Şehirdeki tüm gayrimüslim nüfus içindeki oranları %16'dan (Trabzon) %100'a (Adana, Antep) kadar değişebilmektedir. Bulundukları şehirlerde yüksek oranda bulundukları gibi bir genelleme yapılabilir ki bu da Ermeni nüfusun bütün Osmanlı şehirlerinde dağınık bir şekilde değil belirli şehirlerde öbeklendiği sonucuna bizi götürür. Yahudi nüfus ise 16 şehirde daha yaygın bir şekilde bulunmakta %8 ile %100 arasında bulundukları şehrin gayrimüslim nüfusu içerisinde yaşamaktadırlar. Manisa, Balıkesir, Selanik, Bursa, Kudüs ve Şam gibi şehirlerde bu oran %50-100 arasında seyretmektedir. Rumlar hakkında ise net bir şey söylemek maalesef mümkün değildir. Doğrudan kayıtlarda Rum olarak sayıldıkları şehirler Trabzon (%83), Kayseri, İzmir (%100), Samsun ve Kütahya'dır. Diğer şehirlerde zimmi statüsü içerisinde sayılmışlardır. Elimizdeki 32 şehirde Rum ya da zimmi adlandırması ile sayılmışlardır. Haritadan da takip edilebileceği gibi (bkz. Şekil 26) Ermeni ve Yahudilerin yukarıda saydığımız yoğunlaşma alanları dışındaki gayrimüslim nüfus çoğu zaman ve büyük oranda Rum nüfustur.

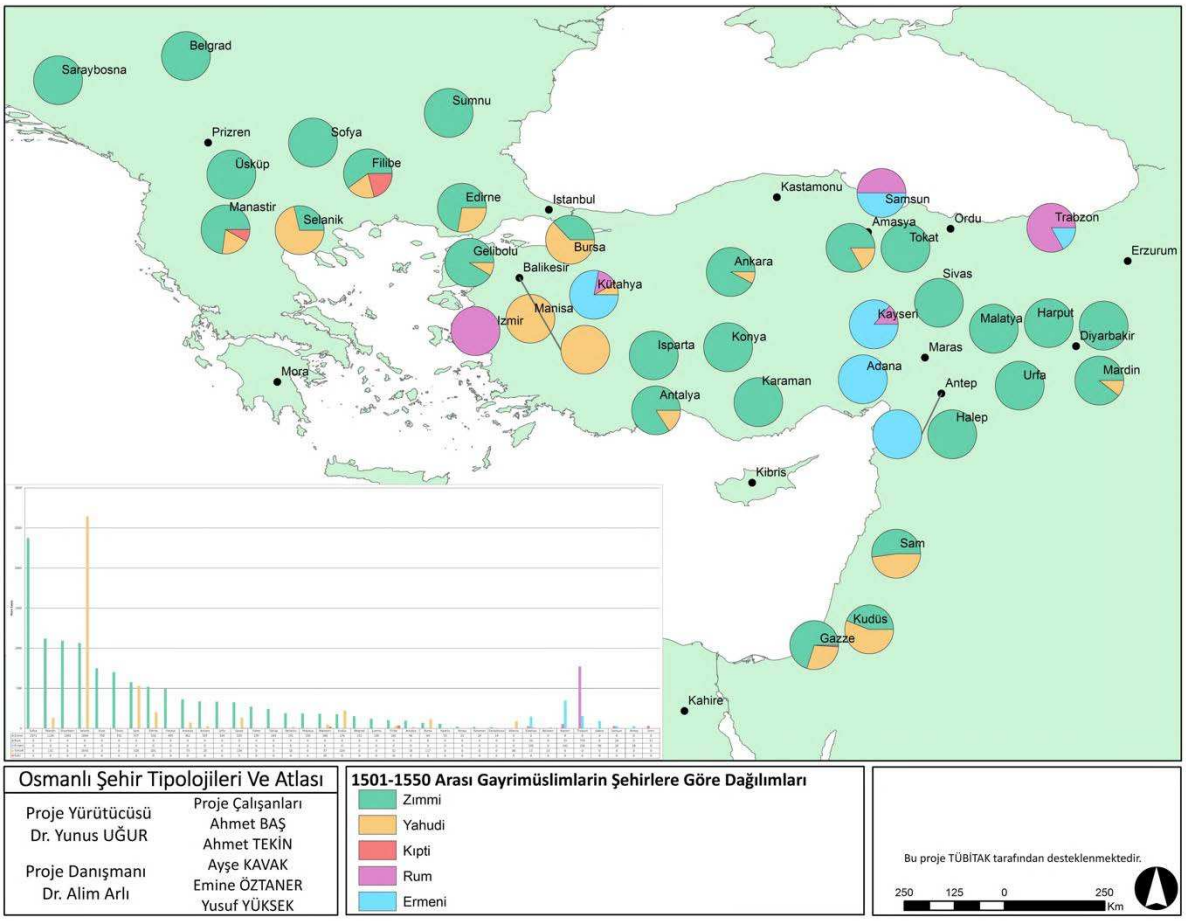

Şekil 26. 1501-1550 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir).

Başka bir perspektiften, dini grupların şehirler ölçeğinde dağılışını görmek için bu dönemde incelenen şehirlere parametrik testler de uygulanmış ve sonuçları aşağıda açıklanmıştır.

Tablo 6. Nüfusun dini dağılımı ve şehirler, homojenlik analizi

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
MS	,940	3	35	,432
ZM	,277	3	35	,841
YHD	3,330	3	34	,031

Müslüman, Zimmi ve Yahudilerin şehirlerdeki dağılımlarının homejenlik durumu incelendiğinde Sigma (anlamlılık) değerinin Müslümanlar ve Zimmiler için 0,05'ten büyük olduğu, Yahudiler için küçük olduğu görülmektedir. Genel olarak dağılımın homojen olduğu kabul edilmektedir.

Aynı şehirler, yerleşim düzeni açısından, sahip oldukları mahalle ve nahiye sayıları üzerinden incelenmiştir. Kaynaklarda 41 şehirden 40'ı hakkında bu çerçevede bilgi mevcuttur (bkz. Şekil 27). Yüzün üzerinde mahalle sayısı olan şehirler bir önceki dönemde olduğu gibi Bursa ve Edirne'dir. 50 mahallenin üzerinde mahallesi olan şehir grubu ise Konya, Ankara ve Halep'in de dahil olduğu 9 şehirdir. Kastamonu'dan başlayarak Kudüs'e kadar 23 şehrin mahalle sayısı ise 11 ile 44 arasındadır. Dolayısıyla yaygın grup da bu üçüncü gruptur. Diğer yandan, 10'dan az ve 100'den fazla mahalle barındıran şehirler kenarda bırakılıp ortalaması alınırsa örneklem, Osmanlı şehirlerinin 39 mahalleye sahip olduğunu göstermektedir.

Bir mahallede yaşayan hane sayısı incelendiğinde ise Arap coğrafyasındaki ve Anadolu'nun doğusundaki şehirlerde (Diyarbakır, Urfa, Mardin, Gazze, Şam, Kudüs, Halep) oldukça yüksek yoğunluklarla karşılaşılıyor ki bu durum daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu şehirlerde mahalle ünitesinin Anadolu'nun diğer kesimlerinden ve Balkanlardan farklı bir kapsamı olduğunu göstermektedir. Bir mahallede 150-600 hanenin yaşıyor olması bazı durumlarda vaki olsa da yaygın olarak bir şehirde olması mümkün olmayan bir durumdur ve mahallenin ötesinde kayıtlarda görülmeyen sokak ünitelerinin araştırılmasına ihtiyaç vardır. Ortalama hane sayısı 45-50 civarında olan bu dönem Osmanlı mahallelerinde, bir mahallede yaşayan hane sayısının 52-98 aralığında olduğu şehirler 11 tane ve 47 ile 11 ailenin yaşadığı mahalleler ise 20 şehirde mevcuttur. Bir önceki dönemin 25 civarı hane yaşayan mahallelerine göre yoğunluğun oldukça arttığı görülmektedir.

Aynı ilişkiye SPSS üzerinden baktığımızda şöyle bir dağılım çıkmaktadır:

Tablo 7. Mahalle sayısı ile hane sayısının karşılaştırılması

			Hane sayısı						
			0-1000 hane	1001-2000 hane	2001-3000 hane	3001-4000 hane	4001-5000 hane	5001 ve üzeri	Total
mah_sinif	0-19 mahalle	Count	8	2	3	0	0	0	13
		% within hane_sinif	40,0%	15,4%	60,0%	,0%	,0%	,0%	30,2%
	20-39 mahalle	Count	10	5	1	0	0	1	17
		% within hane_sinif	50,0%	38,5%	20,0%	,0%	,0%	33,3%	39,5%
	40-99 mahalle	Count	2	6	1	0	1	1	11
		% within hane_sinif	10,0%	46,2%	20,0%	,0%	100,0%	33,3%	25,6%
	100 ve üzeri mahalle	Count	0	0	0	1	0	1	2
		% within hane_sinif	,0%	,0%	,0%	100,0%	,0%	33,3%	4,7%
Total		Count	20	13	5	1	1	3	43
		% within hane_sinif	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

43 şehir üzerinde yapılan incelemede Osmanlı şehirlerinde mahalle sayılarıyla hane sayıları karşılaştırıldığında doğrusal bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Genel olarak mahalle sayısı 40'tan küçük şehirlerde hane sayısı da 2000 haneyi geçmemektedir. Mahalle sayısı 40'ın üzerin çıktığında hane sayısı da artmaktadır. Osmanlı şehirlerinde ortalama bir mahalleye düşen hane sayısı 45'tir. Böylece mahalle sayıları incelendiğinde inceleme yapılan şehirlerde şehir büyüklükleri genel olarak 40 mahallenin altında olduğu için mezkûr şehirlerin mahalle sayılarının ortalamanın altında kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte Mahalle sayısı ortalamanın üzerinde olan şehirlerde de hane sayısının mahalle sayısıyla doğru orantılı artmadığı görülmektedir. Özellik Arap şehirlerinde mahalle sayısı düşük olmasına rağmen hane sayısının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durum Arap şehirlerinde tahrir kayıtlarında mahalleden ayrı olarak sokak birimlerinin de müstakil mahalle gibi kabul edildiğini göstermektedir.

Kırsal ile şehirlerin bağlantısını görmek ya da şehirlerin kırsal kapsamını ortaya çıkarmak için nahiye sayılarını incelemek önemlidir. Aşağıdaki haritada görüleceği üzere (bkz. Şekil 27) pekçok şehir ile ilgili yeterli bilgi yoktur fakat Belgrat özellikle dikkat çekici bir şekilde nahiye sayısına sahiptir. Trabzon, Balıkesir, Isparta, Antalya, Ordu ve Urfa gibi şehirler ise fazlaca nahiyeye sahiptirler.

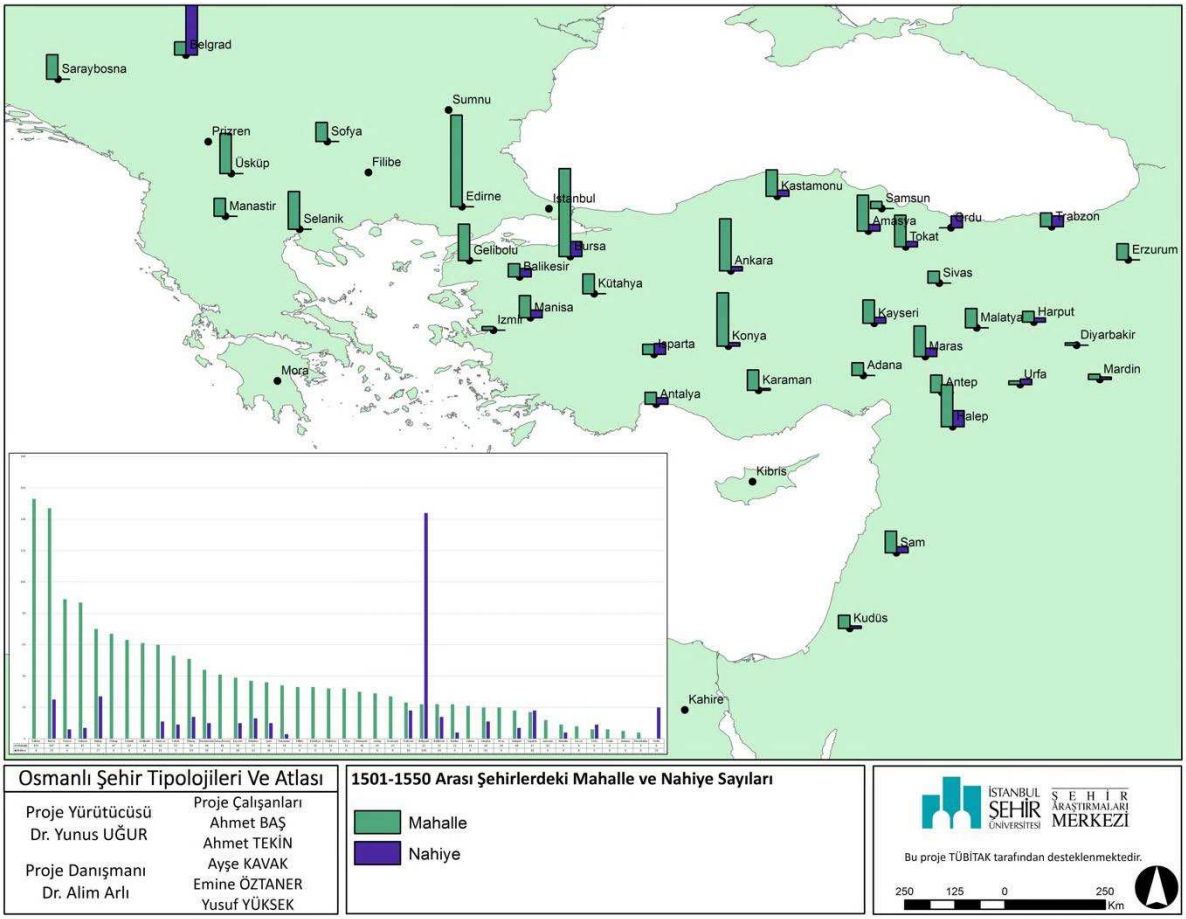

Şekil 27. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde mahalle ve nahiye sayılarının dağılımı.

Bu ikinci dönemin şehirlerin yapılı çevresini incelemek için örneklemdeki 35 şehrin verisi kullanılmıştır (bkz. Şekil 28). Cami, mescit, medrese ve zaviyelere odaklanılan bu araştırmada önce toplam eser sayısına bakılabilir. Edirne ve Bursa, 200'ün üzerinde toplam eser sayısına sahip olarak ilk kategoriyi oluşturmaktadır. Şam, Gelibolu, Ankara ve Konya ise 100'ün üzerinde esere sahiptir. Halep ve Üsküp'ten başlayıp Manisa ve Malatya'ya kadar devam eden 9 şehirde ise 49-82 adet aralığında eser mevcuttur. Sofya'dan başlayıp Isparta'ya kadar 17 şehirde ise 13-41 arasında eser kayıtlara geçmiştir. Bazı eser türlerinde bilgiler bulunamadığı için belki bir üst kategoriye geçecek şehirler olabilir fakat bu dönemin Osmanlı şehirlerinde ortalama 30 kadar cami, mescit, medrese ve zaviye gibi yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Cami sayısı 10'ün üzerinde olan 12 şehir vardır ki nüfuslarına bakıldığında zaten örneklemdeki en kalabalık şehirlerin bunlar olduğu anlaşılmaktadır. Binin üzerinde Müslüman haneyi ve 1500-2000'den fazla haneyi barındıran şehirlerdir. Sofya, Mardin, Selanik, Urfa, Gazze gibi kalabalık nüfuslu şehirlerde daha az cami olması muhtemelen buralardaki gayrimüslim nüfusun fazlalığı ile ilgilidir. Camilerin şehrin nüfusu ile mescitler ise şehrin

mahalle sayıları ile irtibatlandırılması gerektiğini daha önce tartışmıştık. Mescit-mahalle ilişkisine baktığımızda 50'nin üzerinde mescidi olan şehirlerin 50'den fazla mahallesi olduğu gözüküyor ki 6-7 şehir böyledir. Mahalle sayısından fazla mescit ve camisi olan şehirler ise veritabanında Antep, Şam ve Antalya gözükmektedir. Kaynaklardan topladığımız verilerde hata yok ise bu şehirler yerleşim düzeni açısından detaylı bir incelemeye tabi tutulmayı haketmektedir. Diğer bazı şehirler mahalle sayılarına neredeyse denk mescit ve cami sayısına sahip iken (Manisa, Sofya, Karaman, Saraybosna gibi) bazıları da oldukça az mescide sahiptir. Örneğin Halep'in 72 mahallesine rağmen ki bu mahalle sayısının aslında daha fazla olması gerektiğini söylemiştik, sadece 32 mescit ve 20 camisi kayıtlara geçmiştir. Gayrimüslim nüfus da pek olmadığı için soru işareti büyümektedir. Osmanlıların nasıl bir Halep şehri teslim aldıklarını da görmek açısından Halep'in bu döneminin, yerleşim düzeni, nüfus, mahalleler açısından incelenmesi gerekmektedir. Kayseri, Maraş, Mardin, Samsun, Sivas ve Malatya gibi şehirler de mescit sayısı mahallelerinden az şehirler arasındadırlar. Kayseri, Sivas, Mardin gayrimüslim nüfusun fazla olduğu yerler olduğu için muhtemelen mescit sayısı az fakat diğer şehirlerin durumu araştırmaya muhtaçtır.

Kayıtlarda 29 şehirde zaviyelerin bulunduğu bilgisi verilmektedir. Ortalaması 13 zaviye çıkan bu verilere göre elimizdeki şehirlerin yarısında 10'dan fazla zaviye olup özellikle Edirne, Ankara, Şam, Konya, Kayseri ve hatta Tokat gibi şehirlerde bu sayı 20 civarında ve 20'nin üstündedir. Medreselerle ilgili ise 30 şehirde kayıt bulunmakta ve ortalaması 8 medrese etmektedir. Bursa ve Şam gibi şehirlerde 40'ın üzerinde medrese gözükmekte olup Halep, Edirne, Konya ve Kayseri gibi şehirlerde ise bu rakam 10 ve üzeri medrese olarak gerçekleşmektedir. Her iki yapı türünden kaydı olan şehirlere bakıldığında zaviyelerin çok medreselerin pek az olduğu şehirler (Edirne, Konya, Kayseri, Tokat, Gelibolu, Ankara, Maraş, Malatya, Erzurum, Samsun ve Sivas) sufi hareketlerin şehirdeki etkinliği; Medreselerin çok zaviyelerin pek az olduğu şehirler ise (Bursa, Halep) ulemanın etkinliği açısında ilginç tipolojiler oluşturmuşlardır. Şam, Amasya, Mardin, Manisa ve Diyarbakır gibi şehirler de her iki yapı türünden dengeli dağılıma sahip şehirler olarak kayıtlara geçmişlerdir. Zaviyelerin, Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerine doğru görünürlüklerinin arttığı aşağıdaki haritada (bkz. Şekil 27) da net bir şekilde dikkat çekmektedir.

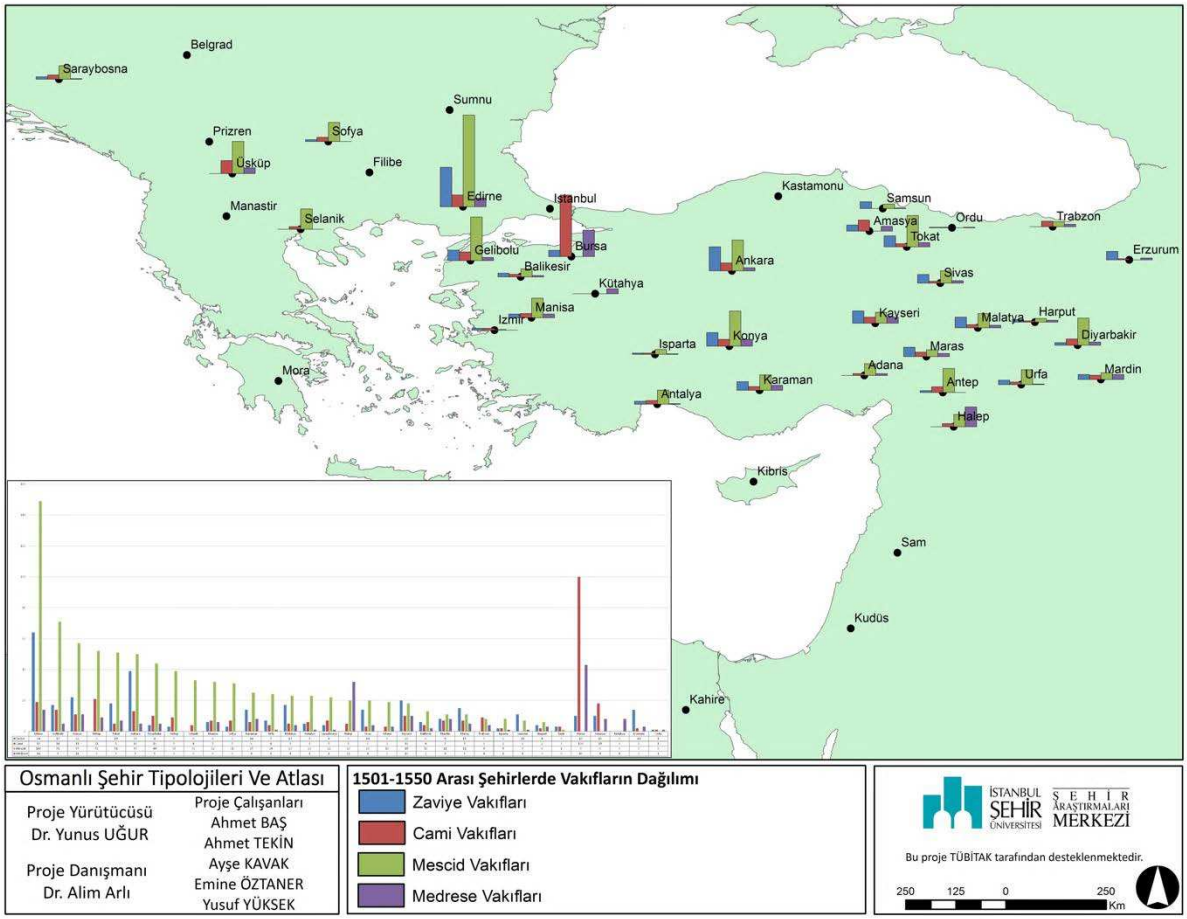

Şekil 28. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde cami, mescit, medrese ve zaviyelerin dağılımı.

İktisadi açıdan şehirlerin bizzat ödediği vergileri öncelikle değerlendirmek gerekmektedir. Örneklem dahilindeki şehirlerden 32'si bu kayıtları içermektedir (bkz. Şekil 29). Buna göre 3 milyon akçenin üzerinde vergi kapasitesi olan şehirler Halep, Şam ve Selanik'tir. Bursa'nın verisi elimizde olsa muhtemelen o da bu gruba girecektir. Diğer 4 şehir ise (Edirne, Gelibolu, Diyarbakır ve Trabzon) 1 milyon ile 2 milyon akçe arasında bir vergi ödemektedir. 500 ile 1 milyon akçe arasında vergi mükellefiyeti olan 4 şehri de (Tokat, Ankara, Mardin, Üsküp) bir grup yaparsak geri kalan 15 şehir 100 ila 500 bin akçe arasında, 6 şehir de (5. Kategori) 100 bin akçenin altında vergi kapasitesine sahiptir. En alt ve en üst (1. ve 5.) kategorileri dışarıda bırakıp ortalamasını aldığımızda bu dönemde Osmanlı şehirlerinin ortalama 500 bin akçe civarı bir vergi kapasitesi ortaya çıkmaktadır. Oysa bir önceki dönemde 100 bin akçenin altında vergi kapasite olan şehirlerin yaygınlığı vardı. İmparatorluğun bu dönemde hem yeni fethedilen Arap coğrafyası şehirleri hem de mevcut şehirlerin vergi kapasitelerinin artması ile genel iktisadi kapasitesini artırdığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki haritadan da görüleceği üzere coğrafi dağılım itibariyle Osmanlıların Batı ve Doğu coğrafyasındaki şehirler vergi gelirleri açısından daha büyük kapasiteleri barındırmaktadır.

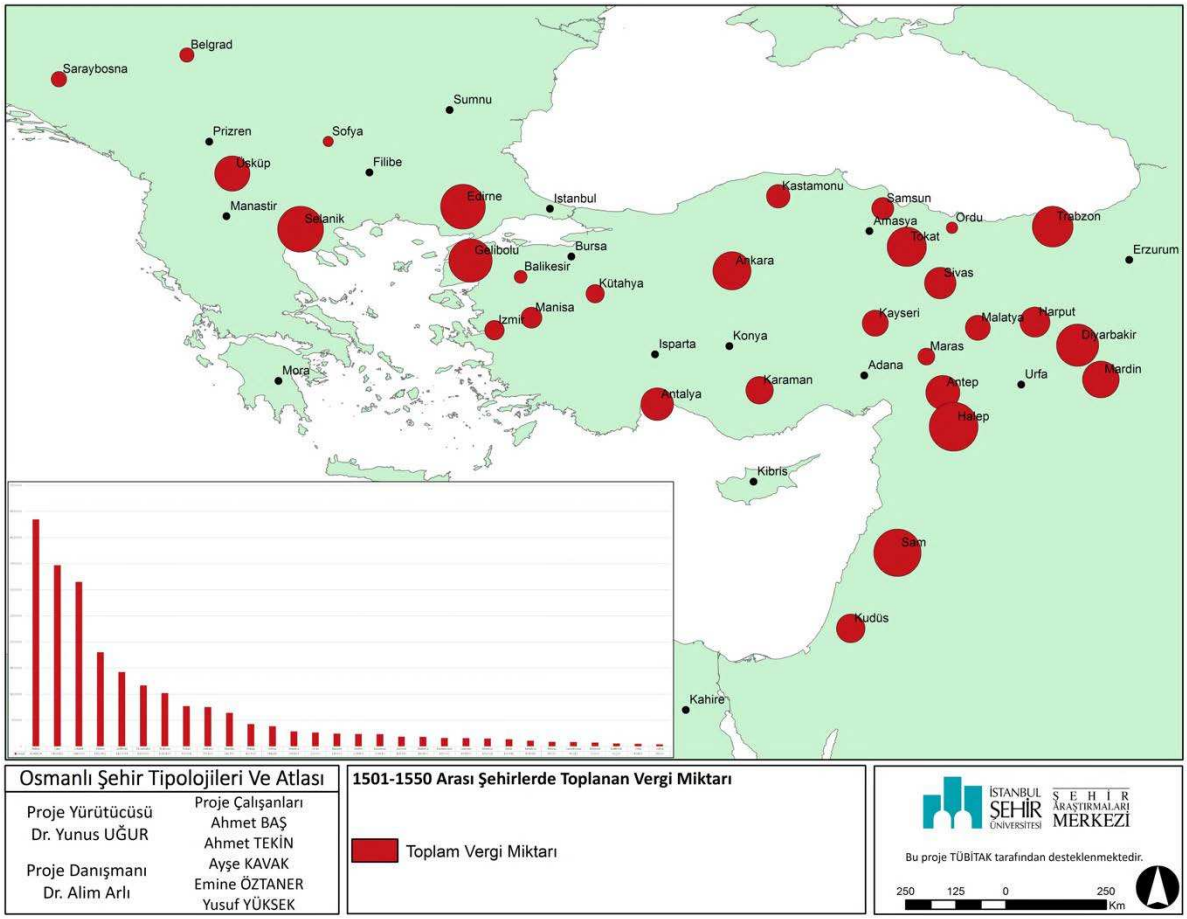

Şekil 29. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehir merkezlerinin vergi kapasitesi.

Sancak boyutunda ödenen vergilere baktığımız da ise (örneklemdeki 38 şehrin bilgisi bulunmaktadır) şehir merkezlerinde olduğu gibi ilk kategoriyi Halep, Şam ve Bursa oluşturmaktadır (bkz. Şekil 30). Şehir merkezi çerçevesinde bu grupta yer alan Selanik'in verisi olmadığı için bu noktadaki durumu hakkında bir şey söylenememektedir. Bu kategorinin vergi kapasitesi 12-15 milyon akçe arasındadır. Sonraki grup ise 9 sancaktan oluşmakta (Mardin, Amasya, Diyarbakır, Gelibolu, Kastamonu, Trabzon, Saraybosna, Antalya, Ankara), 3-6 milyon akçe arası vergi potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır. 1-3 milyon akçe ödeyebilecek sancaklar ise 14 tanedir ve an yaygın gruptur. 1 milyondan akçeden az ödeyen şehirler ise en düşük kapasite 100 bin akçe olmak üzere 12 sancaktır. Uç kategorileri bir tarafa bırakıp bir ortalama almayı denediğimizde yaklaşık 2 milyon akçe gibi sancak vergi potansiyeli çıkmaktadır. Bu, şehir merkezlerinin 4 katıdır. Kırsalın ve tarımın Osmanlı sistemindeki yerini göstermesi bakımından bu rakamlar anlamlıdır. Ayrıca, önceki dönemdeki yaygın sancak vergi potansiyeli 500 bin akçelerdeyken ve en üst vergi ödeyen şehirler kategorisi 1.5-3 milyon akçe üzeri iken bu dönemde yaygın kategori 1-3 milyon akçelere ve en üst kategorinin ödeyebileceği

vergi de 12-15 milyon akçeye çıkmıştır. Aşağıdaki harita, sancak düzeyinde vergi kapasitesinin İmpratorluğun orta ve Doğu kanadına kaydığı görülmektedir.

Şehir merkezi ile sancak ölçeği arasındaki vergi kapasitesindeki farka bakmak şehirlerin gücünü tespit açısında önemlidir. Her iki verinin olduğu 30 şehir incelendiğinde Tokat ve Samsun gibi şehirlerin sancaklarının yarısından fazla bir vergi potansiyeli olduğu görülüyor. 9 tane şehrin ise sancağının ödediği verginin 1/3-1/4'ü nispetinde vergi ödeyebildikleri görülüyor. 1/5 gibi bir nispeti de dikkate alırsak 5 şehir daha eklenmiş oluyor ki bu da şehirlerin yarısının oldukça güçlü birimler olduğu hakkında bizlere fikir veriyor. Bu şüphesiz Osmanlı şehirleşmesi değerlendirmelerinde oldukça değerli bir veridir. Saraybosna, Kastamonu, Maraş ve Balıkesir gibi yerler ise sancağın kapasitesinin %5'ine bile sahip olmayarak şehrin kendisinden çok sancağıyla birlikte önemli olduğu izlenimini vermektedir.

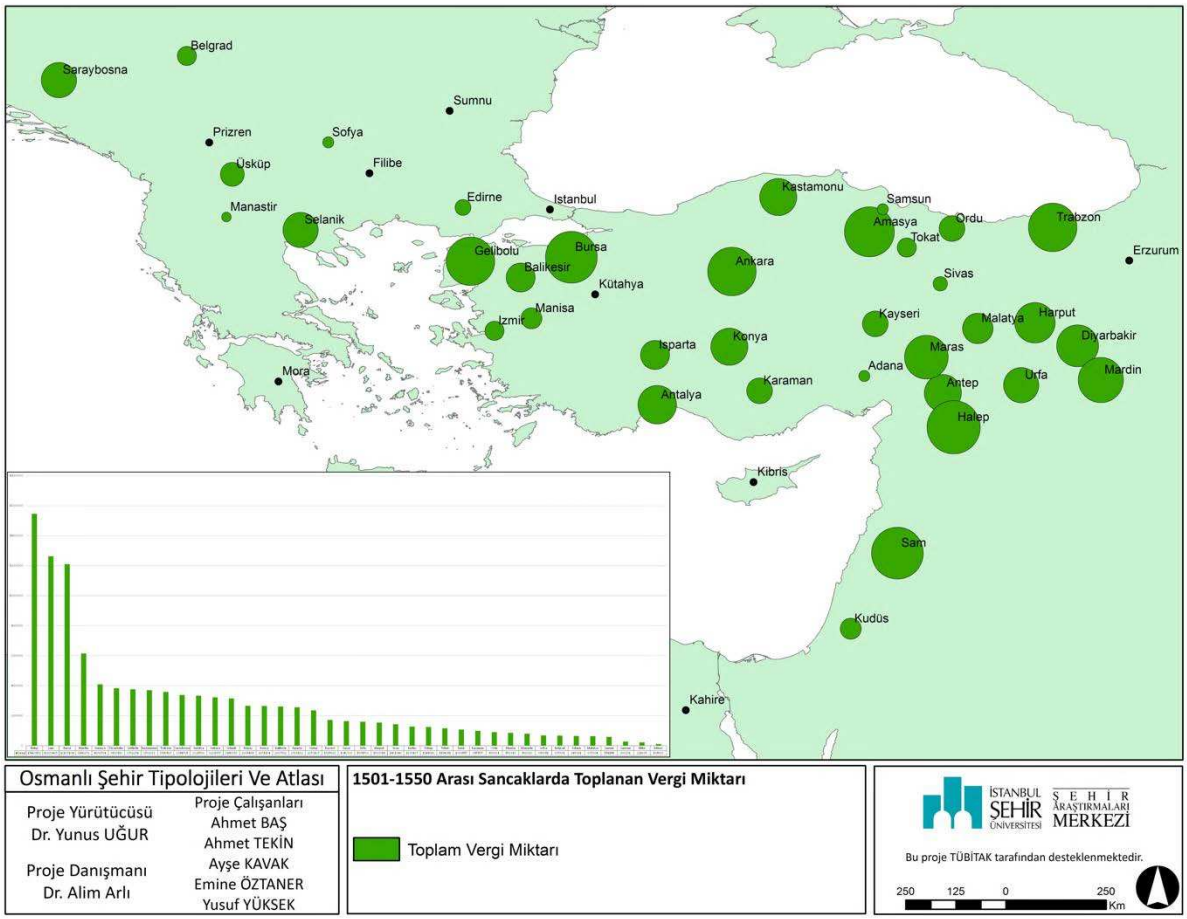

Şekil 30. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı sancaklarının vergi kapasitesi.

Bu dönemde de Miri, Mülk ve Vakıf olarak üçe ayırabileceğimiz toprak mülkiyet türleri için kaynaklara bakıldığında miri araziler için daha fazla bilgi bulunmaktadır. Mülk ve Vakıf araziler için ise sınırlı miktarda ve bazı şehirler-sancaklar için malumat bulunabilmiştir. 9

sancağın Mülk toprak tasarrufu bilgisi elimizde olup Mardin (1 milyon akçeden fazla vergi veriyor), Sivas, Halep, Saraybosna, Kayseri, Amasya gibi 100 bin-1 milyon akçe arası vergi mükellefi olan tasarruflar vardır. Vakıf mülkü tasarrufu için ise 17 sancağın bilgileri olup en fazla vakıf vergisi Şam (3 milyon akçeden fazla), Halep, Amasya ve Ankara'da mevcut olup 1 milyon akçeden fazladır. Şam ve Halep'in vakıf arazilerinin fetih sonrası bu ilk dönemde sürüyor olması oldukça önemli bir veridir. Diğer 8 sancağın 100 bin akçenin üzerinde bir vergi mükellefiyeti tespit edilmiştir. Miri arazi tasarrufundan elde edilecek vergilerin oluşturacağı gruplama yukarıda zikredilen toplam sancak vergilerine yakın bir durum arzetmektedir. Biz burada miri arazinin has, zemaet ve tımar olarak nasıl bir gruplaşmalarla sonuçlandığına yoğunlaşalım.

Miri arazi tasarrufu yapan 39 şehir-sancağın bilgileri kayıtlara geçmiştir (bkz. Şekil 31). Bu tür arazilerden en fazla vergi geliri elde edilecek olan haslardır. Tımarların iki katı, zeametlerin beş katı meblağa sahiptir. Has toprak tasarrufuna sahip en büyük şehirler Halep, Bursa ve Şam'dır. Mükellef olunan vergi miktarı 6-11 milyon akçe arasındadır. Sonraki grup has toprağı fazla sancaklar ise beş tanedir (Kastamonu, Gelibolu, Selanik, Mardin, Antalya) ve 2-3 milyon akçe arası vergi potansiyeline sahiptir. Sekiz sancak bir milyonun üzerinde ve geriye kalan 22 sancak bir milyonun altında vergi ödemektedir. Bu has toprakların büyük çoğunluğu padişah haslarıdır fakat özellikle Tokat, Sofya, Malatya, Adana, Filibe, Manisa, Maraş ve Urfa haslarında mir-i miran has oranı padişah haslarına oranla oldukça yüksektir. Tokat, Filibe ve kısmen Harput ve Üsküp'te ise şahıs haslarının oranı oldukça dikkat çekicidir. Zeamete verilen toprakların en fazla olduğu yerler ise Bursa, Trabzon ve Mardin'dir ki 1-3 milyon akçe arası vergi öderler. Geriye kalan 28 yer ortalaması 200 bin akçe olan 1 milyon akçeden düşük vergi mükellefleridir. Tımar toprakları ise daha yaygın bir dağılım gösterir. Bursa ve Şam dışında (2 milyon akçe üzeri) sekiz sancak 1 milyon üzeri vergi öder. Geriye kalan 22 şehir ise ortalaması 450 bin akçe olan 1 milyondan düşük vergi potansiyeline sahiptir. Farkedileceği üzere Bursa, Halep ve Şam üç tip miri arazide de yüksek potansiyele sahiptir. Isparta, Maraş, Balıkesir, Kayseri, Karaman, Manisa, Şumnu ve Belgrat gibi şehirler ayırtedici bir şekilde yüksek tımarlı topraklara sahiptirler. Zeamet için ise Trabzon, Ordu, Sofya tam anlamıyla yoğunlaşma alanıdır. Ve haslar için Halep, Bursa, Şam ve Selanik başta olmak üzere Kastamonu, Gelibolu Ankara ve Gazze gibi yerler bir tipoloji oluşturur ki zeamet ve tımar çok az düzeydedir.

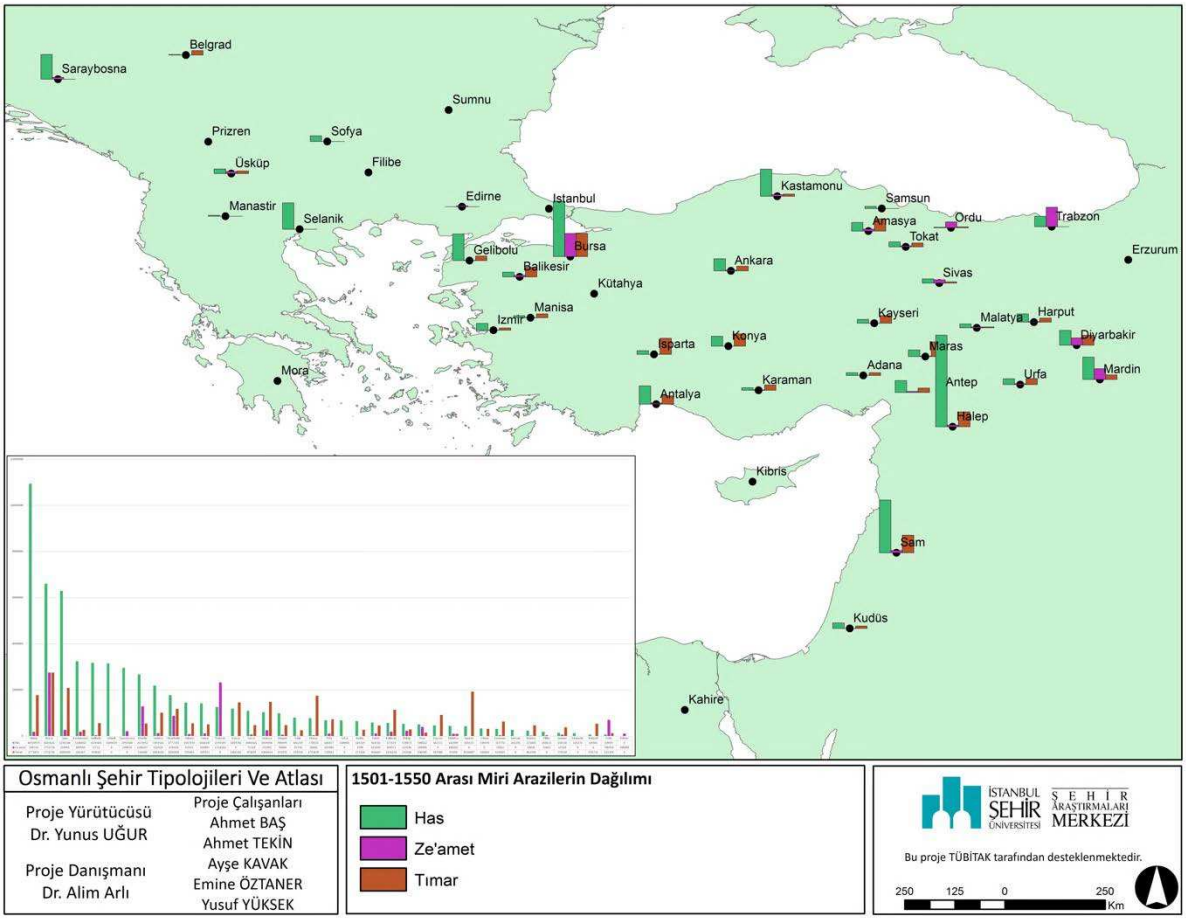

Şekil 31. 1501-1550 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde miri arazi tasnifi ve gelirleri

Vergiler ile dini grupların ve hane sayıların ilişkisini test etmek için SPSS'te ANOVA ve regresyon yöntemlerini kullandık. Buna göre, vergi miktarlarıyla Yahudilerin o şehirde ya da sancakta bulunması arasında bir ilişkinin olup olmadığını ölçmek için yapılan doğrusal regresyon analizine göre;

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,793[a]	,629	,601	307,395

a. Predictors: (Constant), ŞEHİR, SANCAK

Şehirlerde ikamet eden Yahudilerle, sancaklarda ve şehirlerde toplanan vergi oranlarında %63'lük bir doğrusal ilişki vardır. Anova testinde sigma değeri anlamlı kabul edilen 0,001 değerinden küçük çıkmıştır. Bu durum Yahudilerin şehirde bulunmalarıyla vergi oranları arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

ANOVA[b]

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	4321143,071	2	2160571,536	22,865	,000[a]
	Residual	2551281,629	27	94491,912		
	Total	6872424,700	29			

a. Predictors: (Constant), ŞEHİR, SANCAK

b. Dependent Variable: YHD

Şehirlerde ve Sancaklarda toplanan vergi miktarlarıyla hane sayıları arasındaki ilişki incelendiğinde hane sayısının artmasıyla vergi miktarlarının da artığı tespit edilmiştir.

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,945[a]	,892	,885	677,476

a. Predictors: (Constant), ŞEHİR, SANCAK

ANOVA[b]

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	1,103E8	2	5,514E7	120,135	,000[a]
	Residual	1,331E7	29	458973,242		
	Total	1,236E8	31			

a. Predictors: (Constant), ŞEHİR, SANC

b. Dependent Variable: HANE

Korelasyon testine göre hane sayısı arttıkça şehirlerde ve sancaklarda toplanan vergi miktarıyla doğrusal bir ilişki vardır ve artmaktadır.

Korelasyon

		HANE	ŞEHİR	SANCAK
HANE	Pearson Correlation	1	,932**	,802**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000
	N	43	32	40
ŞEHİR	Pearson Correlation	,932**	1	,720**
	Sig. (2-tailed)	,000		,000
	N	32	32	32
SANCAK	Pearson Correlation	,802**	,720**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	
	N	40	32	40

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

4.3.3 Üçüncü Dönem (1551-1600): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar

Yeni fetihlerle birlikte birkaç yüzyıldır Osmanlı şehri olarak hayatiyetini sürdüren pek çok şehirlerin en görkemli zamanlarına denk gelen XVI. yüzyılın ikinci yarısı projemizde 40 şehir ile temsil edilmiştir. 26 şehir Anadolu, 10 şehir Balkanlar ve 4 şehir de Arap ve Akdeniz coğrafyasından örneklem olarak seçilmiştir: Adana, Amasya, Ankara, Antalya, Antep, Balıkesir, Bursa, Diyarbakır, Erzurum, Harput, Isparta, İzmir, Kastamonu, Kayseri, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş, Tokat,[46] Mardin, Ordu, Samsun,[47] Sivas,[48] Trabzon,[49] Urfa, Belgrad,[50] Edirne, Filibe,[51] Gelibolu, Manastır, Prizren, Saraybosna, Selanik, Sofya, Üsküp, Halep,[52] Kıbrıs, Kudüs[53] ve Şam.

Bu şehirlerin nüfus verilerini incelediğimizde bir önceki dönemde en kalabalık şehirler kategorisini oluşturan Bursa, Şam ve Halep'in bu dönemde de bir grup olduğunu göze çarpar (bkz. Şekil 32). Bir farkla ki Bursa, Şam ve Halep'in iki kati hane (15 bin üstünde) sayısına sahiptir. Şam ve Halep'in de bir önceki döneme göre nüfusu artsa da bu nispette bir yükselme

[46] Tokat için 1554 ve 1574 tarihli iki adet tahrir defteri mevcuttur. Biz 1574 tarihli defteri kullandık.
[47] Samsun için 1554 ve 1575-76 tarihli iki tahrir mevcut. Biz 1576 tarihli tahriri kullandık.
[48] Sivas'la alakalı 1553 ve 1572 tarihli iki kaynak vardır. Biz 1572 tarihli defteri kullandık.
[49] Trabzon için 1554 ve 1583 tarihli iki adet tahrir mevcuttur. Biz 1583 tarihli defteri kullandık.
[50] Belgrad için 1561 ve 1572 tarihli iki adet tahrir mevcuttur. Biz 1572 tarihli tahriri kullandık.
[51] Filibe için 1570 ve 1595 tarihli iki kaynak bulunmaktadır. Biz 1595 tarihli kaynağı kullandık. Nüfus 1570'ten 1595'a doğru bir artış göstermektedir.
[52] Halep için 1550, 1570 ve 1584 tarihli üç adet tahrir mevcuttur. Biz 1570 tarihli defteri kullandık. 1550'den 1600'e doğru toplam şehir nüfusunda bir azalma olmuştur.
[53] Kudüs'le alakalı 1553 ve 1562 tarihli iki adet tahrir defteri mevcuttur. Biz 1553 tarihli defteri kullandık.

değildir. İkinci kategorisi ise önceki dönemdeki gibi 2500 hane, mücerred ve muafları ile 3000 hanenin üzerindeki şehirleri kapsayabilir. Fakat bu sefer bu kategorinin tavan rakamı 5600 hanelere çıkmış (Kayseri), mücerret ve muafları da katılırsa aslında ilk kategorideki Şam ve Halep seviyelerine yükselmiştir. Birinci ve ikinci kategori arasındaki uçurum ortadan kalkmıştır. Ayrıca, önceki dönemde 3 şehri kapsayan bu grup bu dönemde tam 13 şehri bünyesinde barındırır. Kayseri, Ankara, Selanik, Edirne, Saraybosna, Konya,[54] Mardin, Sivas, Antep, Kudüs, Urfa, Tokat ve Amasya bu dönemin iki büyük şehirler grubunu oluşturur. Osmanlı coğrafyasının her yöresine de dağılmış gözükmektedirler. Önceki dönemde bu grupta yer alan Sofya'nın ise ilginç bir şekilde hane sayısı düşmüştür ve bu grupta yer almamıştır. Üçüncü grup olarak da 1500 civarı hane artı birkaç yüz mücerret ve muaf nüfus barındıran şehirleri düşünebiliriz ki böyle 9 şehir vardır. Trabzon,[55] Karaman, Üsküp ve Malatya gibi şehirler bu grupta yer alır. 1500 hanenin altında ve birkaç yüz mücerret ve muaf nüfus barındıran şehirler ise 14 tanedir ki en az nüfuslu şehir 200'ün üzerinde hane barındırır. Manastır,[56] Sofya, Manisa, Belgrat,[57] Filibe ve Prizren gibi şehirler bu gruptadır. Çok net görüleceği gibi bu dönemde nüfus miktarları çokça artmıştır. Önceki döneme göre şehirler bir üst kategoriye geçmiş, 500 hanenin altında şehir pek kalmamış, 1500 hane ve üzeri şehirlerin sayısı çok artmıştır. Harita üzerinden de incelenirse bir önceki dönemde Anadolu'nun iç kesimlerinde olmayan büyük şehirler bu dönemde varolmuştur. Bütün Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşan bir şehirleşme söz konusudur.

Nüfusun alt nitelikleri incelendiğinde bazı şehirlerde mücerret nüfusun yüksekliği dikkat çekmektedir. Selanik, Saraybosna, Kayseri, Halep gibi şehirlerde 1500'ün üzerinde mücerret nüfus barınmaktadır. Bu nüfusun hane sayısına nispetine baktığımızda Samsun, Isparta ve Kastamonu'da neredeyse normal hane kadar mücerret vardır. Hatta Antalya'da mücerret sayısı hane sayısından fazladır. Selanik, Saraybosna, Amasya, Tokat ve Manisa gibi şehirlerde ise hane sayısının yarısı ya da fazlası mücerret nüfus vardır. En üst ve en alt kategorileri çıkarıp ortalamasını aldığımızda ise mücerret nüfusun hane sayısına nispetinin 1/3'e yükseldiği görülmektedir (önceki dönemde ¼'tür). Mücerret nüfusun şehre etkileri

---

[54] Konya için kullandığımız 3654 hane şehirdeki toplam vergi yükümlüsü erkekleri içermektedir, yani mücerredler de bu rakama dahildir. 1500-1550 tarihinde yaklaşık 900 hane 300 mücerred gibi bir rakam bulunduğundan, bu devirde de mücerred sayısının yaklaşık 1/3 yani 1000 civarı bir rakama tekabül etmesi tahmin edilebilir.

[55] 1554 defterinde 1300 hane bulunmaktadır. Yani hane sayısı 1583'de artmıştır. Mücerred sayısı ise 420'den 39'a düşmüştür. 46 hane de Frenk nüfus bulunmaktadır.

[56] Manastır için 1552, 1569, 1571 ve 1591 tarihlerinde farklı konu başlıklarında kayıtlar bulunmuştur. Bu kayıtlara göre yüzyılın ortasından sonuna doğru şehirde nüfusun azaldığı gözükmektedir. 200 hane 50 mücerred Yahudi'nin de şehre geldiği görülmektedir. Şehirdeki toplam mücerred sayısı 50 hane olarak girilmiştir ki bunlar sadece Yahudi'dir, Müslüman ve zimmiler hakkında bilgimiz yoktur.

[57] 1561'de 513 hane mevcuttur.

hususunun özellikle ilk iki gruptaki şehirler merkeze alınarak incelenmesi gerekmektedir. Muaf nüfusun hane sayısına nispeti ise Antalya ve Filibe gibi bazı şehirler ¼ olarak ortaya çıkmakta diğer bazı şehirlerde ise -Edirne, Manisa, Üsküp, Harput ve Gelibolu gibi- bu oran %10-20 oranlarına inmektedir. Diğer şehirlerde ise çok daha azdır. Gelibolu, Belgrat ve Trabzon'da askeri nüfusun varlığı ise devam etmektedir. Diğer şehirlerde böyle bir sınıfın kaydı yoktur. Önceki dönemde bu sınıfın olduğu şehir sayısı daha fazla idi.

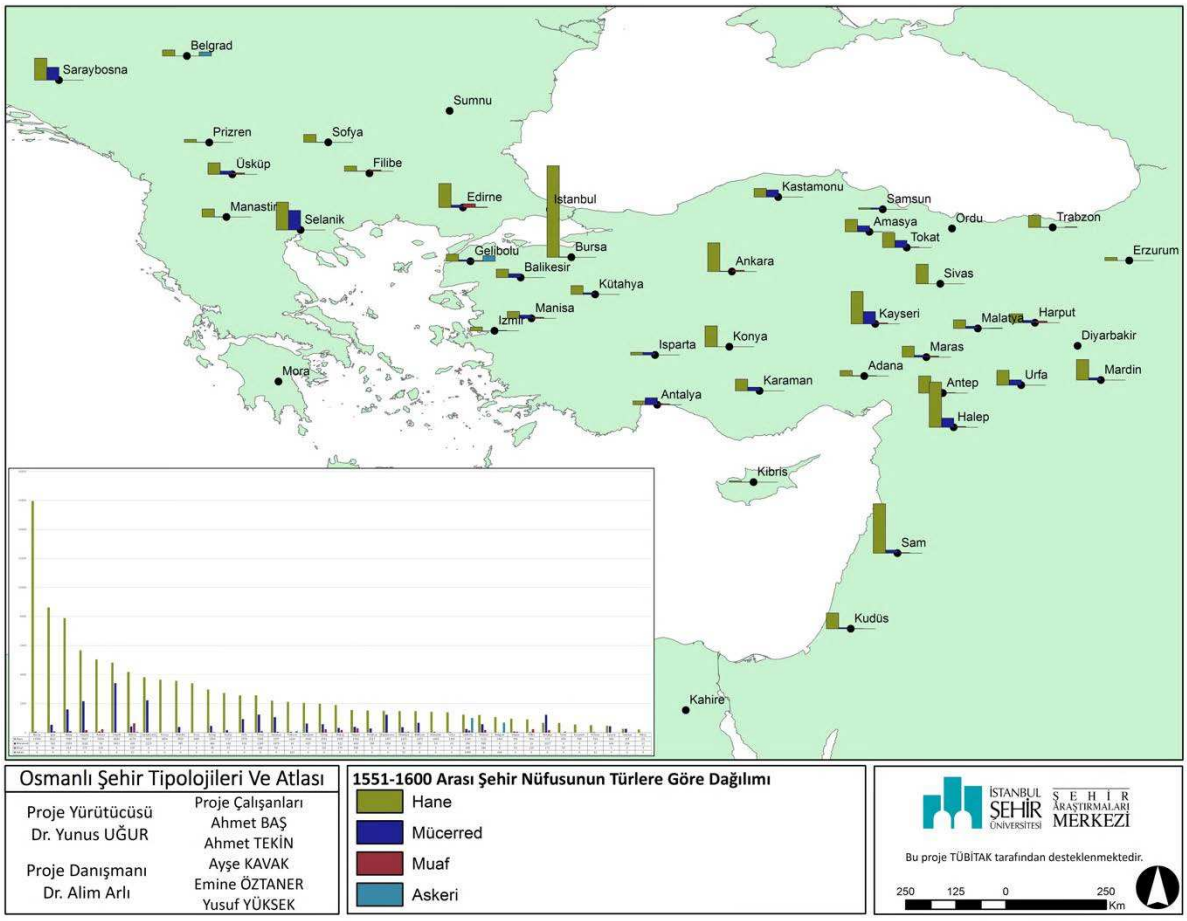

Şekil 32. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde hane sayıları ve türleri tasnifi

Nüfustaki etnik ve dini dağılım oranlarına göre, bir önceki dönemde olduğu gibi sadece Müslüman, Müslüman yoğun ve gayrimüslim yoğun gibi şehirleri üç gruba ayırabiliriz. Sadece Müslümanlardan oluşan yani nüfusun %90'ı ve üstünde Müslüman olan şehirler Balıkesir, Konya, Maraş, Karaman, Antep, Saraybosna, Bursa, Kütahya, Isparta, Manisa, Halep ve Adana'dan oluşan on iki şehirdir (bkz. Şekil 33). Yarısından fazlası Müslüman hanelerden oluşan şehirler ise 20 tanedir. Arap şehirleri, Balkan şehirlerinden Filibe, Üsküp,[58] Belgrat,

[58] Üsküp'te 30 frenk nüfus da mevcuttur.

Manastır, Sofya, Anadolu şehirlerinden Samsun, Kayseri, İzmir, Amasya, Tokat ve Trabzon bu şehirler arasındadır. Gayrimüslim yoğun şehirler ise şehrin %11-49'ı arasında bir oranın Müslüman olduğu şehirlerdir ve beş tanedir. Balkanlardan Selanik ve Anadolu'dan Mardin, Sivas, Erzurum ve Harput bu şehirler arasındadır. Kıbrıs ise bu dönemde tamamı gayrimüslim olan tek şehirdir. Önceki dönemle karşılaştırıldığında gayrimüslim yoğun şehirler arasında yer alan Sofya, Belgrat ve Trabzon gibi şehirlerin de Müslüman yoğun şehirler arasına katıldığı görülmektedir.

Dini gruplar ve şehirlerdeki dağılımı için parametrik testler de uygulanmış ve sonuçları aşağıda açıklanmıştır.

Test of Homogeneity of Variances

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
MS	12,718	3	35	,000
ZM	,579	3	35	,632
YHD	2,427	3	34	,082

1551-1600 yılları arasında tutulan kayıtlardan Müslüman, Zimmi ve Yahudilerin şehirlerdeki dağılımlarının homojenlik durumu incelendiğinde Sigma (anlamlılık) değerinin Zimmiler ve Yahudiler için 0,05'ten büyük olduğu, Müslümanlar için küçük olduğu görülmektedir. Genel olarak dağılımın homojen olduğu kabul edilmektedir

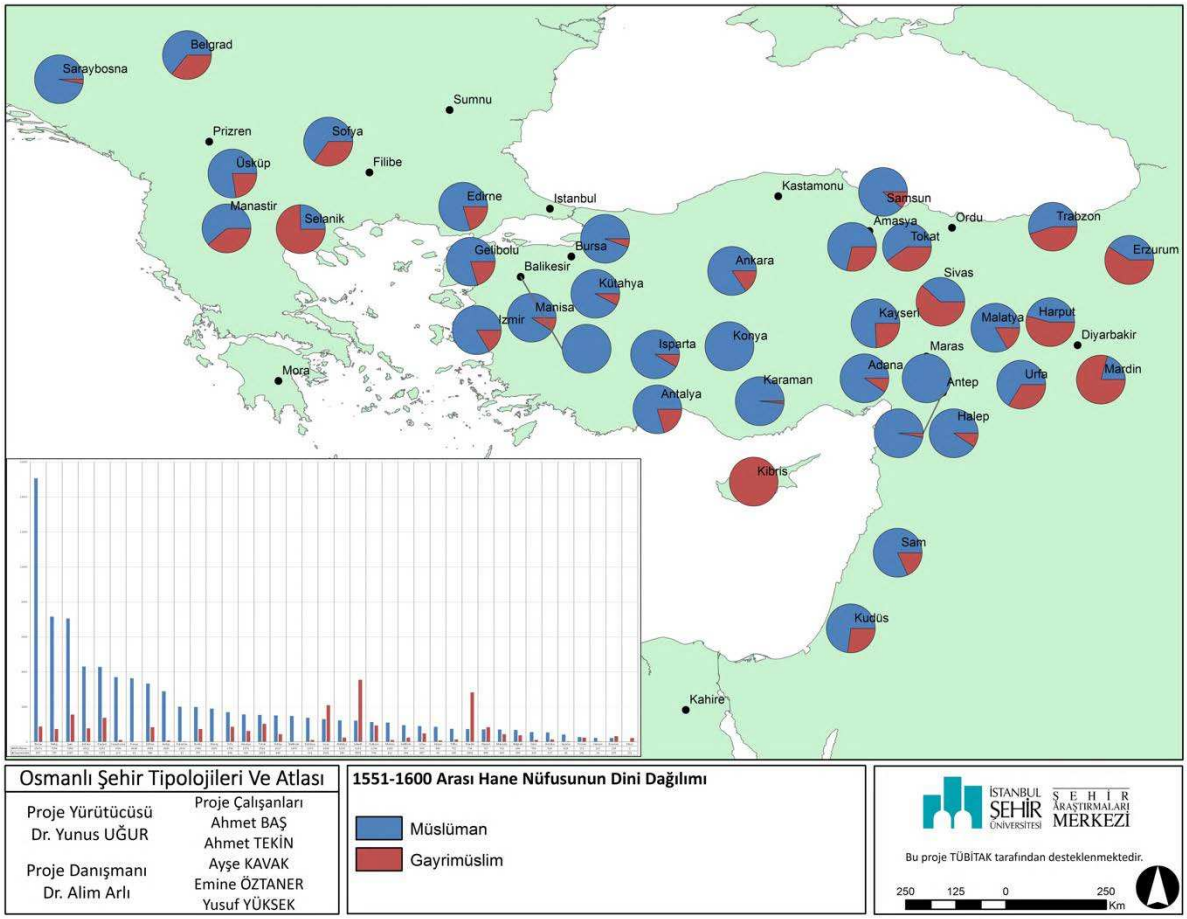

Şekil 33. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde nüfusun dini dağılımı

Gayrimüslim nüfusun kendi arasındaki dağılımı incelendiğinde Ermeni nüfusun Trabzon, Adana, Antep ve Samsun gibi çok az şehirde kaydı tutulduğu görülür (bkz. Şekil 34). Adana ve Antep'te tek dini grupturlar, Samsun'da gayrimüslimlerin 1/3'ünü Trabzon'da ise 1/6'sını oluştururlar. Önceki dönemle karşılaştırıldığında pek bir değişme olmadığı görülmektedir. Yahudi nüfus ise 13 şehirde kayıtlıdır ve Manisa'da tek gayrimüslim dini gruptur. Selanik[59] ve Manastır da büyük oranda (%50'den fazla) Yahudiler mevcuttur.[60] Kudüs, Edirne, Halep, Şam, Bursa, Filibe şehirlerinde ise gayrimüslim nüfusun %34-44 arası bir kısmını oluştururlar. Üsküp, Ankara, Mardin ve Antalya da ise küçük grup olarak varlardır. Rumların doğrudan kaydedildiği şehirler ise İzmir (%100), Trabzon (%86), Samsun (%64) ve Kütahya

[59] Selanik'te etnik hane dağılımı içinde 54 adet kıpti mevcuttur.

[60] Manastır için 1552, 1569, 1571 ve 1591 tarihlerinde farklı konu başlıklarında kayıtlar bulunmuştur. Bu kayıtlara göre yüzyılın ortasından sonuna doğru şehirde nüfusun azaldığı gözükmektedir. 200 hane 50 mücerred Yahudi'nin de şehre geldiği görülmektedir. Şehirdeki toplam mücerred sayısı 50 hane olarak girilmiştir ki bunlar sadece Yahudi'dir, Müslüman ve zimmiler hakkında bilgimiz yoktur.

(%54) şehirleridir. 33 şehirde zimmi olarak sayılan gayrimüslimlerin çok büyük oranda Rum olduğunu daha önce de belirtmiştik.

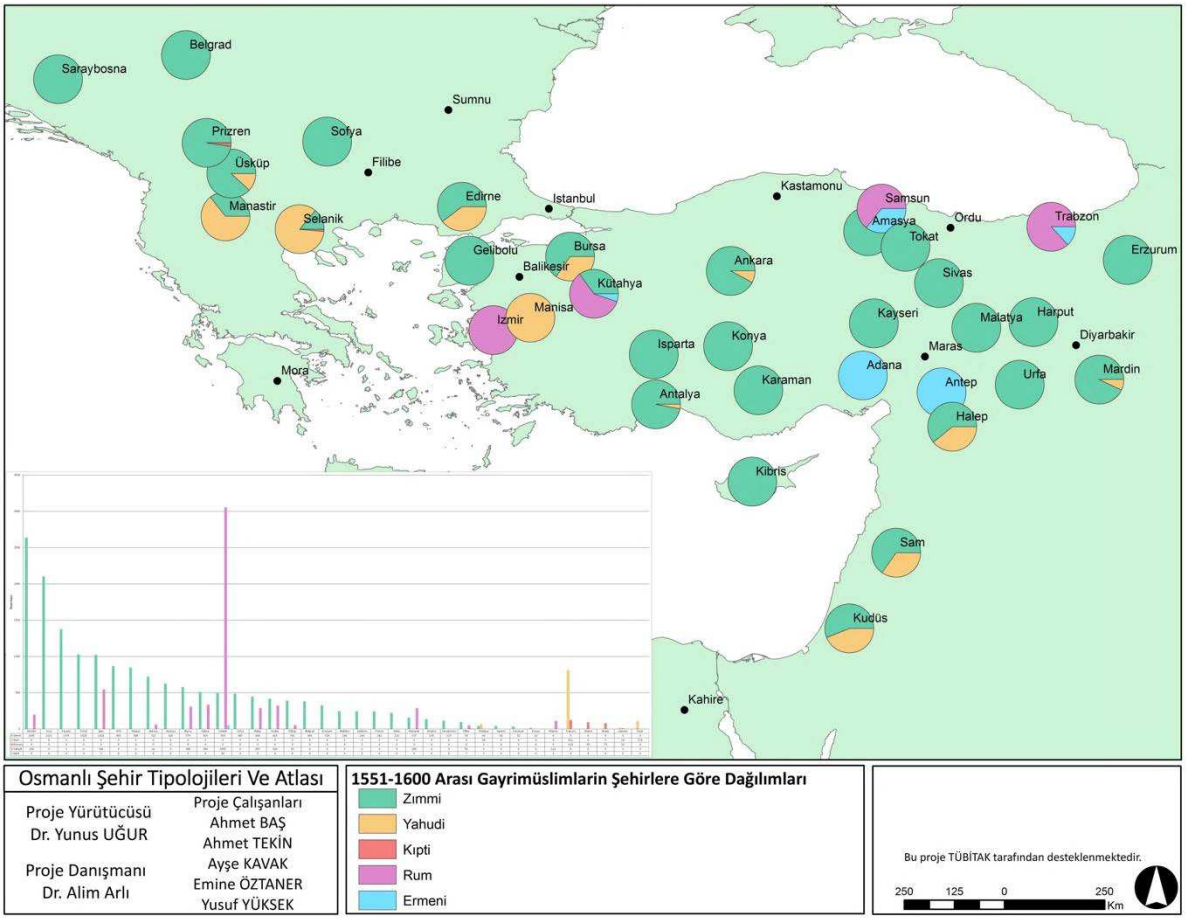

Şekil 34. 1551-1600 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir).

Bu dönemde de yerleşim düzeni açısından, şehirlerin sahip oldukları mahalle ve nahiye sayıları incelenmiştir. Kaynaklarda 40 şehirden 39'u hakkında bu çerçevede bilgi mevcuttur (bkz. Şekil 35). Önceki dönemlerde de yüzün üzerinde mahalle sayısı olan şehirlere (Bursa ve Edirne) bu dönemde Konya da katılmıştır. Konya, bir alt gruptan üst gruba geçmiş bulunmaktadır. 50 mahallenin üzerinde mahallesi olan şehir grubu ise Ankara, Kayseri, Üsküp, Saraybosna, Tokat, Gelibolu, Selanik ve Halep'in de dahil olduğu 10 şehirden oluşmuştur. Kastamonu'dan başlayarak Samsun'a kadar 21 şehrin mahalle sayısı ise 12 ile 42 arasındadır. Dolayısıyla yaygın grup da bu üçüncü gruptur. Diğer yandan, 10'dan az ve 100'den fazla mahalle barındıran şehirler kenarda bırakılıp ortalaması alınırsa örneklem, Osmanlı şehirlerinin bu dönemde ortalama 42 mahalleye sahip olduğunu göstermektedir. Bir önceki döneme göre hem en üst grupta hem de ortalamada artışlar meydana gelmiştir. Kudüs'ün

mahalle sayısının 11'den 9'a düşmesi ise kaynaklar açısından tekrar kontrolü gerekli bir durumdur.

Bir mahallede yaşayan hane sayısı incelendiğinde ise Arap coğrafyasındaki ve Anadolu'nun doğusundaki şehirlerde (Urfa, Mardin, Kudüs, Şam, Halep) oldukça yüksek yoğunluklarla (yukarıdaki şehir sırasıyla 500'den 110 haneye) karşılaşılıyor ki bu durum daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu şehirlerde mahalle ünitesinin Anadolu'nun diğer kesimlerinden ve Balkanlardan farklı bir kapsamı olduğunu teyit ediyor. Nitekim Urfa'nın 5 mahallesine karşılık 30 mescit ve camisinin olması, Mardin'in 9 mahallesine rağmen 18 mescit ve camisinin olması farklı bir tipolojinin bu şehirlerde olduğuna dair izlerdir. Şam ve Diyarbakır'da da durum farklı değildir.

Ortalama hane sayısı 45-50 civarında olan bu dönem Osmanlı mahallelerinde, bir mahallede yaşayan hane sayısının 54-96 aralığında olduğu şehirler 11 tane ve 46 ile 17 ailenin yaşadığı mahalleler ise 23 şehirde mevcuttur. Bir önceki dönemin 25 civarı hane yaşayan mahallelerine göre yoğunluğun oldukça arttığı görülmektedir. En üst grubu çıkarıp ortalamasını aldığımızda mahalle başına 46 hane düşmektedir. Bu sayılara ayrıca mücerret ve muaf nüfus da eklenecektir. Mücerret ve muaf nüfus "hane" olarak kabul edilip mahalle ortalaması tekrar hesaplandığında ise 46 hane ortalaması 60'lara çıkmaktadır.

Aynı ilişkiye SPSS üzerinden baktığımızda şöyle bir dağılım çıkmaktadır:

Mahalle Sayısı ile Hane Sayısının Karşılaştırılması

			Hane sayısı						Total
			0-1000 hane	1001-2000 hane	2001-3000 hane	3001-4000 hane	4001-5000 hane	5001 ve üzeri hane	
Mahalle sayısı	0-19 mahalle	Count	5	1	3	1	0	0	10
		% within hane_sinif	50,0%	8,3%	42,9%	25,0%	,0%	,0%	25,0%
	20-39 mahalle	Count	5	5	2	1	0	1	14
		% within hane_sinif	50,0%	41,7%	28,6%	25,0%	,0%	20,0%	35,0%
	40-99 mahalle	Count	0	6	2	1	1	3	13
		% within hane_sinif	,0%	50,0%	28,6%	25,0%	50,0%	60,0%	32,5%
	100 ve üzeri mahalle	Count	0	0	0	1	1	1	3
		% within hane_sinif	,0%	,0%	,0%	25,0%	50,0%	20,0%	7,5%
Total		Count	10	12	7	4	2	5	40
		% within hane_sinif	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

40 şehir üzerinde yapılan incelemede, bir önceki dönem olan 1501-1550 yılları arasındaki Osmanlı şehirleri için geçerli olan mahalle sayılarıyla hane sayıları arasındaki doğrusal ilişki, bu dönemde de vardır. Genel olarak mahalle sayısı 40'tan küçük şehirlerde hane sayısı da 2000 haneyi geçmemektedir. Mahalle sayısı 40'ın üzerin çıktığında hane sayısı da artmaktadır. Osmanlı şehirlerinde bu dönemde ortalama bir mahalleye düşen hane sayısı 61'dir. Bir önceki döneme göre ortalama hane sayısında artış olduğunu bu test de doğrulamaktadır. Bu durum iki şekilde yorumlanabilir. Birinci ihtimal mevcut mahalleler birleşerek yeni mahalleler oluşturmuştur ve böylece ortalama hane sayısı artmıştır. İkinci ihtimal şehir nüfuslarının artışına bağlı olarak mahallelerdeki hane sayıları artmıştır. Mahalle sayıları da bu dönemde arttığı için ikinci seçenek daha isabetli bir öneri olarak gözükmektedir. Bir önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de mahalle sayıları incelendiğinde; şehir büyüklükleri genel olarak 40 mahallenin altında olduğu için mezkûr şehirlerin mahalle sayılarının ortalamanın altında kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte Mahalle sayısı ortalamanın üzerinde olan şehirlerde de hane sayısının mahalle sayısıyla doğru orantılı artmadığı görülmektedir.

Kırsal ile şehirlerin bağlantısını görmek ya da şehirlerin kırsal kapsamını ortaya çıkarmak için nahiye sayılarını incelemek önemlidir. Aşağıdaki haritada görüleceği üzere (bkz. Şekil 35) 16 şehir ile ilgili bilgi vardır. Urfa özellikle dikkat çekici bir şekilde nahiye sayısına sahiptir. Malatya, Balıkesir ve Isparta şehirlerinde de mahalle sayısına nispetle fazla sayıda nahiye mevcuttur. Sayısal anlamda ise Trabzon 20'in üzerinde nahiye ile çevrilidir.

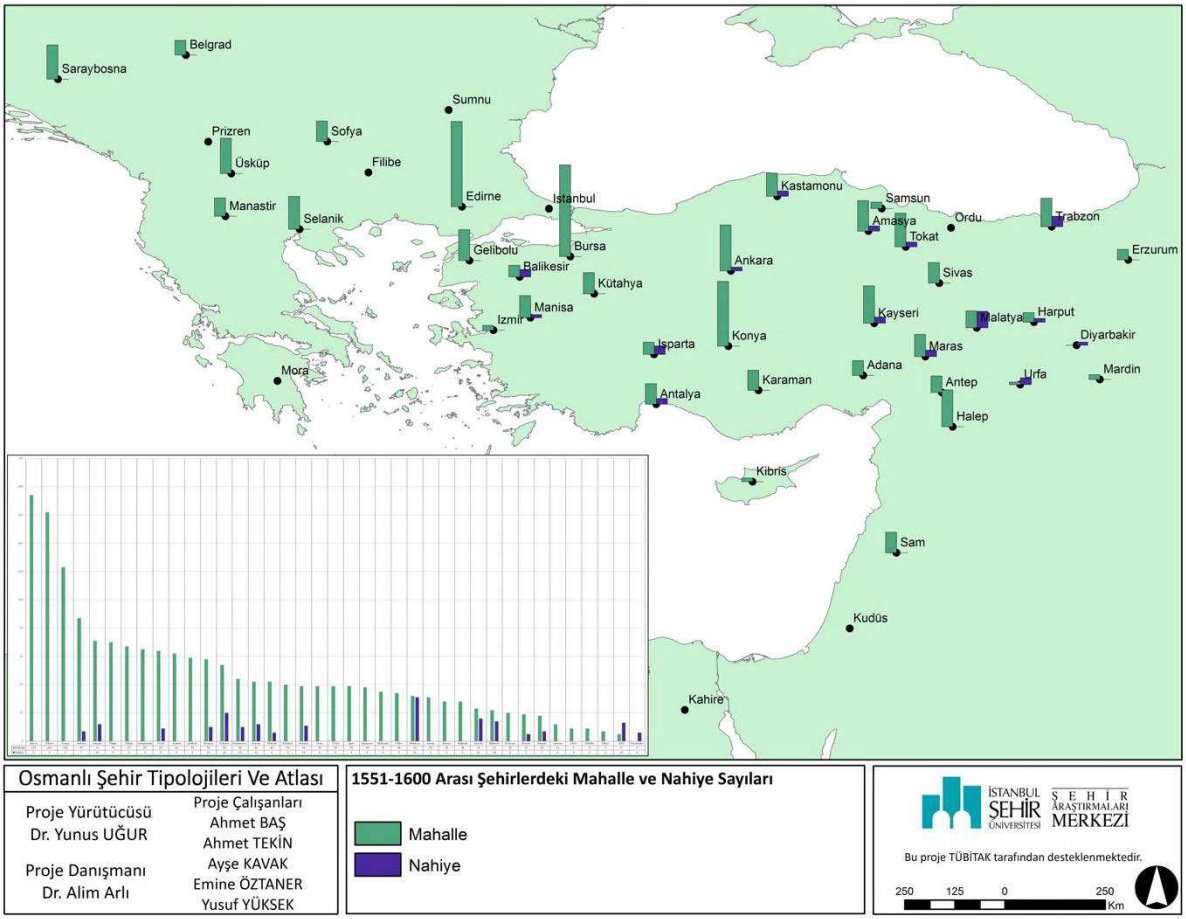

Şekil 35. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde mahalle ve nahiye sayılarının dağılımı.

Bu ikinci dönemin şehirlerin yapılı çevresini incelemek için örneklemdeki 33 şehrin verisi kullanılmıştır (bkz. Şekil 36). Cami, mescit, medrese ve zaviyelere odaklanılan bu araştırmada önce toplam eser sayısına bakılabilir. Edirne ve Bursa, 200'ün üzerinde toplam eser sayısına sahip olarak ilk kategoriyi oluşturmaktadır. Sadece bu dönemin kayıtlarına bakarsak 100'ün üzerinde eseri olan başka şehir bulunmamaktadır. Fakat bu dönem kayıtlarında bulamayıp şehirlerin önceki dönemdeki eser sayılarıyla eksik bilgileri tamamlarsak –en azından bu yapıların varlığını korumuş olduğunu varsayarak- Şam, Üsküp, Ankara, Konya bu dönemde 100'ün üzerinde yapısı olan şehirler grubunu oluşturur. Halep ve Filibe'den Manisa'ya kadar ki 10 şehrin yapı sayısı ise 54-86 arasındadır. Antalya ve Saraybosna'dan başlayıp İzmir'e kadar ki 17 şehirde ise 48-8 arasında eser vardır. Ortalaması ise 28 eserdir. Yüzün üzerinde yapıya sahip şehirleri çıkarıp ortalamasını aldığımızda ise bu dönem şehirlerinin 43 eser ortalamasına sahip olduğunu ve bir önceki döneme göre (30 eser idi) daha fazla yapılı çevreye sahip şehirleşmenin sürdüğü söylenebilir.

Cami sayısı 10'ün üzerinde olan 14 şehir vardır ki nüfuslarına bakıldığında zaten örneklemdeki en kalabalık şehirlerin bunlar olduğu anlaşılmaktadır. 1.5-2 binin üzerinde

Müslüman haneyi ve 2-3 binden fazla haneyi barındıran şehirlerdir. Bu dönemde hem cami sayısı hem de nüfuslar genel olarak artmıştır. Mescit-mahalle ilişkisine baktığımızda 50'nin üzerinde mescidi olan şehirlerin 50'den fazla mahallesi olduğu gözüküyor ki 5 şehir böyledir. Mahalle sayısından fazla mescit ve camisi olan şehirler ise veritabanında Üsküp, Antep, Kütahya, Urfa, Mardin, Şam ve Antalya şehirler grubu olarak gözükmektedir. Kaynaklardan topladığımız verilerde hata olabilir mi diye önceki bölümde bir tereddüdümüzü ilave etmiştik ama bu dönemde de bu husus teyit edildiği için bu şehirlerin yerleşim düzeni açısından detaylı bir incelemeye tabi tutulması şart gözükmektedir. Örneğin mahalle sayıları analizimizde ifade ettiğimiz gibi İmparatorluğun Doğu coğrafyasındaki şehirlerde çok az mahalle olması akla şehirdeki başka alt üniteleri aklımıza getirmeli demiştik. Nitekim Urfa'nın 5 mahallesine karşılık 30 mescit ve cami olması, Mardin'in 9 mahallesine rağmen 18 mescit ve camisinin olması farklı bir tipolojinin habercisidir. Şam ve Diyarbakır'da da durum farklı değildir. Yerleşim düzeni açısından şehirlere bunun nasıl etkisi olmuştur, incelenmelidir.

Diğer bazı şehirler mahalle sayılarına neredeyse denk mescit ve cami sayısına sahip iken (Edirne, Antalya, Sofya, Manisa, Sivas, Malatya, Adana gibi) bazıları da oldukça az mescide sahiptir. Konya, Kayseri, Saraybosna, Amasya, Selanik, Maraş, Trabzon, Isparta mescit ve cami sayısı mahalle sayısının çok altında olan şehirlerdir ki bunun sebepleri arasında öncelikle bu şehirlerdeki bazı mahallerinin gayrimüslimlerden oluşması sayılabilir ama diğerleri için daha detaylı araştırmaya ihtiyaç vardır.

Bu dönem kayıtlarda sadece 21 şehirde zaviyelerin bulunduğu bilgisi verilmektedir. Fakat biz önceki dönem zaviye sayısı verilen şehirleri de (Ankara, Şam, Konya, Kayseri, Erzurum, Bursa ve Sofya) bu incelememize katabiliriz diye varsaydık. Böylece 28 şehirle ilgili incelememizi yapabiliriz. 21 şehrin sahip olduğu zaviyelerin ortalaması 11 iken 28 şehrin ortalaması 13 zaviye çıkmıştır. Bu verilere göre elimizdeki şehirlerin yarısında 10'dan fazla zaviye olup özellikle Edirne, Ankara, Şam, Konya, Kayseri ve hatta Tokat-Kütahya gibi şehirlerde bu sayı 20 civarında ve 20'nin üstündedir. Medreselerle ilgili ise 25 şehirde kayıt bulunmakta (3 şehrin bilgisi önceki dönemden eklenebilmektedir, Konya, Selanik, Erzurum) ve ortalaması 9 medrese etmektedir. Bursa ve Şam gibi şehirlerde 40'ın üzerinde medrese gözükmekte olup Edirne, Halep, Amasya, Konya Diyarbakır ve Mardin gibi şehirlerde ise bu rakam 10 ve üzeri medrese olarak gerçekleşmektedir. Her iki yapı türünden kaydı olan şehirlere bakıldığında zaviyelerin çok medreselerin pek az olduğu şehirler (Edirne, Ankara, Konya, Kayseri, Tokat, Sivas, Maraş, Samsun, Erzurum gibi şehirler) sufi hareketlerin şehirdeki etkinliği; Medreselerin çok zaviyelerin pek az olduğu şehirler ise (Bursa, Şam, Halep, Diyarbakır, Mardin) ulemanın etkinliği açısında ilginç tipolojiler oluşturmuşlardır. Amasya ve Manisa gibi şehirler de her iki yapı türünde dengeli dağılıma sahip şehirler olarak kayıtlara

geçmişlerdir. Medreselerin büyük şehirler ve Anadolu'nun doğu bölgelerine doğru görünürlüklerinin arttığı aşağıdaki haritada da (bkz. Şekil 36) net bir şekilde dikkat çekmektedir.

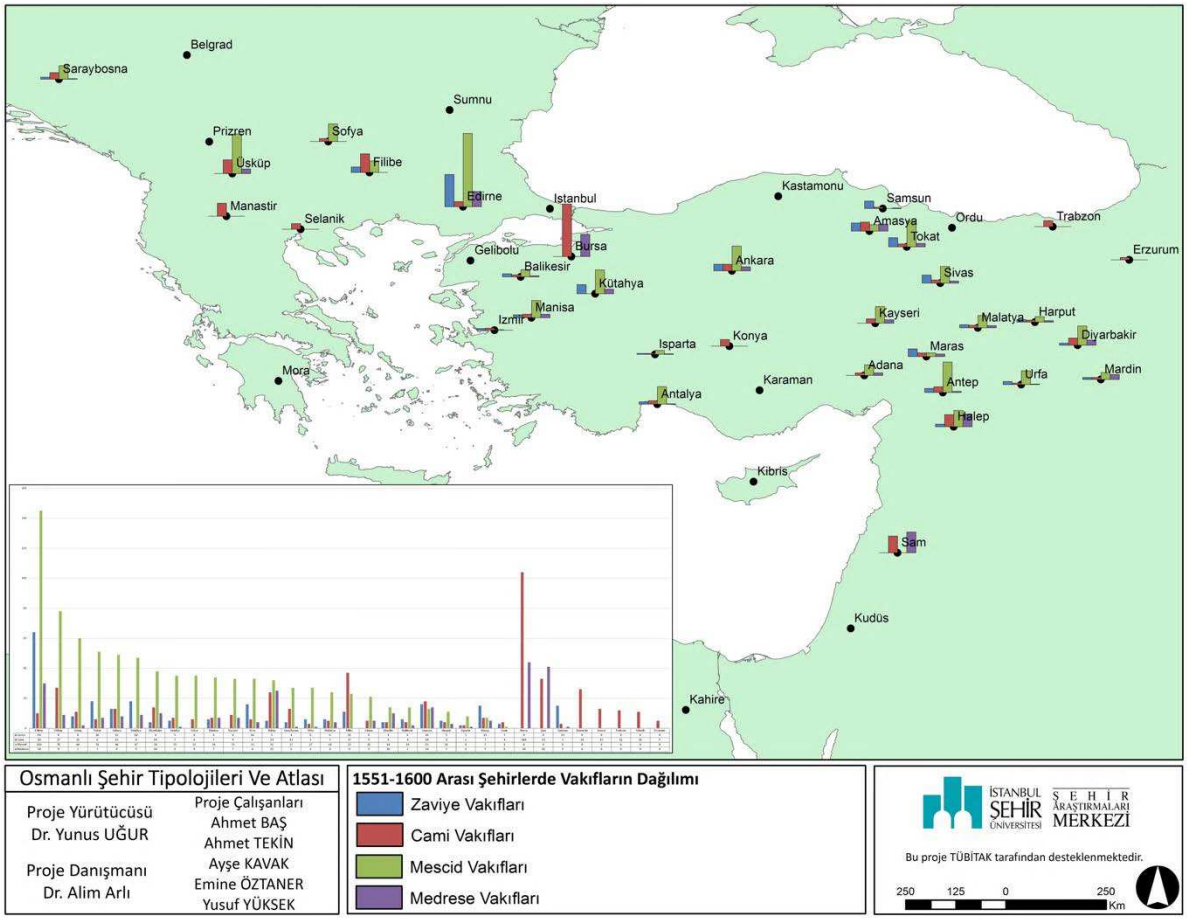

Şekil 36. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde cami, mescit, medrese ve zaviyelerin dağılımı.

İktisadi açıdan bu dönemde de şehirlerin bizzat ödediği vergileri öncelikle değerlendirmek gerekmektedir. Örneklem dahilindeki şehirlerden 27'si bu kayıtları içermektedir (bkz. Şekil 37). Buna göre 3 milyon akçenin üzerinde vergi kapasitesi olan şehirler Selanik, Şam ve Halep'tir. Bursa'nın verisi bu dönemde de elimizde yoktur. Bu ilk grupta şehirlerde bir değişme olmasa da sıralamada önemli bir değişiklik olmuştur. Halep'in vergi kapasitesi 4 milyonlardan 3 milyonlara inmiş, Şam'ın 3 milyonlardan 4 milyonlara ve Selanik'in 3 milyonlardan 5 milyonlara çıkmıştır. Selanik'in gelişimi dikkat çekicidir. Trabzon ve Edirne ise 1-2 milyon civarı vergi ödeyen şehirlerdir. Önceki dönemde bu grupta yer alan Gelibolu'nun bilgisi bu dönemde yoktur, Diyarbakır ise 200 bin akçelere inerek iki alt gruba dahil olmuştur. 500 ile 1 milyon akçe arasında vergi mükellefiyeti olan 5 şehri de (Tokat, Mardin, Urfa, Ankara, Malatya) bir grup yaparsak geri kalan 17 şehir 100 ila 500 bin akçe arasında, vergi ödeyen şehirler grubu olarak tasnif edebiliriz. Örneklemimiz içerisinde 100 bin akçenin altında vergi ödeyen şehir bu dönemde yoktur. En üst (1.) kategoriyi dışarıda bırakıp ortalamasını

aldığımızda bu dönemde Osmanlı şehirlerinin ortalama 500 bin akçe civarı bir vergi kapasitesi ortaya çıkmaktadır. Bir önceki dönemle aynı ortalamaya ortaya çıkmaktadır. Genel iktisadi kapasitenin bu dönemde değişmediği bazı şehirlerin bir üst gruba ya da alt gruba doğru hareket ettiği dikkati çekmektedir. Bir önceki dönemin hızlı yükselişinin bu dönemde stabil bir döneme geçtiği gözükmektedir. Aşağıdaki haritadan da görüleceği üzere bir önceki dönemdeki gibi coğrafi dağılım itibariyle Osmanlıların Batı ve Doğu coğrafyasındaki şehirler vergi gelirleri açısından daha büyük kapasiteleri barındırmaktadır.

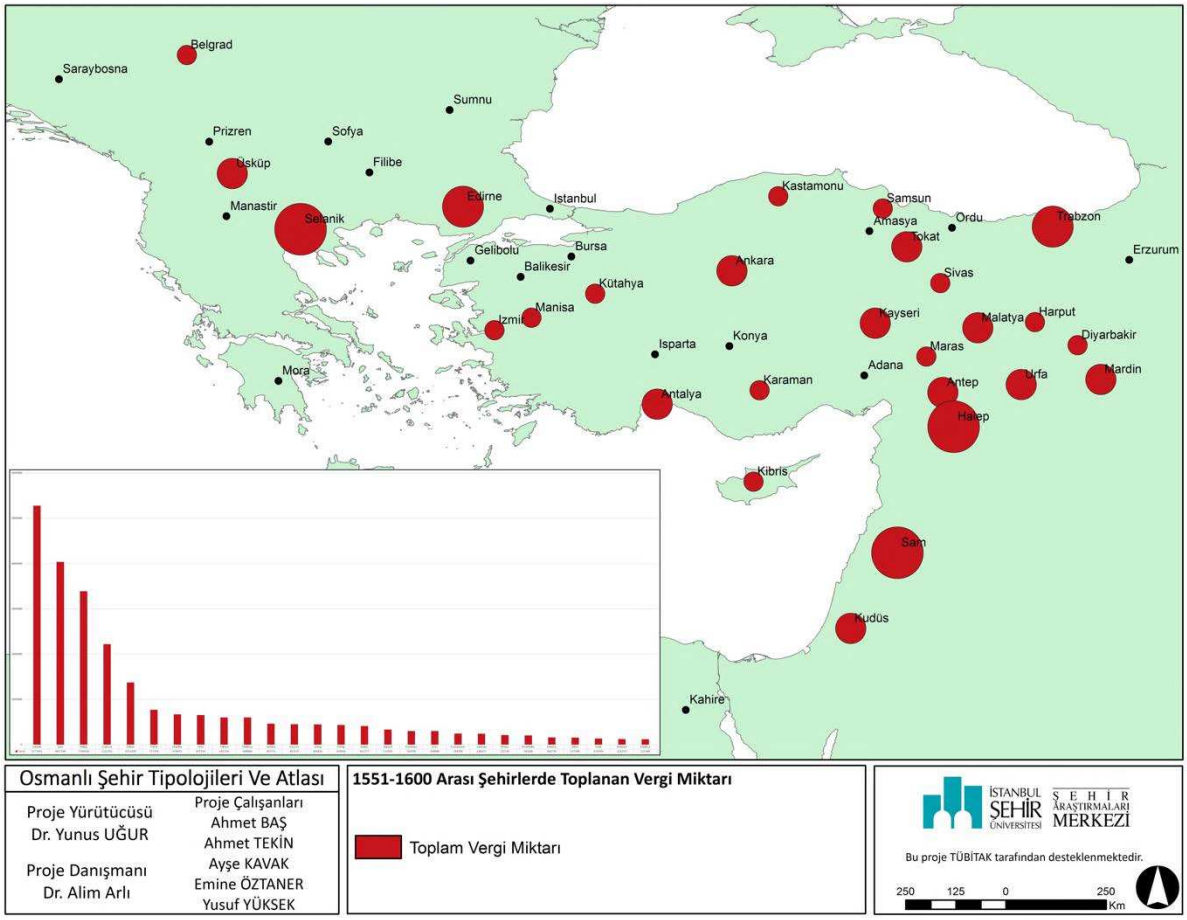

Şekil 37. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehir merkezlerinin vergi kapasitesi.

Sancak boyutunda ödenen vergilere baktığımız da ise (örneklemdeki 29 şehrin bilgisi bulunmaktadır) şehir merkezlerinde olduğu gibi ilk kategoriyi Halep, Şam ve Diyarbakır oluşturmaktadır (bkz. Şekil 38). Şehir merkezi olarak zayıflayan Diyarbakır sancak düzeyinde ilk gruba girmiştir. Bursa'nın ise bu dönem verisi elimizde yoktur. Şehir merkezi çerçevesinde bu grupta yer alan Selanik'in bu dönemde de verisi olmadığı için bu noktadaki durumu hakkında bir şey söylenememektedir. Bu kategorinin vergi kapasitesi 13-16 milyon akçe arasındadır. Bir önceki döneme göre biraz yükselmiştir. Sonraki grup ise 6 sancaktan oluşmakta (Amasya, Trabzon, Urfa, Ankara, Antalya, Harput) 3-6 milyon akçe arası vergi

potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır. Önceki dönemde bu grupta yer alan Saraybosna ve Mardin'in bu dönem bilgileri yoktur. Gelibolu ve Kastamonu ise vergi kapasitesi düşerek bir alt gruba inmiştir. Diğer taraftan Urfa ve Harput'un bu gruba sıçraması ilginçtir. 1.5 milyon akçe kapasiteden bu dönem sırasıyla 5 ve 4 milyon akçe vergi kapasitesine ulaşmışlardır. 1-3 milyon akçe ödeyebilecek sancaklar ise 12 tanedir ve an yaygın gruptur. 1 milyondan akçeden az ödeyen şehirler ise en düşük kapasite 150 bin akçe olmak üzere 8 sancaktır. En üst kategoriyi bir tarafa bırakıp bir ortalama almayı denediğimizde yaklaşık 2.1 milyon akçe gibi sancak vergi potansiyeli çıkmaktadır ki bir önceki dönemler neredeyse aynıdır ve şehir merkezlerinin kapasitesinin 4 katıdır. Kırsalın ve tarımın Osmanlı sistemindeki yerini göstermesi bakımından bu rakamlar anlamlıdır. Önceki döneme göre bu dönemde önemli bir değişiklik görülmemektedir. Aşağıdaki harita, sancak düzeyinde vergi kapasitesinin önceki döneme göre biraz daha genişleyerek İmpratorluğun Doğu yakası başta olmak üzere Orta ve Batısına da yayıldığını göstermektedir.

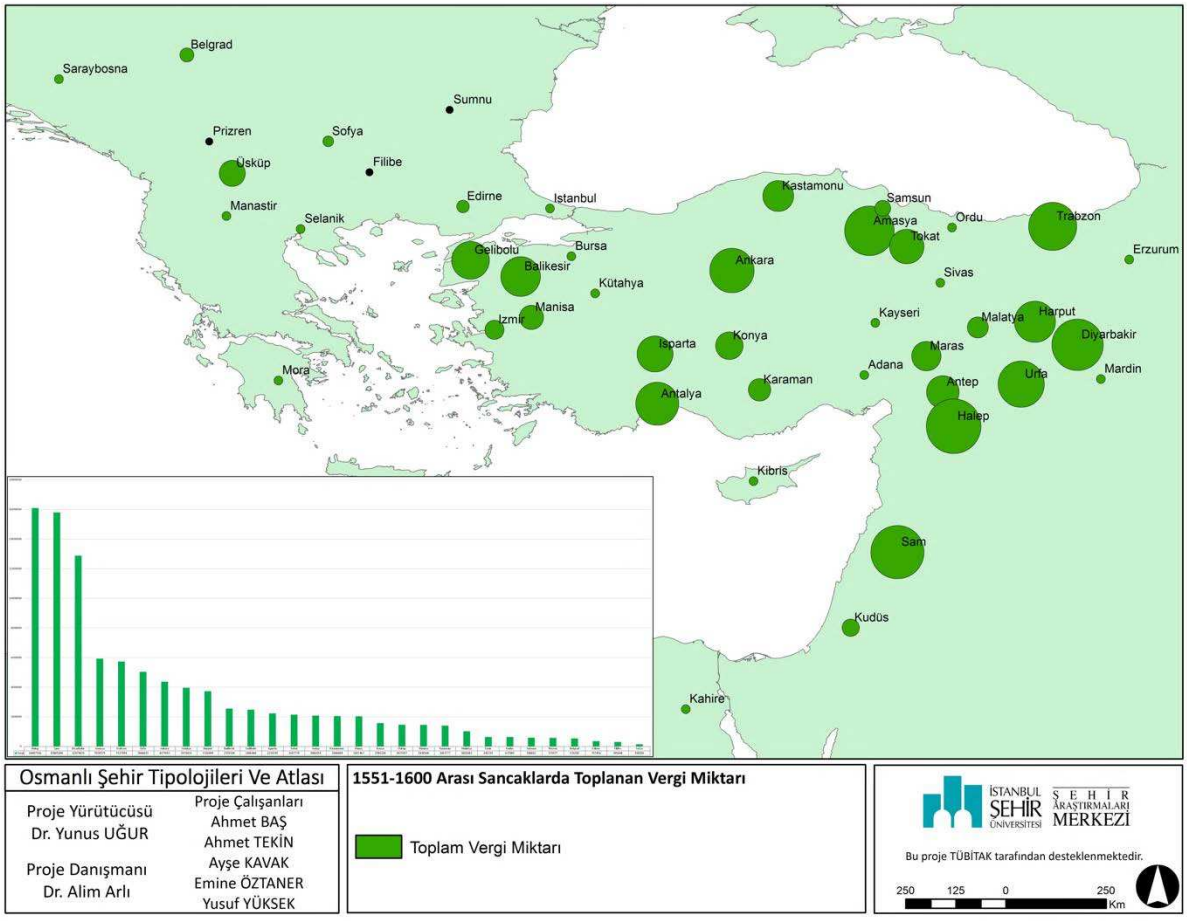

Şekil 38. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı sancaklarının vergi kapasitesi.

Şehir merkezi ile sancak ölçeği arasındaki vergi kapasitesindeki farka bakmak şehirlerin gücünü tespit açısında önemlidir. Her iki verinin olduğu 21 şehir incelendiğinde

Edirne'nin sancağından 3 kat fazla vergi ödediği görülüyor. Kudüs ve Malatya gibi şehirlerin sancaklarının yarısından fazla bir vergi potansiyeli olduğu görülüyor. 6 tane şehrin ise sancağının ödediği verginin %25-40 nispetinde vergi ödeyebildikleri görülüyor. 1/5 gibi bir nispeti de dikkate alırsak 4 şehir daha eklenmiş oluyor ki bu da şehirlerin yarısının oldukça güçlü birimler olduğu hakkında bizlere fikir veriyor. Bu dönemde sadece Diyarbakır sancağının kapasitesinin %2'sine bile sahip olmayarak şehrin kendisinden çok sancağıyla birlikte önemli olduğu izlenimini vermektedir. Daha önce bu kategoride olan Kastamonu ve Maraş ise %10 nispetini aşarak sancağına göre şehir merkezinin gücünü artırdığı anlaşılıyor.

Bu dönemde de Miri, Mülk ve Vakıf olarak üçe ayırabileceğimiz toprak mülkiyet türleri için kaynaklara bakıldığında miri araziler için daha fazla bilgi bulunmaktadır. Mülk ve Vakıf araziler için ise sınırlı miktarda ve bazı şehirler-sancaklar için malumat bulunabilmiştir. 5 sancağın Mülk toprak tasarrufu bilgisi elimizde olup Halep (914 bin akçe vergi veriyor), Amasya (184 bin akçe), Antep, Samsun ve Maraş (673 akçe) gibi 100 bin akçenin altında vergi mükellefi olan tasarruflar vardır. Önceki dönemde bu grupta yer alan Kayseri ve Sivas'ın ise bu dönemde kaydı yoktur. Vakıf mülkü tasarrufu için ise 13 sancağın bilgileri olup en fazla vakıf vergisi Amasya, Ankara ve Halep'te mevcut olup 1 milyon akçeden fazladır. Önceki döneme göre en önemli fark Amasya'nın vergi kapasitesini bu dönemde iki katına çıkararak 2.3 milyon akçeye ulaşmasıdır. Halep ise 2 milyonlardan 1 milyon akçelere düşmüştür. Önceki dönemin en yüksek vakıf arazi vergisini ödeyen Şam'ın ise bu dönemde kaydı elimizde yoktur. Diğer 7 sancağın 100 bin akçenin üzerinde bir vergi mükellefiyeti tespit edilmiştir. 3 sancak ise 100 bin akçenin altında kalmıştır. Önceki dönemi değerlendirirken söylediğimiz gibi miri arazi tasarrufundan elde edilecek vergilerin oluşturacağı gruplama yukarıda zikredilen toplam sancak vergilerine yakın bir durum arzetmektedir. Biz burada miri arazinin has, zemaet ve tımar olarak nasıl bir gruplaşmalarla sonuçlandığına yoğunlaşalım.

Miri arazi tasarrufu yapan 28 şehir-sancağın bilgileri kayıtlara geçmiştir (bkz. Şekil 39). Bu tür arazilerden en fazla vergi geliri elde edilecek olan haslardır. Örneklemi dikkate aldığımızda tımarların üç katı, zeametlerin altı katı meblağa sahiptir. Tımarlar da zeametlerin iki katı meblağa sahiptir. Has toprak tasarrufuna sahip en büyük şehirler Şam, Halep, Diyarbakır'dır. Mükellef olunan vergi miktarı 10-12 milyon akçe arasındadır. Önceki döneme göre Şam'ın has türünde vergi kapasitesi 6'dan 12 milyon akçelere çıkmıştır. Halep çok az artmış, Diyarbakır buraya eklemlenmiş ve Bursa kaydı olmadığı için dışarıda kalmıştır. İkincii grup, has toprağı fazla sancaklar ise dört tanedir (Urfa, Harput, Trabzon, Gelibolu) ve 2-3 milyon akçe arası vergi potansiyeline sahiptir. Önceki dönemde burada olan Antalya ve Kastamonu'nun vergileri düşmüş ve bir alt gruba geçmişlerdir. Selanik ve Mardin'in ise bu dönem kayıtları yoktur. Diğer dört sancak bir milyonun üzerinde ve geriye kalan 17 sancak bir

milyonun altında haslar vergisi ödemektedir. Bu has toprakların büyük çoğunluğu padişah haslarıdır fakat özellikle Manisa, Sofya, Filibe, Prizren, Kudüs ve Trabzon haslarında mir-i miran has oranı padişah haslarına nispetle yüksektir. Önceki döneme göre bu oranın arttığı da takip edilebilmektedir. Manisa'da ve kısmen Filibe ve Diyarbakır'da ise şahıs haslarının oranı oldukça dikkat çekicidir. Zeamete verilen toprakların en fazla olduğu yerler ise Bursa, Trabzon ve Mardin'dir ki 1-3 milyon akçe arası vergi öderler. Miri vergiler içerisindeki oranına göre ise Filibe, Edirne, Antalya, Trabzon ve Konya %30-80 oranları ile zeamet tipi vergi öderler. Toplam meblağ açısından geriye kalan 21 yer ortalaması 300 bin akçe olan 1 milyon akçeden düşük vergi mükellefi sancaklardır.

Tımar toprakları ise daha yaygın bir dağılım gösterir. Şam dışında (2 milyon akçe üzeri) 10 sancak 1 milyon üzeri vergi öder. Geriye kalan 11 şehir ise ortalaması 400 bin akçe olan 1 milyondan düşük vergi potansiyeline sahiptir. Miri araziler içerisindeki oranlarına göre tımarlı sancaklar denilebilecek %50'nin üzerinde bir kısmı tımarlı arazi olarak sancaklar ise Belgrat, Maraş, Tokat, Balıkesir, Amasya, Prizren, Isparta ve Konya'dır. Aşağıdaki haritadan da genel olarak takip edilebileceği gibi bu sekiz şehir ayırtedici bir şekilde yüksek tımarlı topraklara sahiptirler ve tımarlı sancaklar tipoloji olarak değerlendirilebilirler. Zeamet için ise Filibe ve Edirne tam anlamıyla yoğunlaşma alanıdır. Ve haslar için her üç türde verisi olan sancaklar düşünülürse, Halep, Diyarbakır, Malatya, Şam, Harput, Urfa, Kudüs gibi yerler bir tipoloji oluşturur ki zeamet ve tımarlı araziler buralarda %50'den çok daha az düzeydedir.

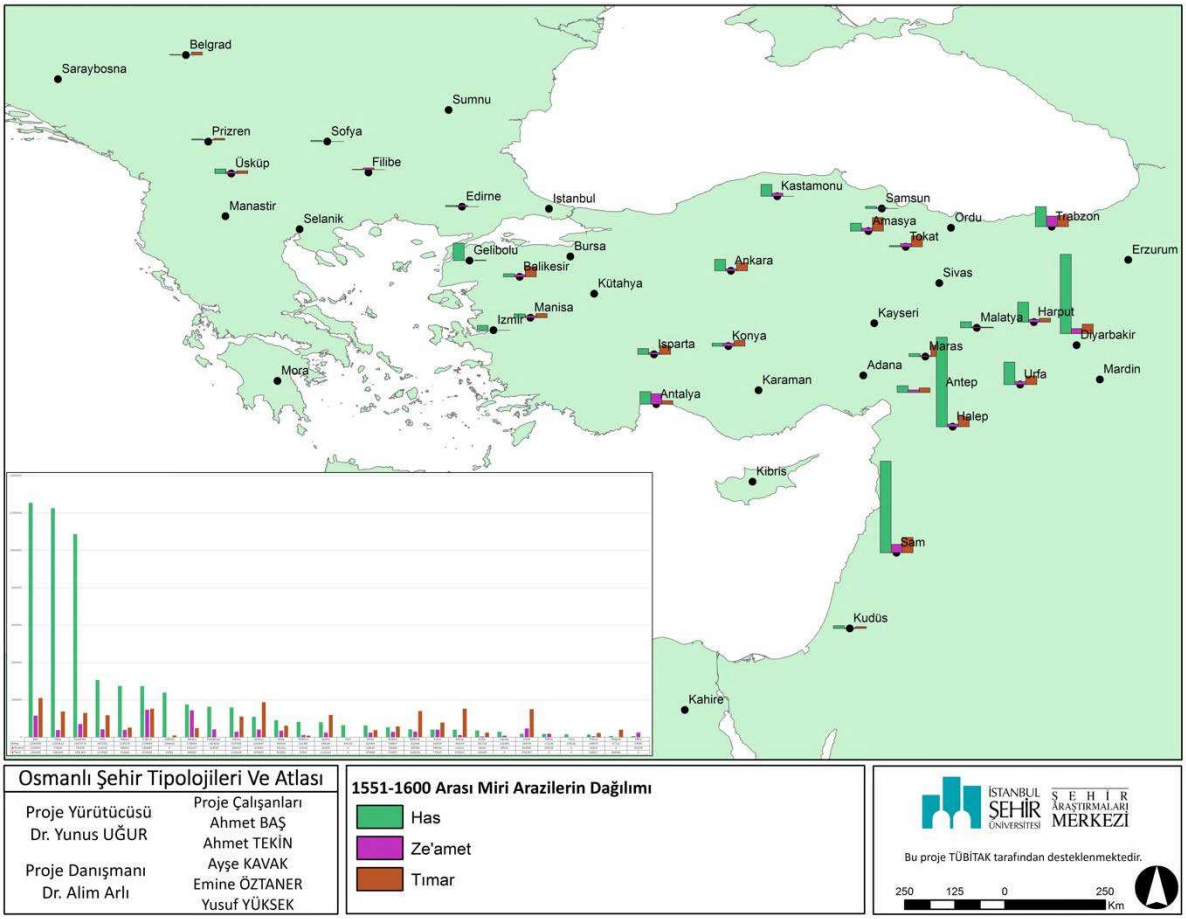

Şekil 39. 1551-1600 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde miri arazi tasnifi ve gelirleri

Vergiler ile dini grupların ve hane sayıların ilişkisini test etmek için SPSS'te ANOVA ve regresyon yöntemlerini kullandık. Buna göre, Yahudilerin şehirlerde mi kırsalda mı yaşadığını tespit etmek için toplanan vergiler üzerinden yapılan regresyon analizinde Yahudilerin genel olarak nefs-i kaza şeklinde tanımlanan şehirlerde yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu amaçla yapılan regresyon analizinde;

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,895[a]	,801	,784	279,984

a. Predictors: (Constant), SANCAK, ŞEHİR

Yahudilerle toplanan vergi miktarları arasında %80 düzeyinde bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Anova testinde sigma değeri anlamlı olarak kabul edilen 0,05 değerinden küçük çıkmıştır. Bu durum toplanan vergi miktarlarıyla Yahudilerin yaşadığı yerleşim yerleri arasında doğrusal bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

ANOVA[b]

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	7269435,042	2	3634717,521	46,367	,000[a]
	Residual	1802987,574	23	78390,764		
	Total	9072422,615	25			

a. Predictors: (Constant), SANCAK, ŞEHİR

b. Dependent Variable: YHD

Coefficients[a]

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	-23,867	70,484		-,339	,738
	ŞEHİR	,000	,000	1,019	9,628	,000
	SANCAK	-6,498E-5	,000	-,502	-4,746	,000

a. Dependent Variable: YHD

Toplanan vergi miktarlarında şehirlerde Yahudilerin yaşadığı yerlerde pozitif yönde bir katkı var iken, kırsalda toplanan vergilerin dahil olduğu sancaklarda negatif yönde bir ilişki vardır. Bu durum Yahudilerin genel olarak şehirlerde ikamet ettiğini göstermektedir. Aynı analiz zimmiler için yapıldığında durum değişmektedir. Zimmiler için R kare değeri 0,02 çıkmıştır ve bu değer zimmilerin dağılımının anlamlı ilişki düzeyinde olmadığını göstermektedir.

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,159[a]	,025	-,059	529,921

a. Predictors: (Constant), SANCAK, ŞEHİR

ANOVA[b]

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	168378,221	2	84189,111	,300	,744[a]
	Residual	6458781,932	23	280816,606		
	Total	6627160,154	25			

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,159[a]	,025	-,059	529,921

a. Predictors: (Constant), SANCAK, ŞEHİR

b. Dependent Variable: ZM

Zimmilerin şehir ve sancaklarda dağılımıyla toplanan vergi miktarları arasında doğrusal bir ilişki kurulamamıştır. Anova testinde de sigma değeri anlamlı değildir.

Hane sayısıyla şehir ve sancaklarda toplanan vergi miktarları incelendiğinde hane sayısıyla şehirde toplanan vergi arasında güçlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Ancak sancaklarda toplanan vergi miktarlarının haneyle ilişkisi şehirde toplanan kadar güçlü değildir. Bu durum kırsalda hane sayısının fazla olmadığını ve toplanan verginin daha düşük düzeyde olduğunu göstermektedir.

Korelasyonlar

		HANE	ŞEHİR	SANCAK
HANE	Pearson Correlation	1	,709**	,501**
	Sig. (2-tailed)		,000	,003
	N	40	28	34
ŞEHİR	Pearson Correlation	,709**	1	,480*
	Sig. (2-tailed)	,000		,011
	N	28	28	27
SANCAK	Pearson Correlation	,501**	,480*	1
	Sig. (2-tailed)	,003	,011	
	N	34	27	34

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

4.3.4 Dördüncü Dönem (1601-1650): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar

1600 yılları sonrasını kapsayan 4. ve 5. dönemi önceki dönemlerden ayıran en önemli husus bu dönemde kullanılan birincil kaynakların tahrir defterleri değil avârız defterleri olmasıdır. Bu durumun en önemli iki sonucundan birisi bu dönemde yapacağımız analizlerin türünün önceki dönemlerden biraz farklılaşması ve ikincisi birincil kaynaklarda kullanılan

terminolojiler değiştiği için önceki dönemlerle bu dönemi mukayese etmenin biraz daha zorluğu. Örneğin 1600-1700 döneminde demografik analizler hane ve etnik-dini olarak yine analiz yapılabilecek yapılı çevre analizini yapmak mümkün olmayacaktır. Yerleşim biçimlerini mahalle bazlı yapmak yine mümkün olacak iken iktisadi analizleri toprak ve tarımsal vergi türlerine göre yapmak imkân dahilinde olmayacaktır. Ne var ki, avârız defterlerinin sağladığı avârızhane sayılarından şehirlerin iktisadi kapasitesi ile ilgili bazı değerlendirmeler yapmak mümkün olacaktır.

1601-1650 arasındaki dönem için örneklem dahilindeki şehirlerden 35 için avârız defterleri ve diğer literatür kullanılarak veriler elde edilebilmiştir. Bu şehirlerden 24'ü İmparatorluğun Anadolu coğrafyasından 8'i Balkan ve 3'ü Arap-Akdeniz coğrafyasındandır: Adana, Amasya, Ankara, Antep, Arapgir, Balıkesir, Bursa, Diyarbakır, Erzurum, Harput, Karaman, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli (Kırkkilise), Konya, Kütahya, Manisa, Maraş, Ordu, Samsun, Sivas, Tokat, Trabzon, Urfa, Edirne, Erzincan, Filibe, Gelibolu,[61] Manastır, Saraybosna, Selanik, Sofya, Halep, Kıbrıs ve Şam.

Nüfus verilerini yine hane üzerinden incelemek en doğru yöntem olacaktır. Daha önce de ifade edildiği gibi avârız defterleri mufassal, yarı mufassal ve icmal olmak üzere üç çeşit olarak elimizdedir. Mufassal olanlarda aile reisleri isim isim mahalle bazlı olarak kaydedilmişlerdir. Erkek-Kadın aile reisleri, askeri sınıftan asker, bürokrat ve ilmiye erbabı ve müslim-gayrimüslim herkes bu defterlerin içerisinde vardır. Avârız defterlerinde, tahrir defterlerinden farklı olarak mücerret diye bir nüfus kategorisi yoktur. Yarı mufassal olanlar ise mahalle bazlı bir kayıttır ama hane reisleri tek tek yazılmamış topluca tek rakam olarak ifade edilmiştir. İcmal kayıtlarda ise kazanın mahalleleri de verilmemiş sadece toplam hane ve avârızhaneleri verilmiştir.

Eldeki kayıtlara göre 5 binin üzerinde hanesi olan 3 şehir vardır (bkz. Şekil 40).[62] Edirne, Şam ve Halep olarak zikredilen bu şehirlerin sırasıyla 8900 ila 5900 arasında hanesi mevcuttur. Tahrir kayıtlarına dayayan önceki dönemlerin nüfus rakamları ile bu rakamları mukayese etmek oldukça zordur. Şam ve Halep'in hane sayısı önceki döneme göre biner hane

[61] Gelibolu için 1640 kaydı dikkate alınmıştır. 1601 tahririne göre 915 hane 900 askeri nüfus ve 60 mahallesi bulunmaktadır.1614-15'te bir tahrir daha mevcut olup orada toplam hane sayı 1063 ve mahalle sayısı 62'dir. Şehirdeki avârızhane sayısı verilmemiştir.

[62] Bazı şehirlerin defterlerde avârızhane sayısı olmasına rağmen hane sayısı yoktur ya da tam tersi hane sayısı olmasına rağmen avârızhane sayısı yoktur. Bu durumlarda 7 ile çarparak ya da 7'ye bölerek kayıtlarda bulunmayan hane ya da avârızhane sayısını tespit ettik. Avârızhane tespit edilirken gayrimüslimlerden 3-4; Müslümanlardan da 7-10 gerçek hane alındığı yaygındır. Biz buna dayanarak 7 rakamını aldık am buradaki 7 kritik rakamı, daha az değil ama daha da artırılabilir. Hane sayısına hesap ile ulaşılan şehirler, Urfa, Sofya, Antep, Kastamonu, Balıkesir, Sivas ve Maraş'tır. Edirne örneğinde bu tartışma için bkz. Uğur, 2014.

kadar azalmıştır fakat Edirne'nin 4 bin civarındaki (ilaveten bin kadar mücerret ve muafı var) hane sayısı bu dönemde 9 bine yaklaşmıştır ki yorumlaması oldukça zordur. Diğer yandan önceki dönemlerde 15 bin civarı hanesi olan Bursa'nın bu dönemde 5 bin civarı hane olarak kayıtlara geçmesi de yine aynı şekilde izahı zor veri farklarıdır.[63] Hızlı bir yorum olarak bu dönemde Edirne'nin yükselişte Bursa'nın düşüşte olan şehirler arasında olduğu ancak söylenebilir. İkinci kategori şehirler ise 3-5 bin hane barındıran 6 şehirdir ki Bursa, Saraybosna, Ankara,[64] Kayseri, Diyarbakır ve Selanik olarak sayılabilir. Bu grup önceki dönemdeki gibi 2500 haneden başlatılırsa Tokat ve Konya da bu gruba dahil olur. Fakat biz Tokat ile Selanik arasındaki 1000 hane farkını düşünerek bu ili şehri sonraki grupta değerlendirmeyi tercih ettik. Böylece üçüncü kategori 1500-3000 arası hanesi olan 9 şehir olmuştur ki büyükten küçüğe bunlar Tokat, Konya, Urfa, Sofya, Erzurum, Manisa, Antep, Amasya ve Gelibolu'dur.[65] Dördüncü grubu 500 hanenin üstü olarak gruplayabiliriz ki 9 şehir de burada biraraya gelir. Kastamonu, Filibe, Erzincan 1000'in biraz üzerinde haneleri olarak grubun başını çekerler Manastır ve Adana'da 500'ün biraz üzerinde haneleri ile gruba dahil olurlar. Son grubu ise 500'ün altında hane sayısı olan 7 şehir oluşturur. Sivas'tan (406 hane) başlayıp Trabzon (55 hane) ile biter. Önceki dönem ile genel bir karşılaştırma yapılırsa bu hane sayımlarından bazısı önceki dönemlerle rahatlıkla mukayese edilebilir. Örneğin buradaki 2. ve 3. grup, önceki dönemin 2. ve 3. grubuna yakın özellikler gösterir. Bazı şehirlerde ve özellikle de Balkan şehirlerinde hane sayısı artışı gözlemlenmiştir (Edirne, Saraybosna, Tokat, Sofya, Filibe, Kıbrıs, Erzurum). Bu artışın bir kısmı önceki sayımlarda haneye dahil edilmeyen mücerretlerin avârız sayımlarında dahil edilmesinden kaynaklanabilir. Örneğin Saraybosna ve Tokat böyle olabilir. Bazı şehirlerde ise hanelerde çok büyük düşüşler dikkati çekmektedir. Bursa, Konya, Sivas, Antep, Karaman, Maraş, Harput, Kütahya, Manastır şehirleri bunlardan en dikkati çekenlerdir. Kayıtların sayım usulü ve eksik veriler bunun bir sebebi olabilirse de açık bir durum vardır ki Anadolu şehirlerinde hane sayıları düşmüştür ve bu, dönemin Celali isyanlarının Anadolu şehirlerindeki sonuçları olarak değerlendirilebilir.

[63] Haim Gerber (1988) Bursa için 1630'lar için 3644 hane, 1640'lar için 4628 hane gibi sayları tespit etmiştir.

[64] Ankara'nın avarız defteri bulunmadığı için şer'iyye sicillerine dayalı olarak tahriri yapılmıştır.

[65] Gelibolu'nun 1601 tahririne göre 915 hane 900 askeri nüfus ve 60 mahallesi bulunmaktadır.1614-15'te bir tahrir daha mevcut olup orada toplam hane sayı 1063 ve mahalle sayısı 62'dir. Şehirdeki avârızhane sayısı verilmemiştir.

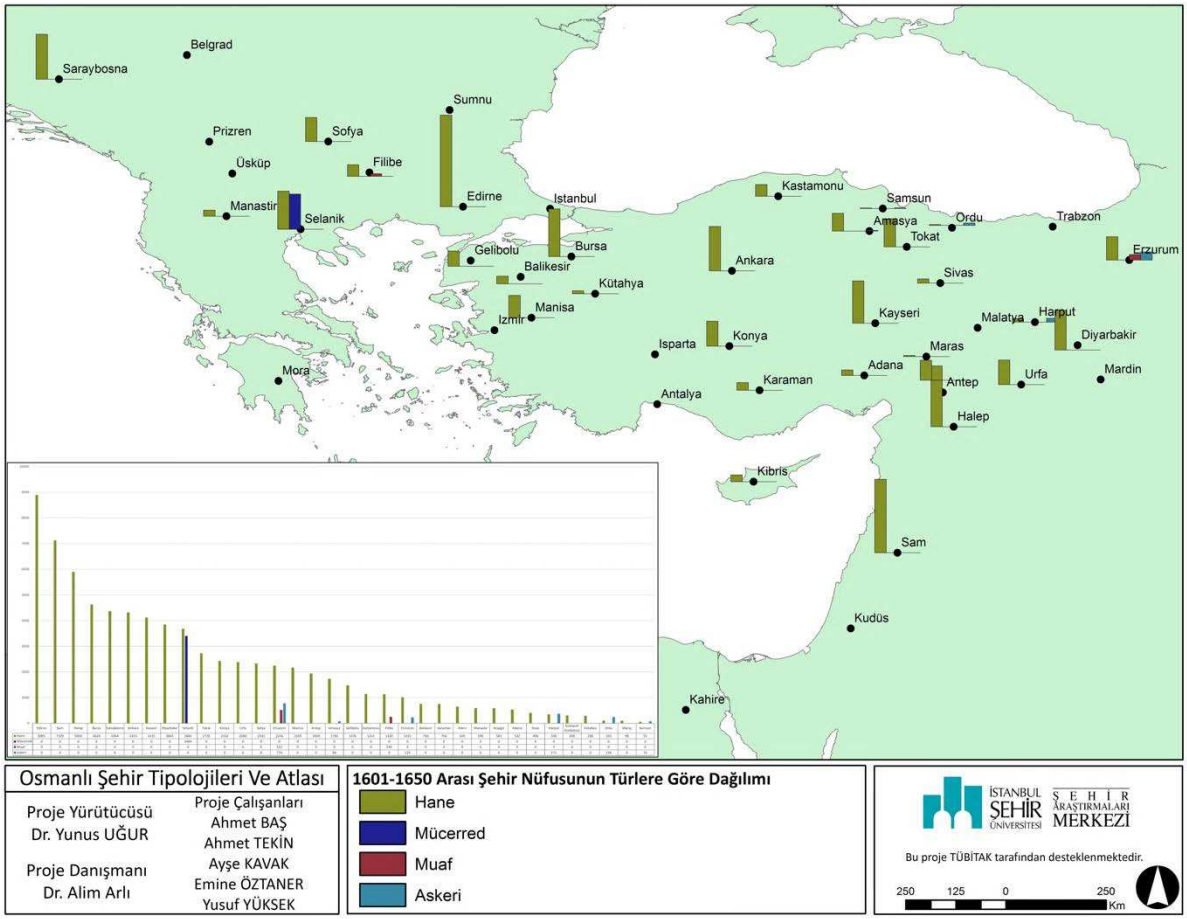

Şekil 40. 1601-1650 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde hane sayıları ve türleri tasnifi

Nüfustaki etnik ve dini dağılım oranlarına bakabileceğimiz, gayrimüslim hanelerin kayda geçtiği örneklem içerisindeki şehir sayısı 17'dir. Gayrimüslimlerin rakamsal olarak en fazla bulundukları şehirler Selanik, Kayseri, Şam[66] ve Edirne'dir ki sırasıyla 2600'lerden 1300'lere kadar iner (bkz. Şekil 41). Diğer şehirlerde ise 50'den 615'e kadar gayrimüslim hane bulunur. Tekrar önceki dönemlerde yaptığımız gibi Müslümanların yoğun ve gayrimüslimlerin yoğun olduğu şehirleri gruplandırmak ve bunları birer tipoloji olarak düşünmek faydalı olacaktır. Müslümanların yoğun olduğu yani %50'sinden fazla şehrin Müslümanlardan oluştuğu şehirler örneklemimizin Selanik hariç tamamıdır. Selanik'te toplam nüfus içerisinde Müslüman hane oranı %30 civarındadır. Gayrimüslimlerin %30-%50 arasında bulundukları şehir sayısı bu örneklemde 5 tanedir ve büyüklük sırasına göre Harput, Gelibolu, Kayseri, Arapgir ve Filibe şehirleri bu gruba girerler. Gayrimüslimlerin toplam nüfus içerisinde %10 ile %20 arasında olduğu şehir kategorisi ise 5 şehirden oluşur. Yine yoğunluk sırası ile Edirne, İzmir, Bursa, Şam

[66] Şam'ın gayr-i müslim nüfusu için ayrı bir cizye defteri kullanılmıştır. Başka defterden yararlanılan toplam haneden gayrimüslim nüfusu çıkartıp 5502 hane gibi bir Müslüman nüfus tahmin edilmiştir.

ve Manisa bu grubu oluştururlar. Manisa, Halep ve Saraybosna gibi diğer şehirlerde ise gayrimüslim oranı %10'un altındadır. Önceki dönemle karşılaştırılırsa, gayrimüslim yoğun şehirlerden olan Sivas ve Harput'ta gayrimüslim oranları %55'lerden %40'lara, Erzurum'da ise %60'lardan %20'lere düşmüştür. Urfa da gayrimüslim oranı %30'lardan %10'lara düşen şehirler arasındadır.[67] Tam tersine Filibe'de ise %16 olan gayrimüslim oranı %29'a çıkmıştır. Benzeri şekilde gayrimüslim nüfus Gelibolu'da %20'den %42'ye; Kayseri'de %24'ten %40'a, Manastır'da %39'dan %22'ye, Şam'da %18'den %23'e yükselmiştir. Dolayısıyla farklı coğrafyalarda farklı gelişmelerin görüldüğü ortaya çıkmaktadır ki bu şehirlerdeki detaylı araştırma bunun sebeplerini ortaya koyacaktır.

[67] Gayrimüslim sayısı cizye defterleri kullanılarak bulunmuştur. Müslüman hane sayısına ulaşılamamaktadır, 2000 civarı olduğu tahmin edilmektedir.

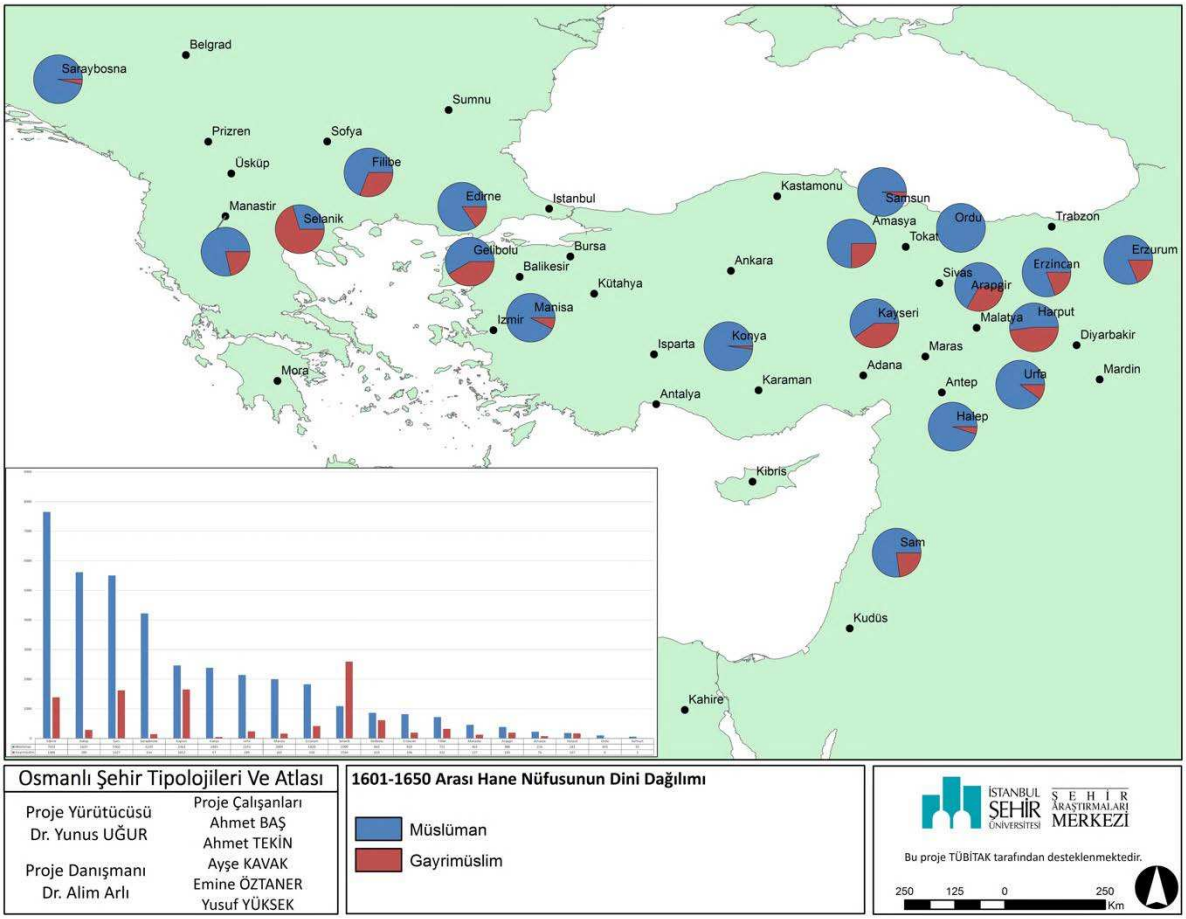

Şekil 41. 1601-1650 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde nüfusun dini dağılımı

Bu dönemin kayıtlarında gayrimüslim nüfusun iç tasnifine yönelik olarak zimmi ve Yahudi kategorilerinden veri bulabiliyoruz (bkz. Şekil 42). Esasen avârız defterlerinin mufassal çeşidi özellikle Ermeni nüfusu da Yahudi nüfus gibi aile reislerini tek tek sayarken belirtiyor ama bazen ilgili çalışmalar bu bilgiyi tek tek saymayabiliyor. Yahudilerle ilgili ise sadece 6 şehirde veri mevcuttur. Selanik en kalabalık oldukları şehir iken Şam, Edirne, Halep, Gelibolu ve Filibe de az da olsa Yahudi nüfusun kaydedildiği yerlerdir. Selanik'te bütün şehir nüfusunun %55'i, gayrimüslimler içerisinde ise %78'i Yahudi'dir. Zimmi kategorisinin büyük çoğunluğu Rum kabul edilebilir belki az da olsa Ermeniler de dahil edilmiştir denilebilir. Dolayısıyla bir önceki paragrafta yapılan yoğunluk analizleri daha çok Rum'lar yani Zimmiler için geçerlidir.

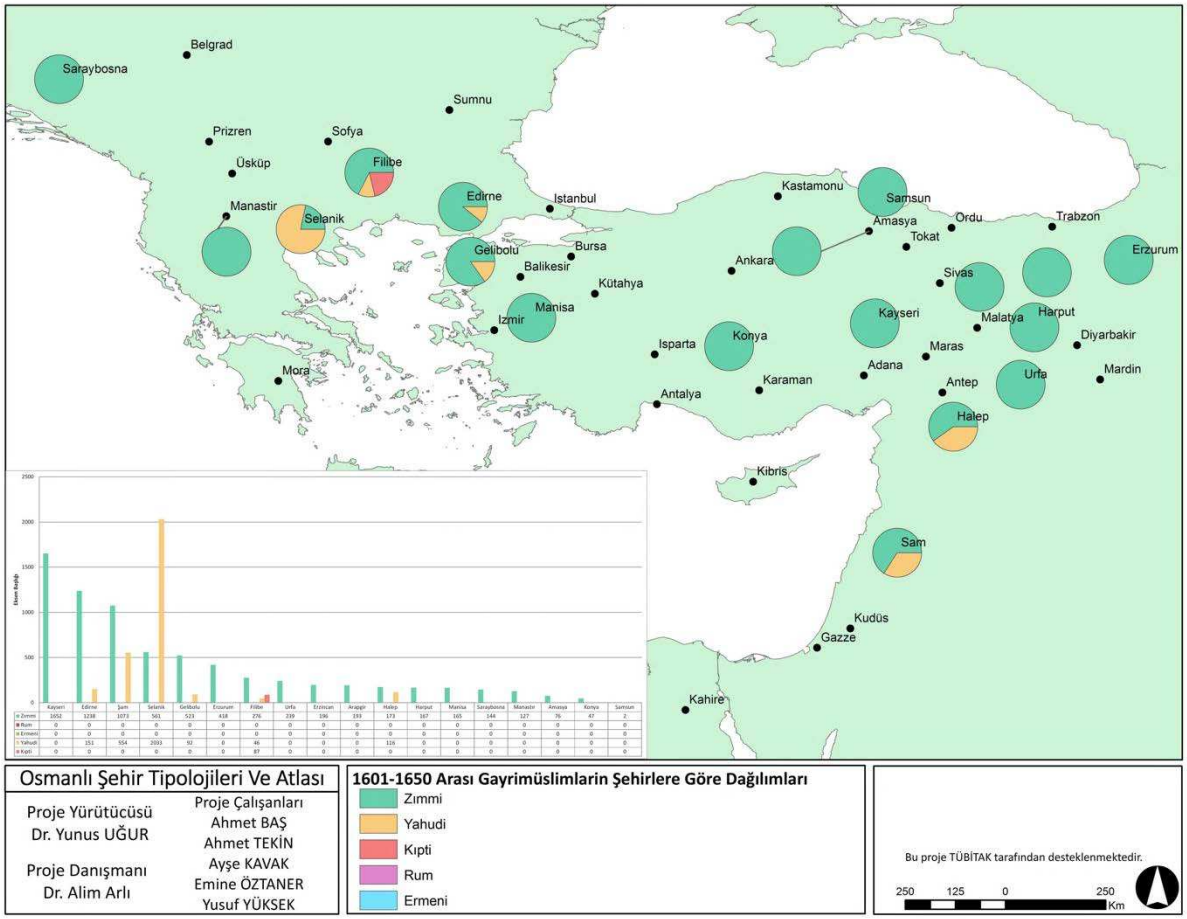

Şekil 42. 1601-1650 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir).

Yerleşim düzeni açısından, şehirlerin sahip oldukları mahalle sayılarını incelemek mümkündür. Örneklem içerisindeki şehirlerden 33'ünün verisi elimizdedir (bkz. Şekil 43). Bu bilgiler incelendiğinde 100'ün üzerinde mahallesi olan şehirler Edirne, Bursa, Selanik, Konya ve Diyarbakır olarak ortaya çıkmaktadır. Önceki dönemlere göre Selanik ve Diyarbakır da bu kategoriye ilk defa katılmışlardır. Beş şehrin ise (Ankara, Halep, Tokat, Gelibolu, Kayseri) 50 ile 85 arasında mahalleye sahip olduğu görülmektedir. Daha önce bu kategoride olan Saraybosna ve Üsküp'ün bu dönemdeki verisi elimizde yoktur. Diğer şehirler önceki dönemde de bu kategoridedir. Amasya ve Sivas'tan başlayıp Arapgir ve Kırklareli'ye (Kırkkilise) kadar ki 20 şehirlik grup ise 48-10 arası mahalleye sahiptir. Yaygın grup da bu grup olmuştur. Diğer yandan, 10'dan az ve 100'den fazla mahalle barındıran şehirler kenarda bırakılıp ortalaması alınırsa örneklem, Osmanlı şehirlerinin bu dönemde ortalama 38 mahalleye sahip olduğunu göstermektedir ki önceki dönemde bu rakam 42 idi. Nüfusla birlikte şehirleşme açısından genel bir küçülmeden bahsetmek mümkün olmaktadır.

Bir mahallede yaşayan hane sayısı incelendiğinde mahallede yaşayan hane sayısının 100'ün üzerinde olduğu Urfa, Şam ve Erzurum illeri daha önceki dönemlerde de ifade ettiğimiz gibi mahallenin tanımı ve sokak faktörü ile ilgili olmalıdır. Ortalama hane sayısı – 100 üzeri ve 10 haneden daha az şehirler çıkartılırsa- 37-40 hane civarında olan bu dönem Osmanlı mahallelerinde, bir mahallede yaşayan hane sayısının ortalama 46-97 aralığında olduğu şehirler 10 tane ve 39 ile 17 ailenin yaşadığı mahalleler ise 15 şehirde mevcuttur. Önceki döneme göre dikkat çekici bir yoğunluk artış ya da azalmasının olmadığı anlaşılmaktadır. Mahalle yoğunluğu yüksek olan şehirlerde bunun yapılı çevre ve sosyal sokuya etkisini araştırmak isteyen kişilerin ortalamanın üzerinde mahalle yoğunluğu olan yukarıdaki şehirlere odaklanmaları bu araştırmadan böylece çıkmıştır.

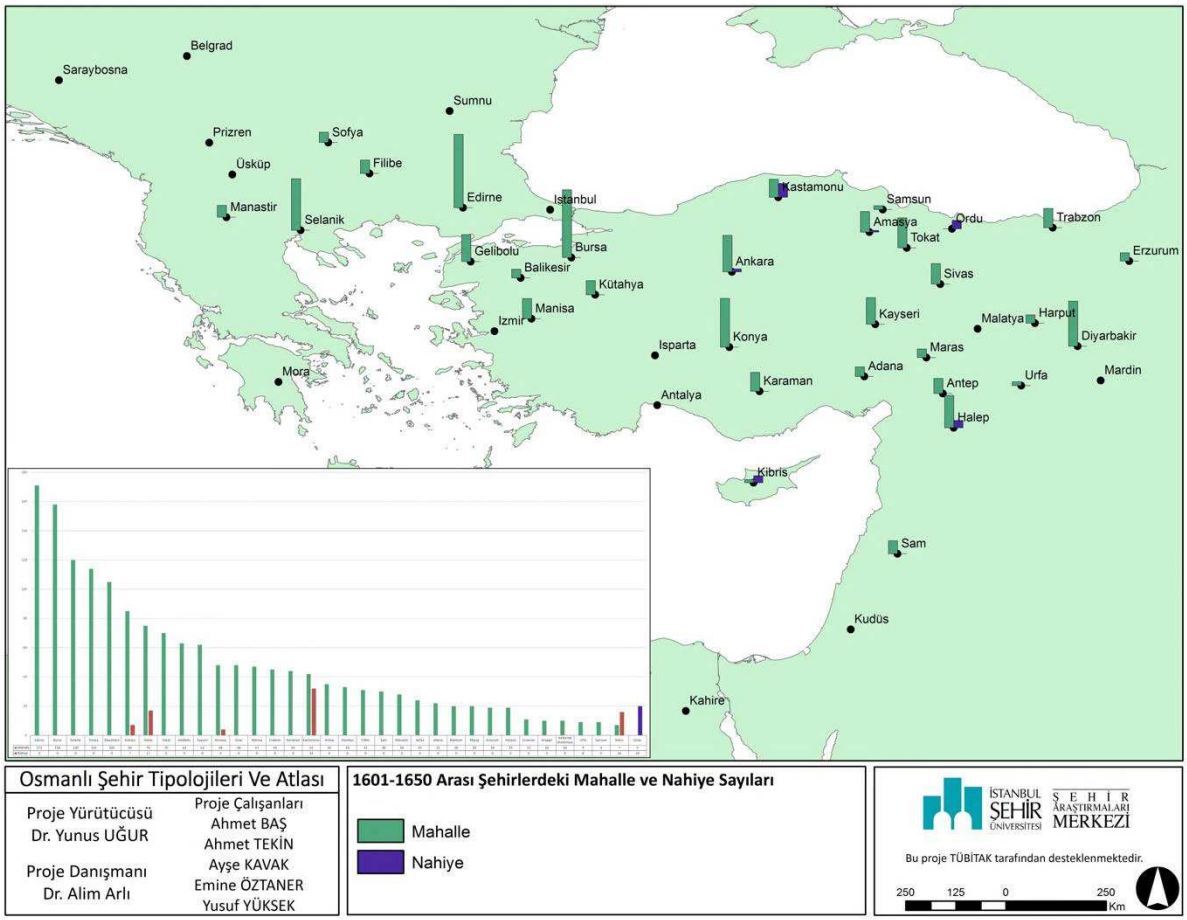

Şekil 43. 1601-1650 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde mahalle ve nahiye sayılarının dağılımı.

1600-1700 dönemleri için şehirlerdeki yapı sayılarını karşılaştırmak birincil kaynaklar düşünüldüğünde mümkün gözükmemektedir. Literatür de bize bu konuda çok yardımcı olamamaktadır. Örneğin yaptığımız araştırmalarda örneklem dahilindeki 9 şehrin bu çerçevede bazı bilgileri bulanabilmiş ama bazılarının sadece mescit, diğer bazılarının ise cami, zaviye ya da medreseler sayıları tek tük toparlanabilmiştir. Dolayısıyla bir değerlendirme ve

yorum yapabilecek veri ortada yoktur. Bir alternatif olarak önceki dönemlerde mevcut bulunan yapıların varlığını sürdürdüğü varsayılıp onlar alınabilir. Fakat bu dönemde şehre ilave edilen yapıları ve sayılarını bulmak oldukça zordur, daha detaylı araştırmalara ihtiyaç vardır.

İktisadi açıdan ise bu dönemde avârızhane sayılarını dikkate alarak bir değerlendirme yapmak mümkündür. Avârız vergileri ve avârızhaneler mahallelerin ve şehrin iktisadi kapasitesine göre ayarlandığı için bize şehirlerin iktisadi potansiyelleri ile ilgili bir malumat verecektir. Avârız vergi birim ve miktarı sabit ama bir avârızı kaç hanenin ödeyeceği hususu mahalleden mahalleye ve şehirden şehre değiştiği için böyle bir değerlendirme yapmak uygun gözükmektedir. Bunun için şehirlerin avârızhane sayıları ve bir avârızhanede kaç gerçek hane olduğu gibi meseleler üzerinde duracağız.

Elimizdeki kayıtlarda 26 şehrin avârızhane sayıları mevcuttur. Ayrıca 8 şehrin hane sayıları var ama avârızhane sayıları yok olduğu için onları bir varsayımla değerlendirmemize kattık.[68] Böylece 32 şehir üzerinden avârızhane dağılımlarını tespit ettik (bkz. Şekil 44). Buna göre avârızhane sayısı binin üzerinde olan dört şehir Halep, Edirne,[69] Bursa ve Şam'dır. Özellikle Halep'in 3576 avârızhane sayısı ile istisnai bir örnek olduğunu vurgulamak gerekmektedir. 5903 olan hanesine rağmen bu kadar vergi ödeyerek 1.7. gerçek haneye bir avârızhane vergisi ödemek düşmüştür. Burada muhtemelen şehirdeki ticari müesseseler de rol oynamıştır. İkinci grup şehirler 500 ila 1000 (verilerde 526-863) avârızhanesi olanlar şeklinde tanımlanabilir. Ankara, Saraybosna, Diyarbakır ve Selanik bu grupta yer alır. 100-500 (verilerde 108-390) arası avârızhanesi olan grup ise 12 şehirden oluşur. Geri kalan 14 şehir de 100'ün altında avârızhanesi olan yerlerdir. Halep gibi istisnai bir şehri dışarda bırakır ve ortalamasını alırsak Osmanlı şehirleri için bu dönemin ortalaması şehir başına 300 avârızhane civarındadır. Aynı değerlerin medyan ortalaması ise 211 hanedir. Hanesi olup avârızhanesi olmayanlara bu ortalamaya göre bir avârızhane takdir ettiğimizde aşağıdaki harita dağılımı ortaya çıkmaktadır ki İmparatorluğun Balkanlar ve Doğu-Arap şehirlerinde avârızhane sayıları daha fazla, iç Anadolu'da daha düşüktür. Esasen önceki dönemlerdeki şehirlerin vergi kapasitelerine baktığımızda da aynı bölgelerin yüksek vergi verdiği görülecektir ki bu da iktisadi kapasiteler açısından bir sürekliliğe işaret eder.

---

[68] Bazı şehirlerin defterlerinde avârızhane sayısı olmasına rağmen hane sayısı yoktur ya da tam tersi hane sayısı olmasına rağmen avârızhane sayısı yoktur. Bu durumlarda 7 ile çarparak ya da 7'ye bölerek kayıtlarda bulunmayan hane ya da avârızhane sayısını tespit ettik. Avârızhane tespit edilirken gayrimüslimlerden 3-4; Müslümanlardan da 7-10 gerçek hane alındığı yaygındır. Biz buna dayanarak 7 rakamını aldık am buradaki 7 kritik rakamı, daha az değil ama daha da artırılabilir. Avârızhanesine hesap ile ulaşılan şehirler, Şam, Saraybosna, Manisa, Gelibolu, Filibe, Kıbrıs, Arapgir, ve Ordu'dur. Edirne örneğinde bu tartışma için bkz. Uğur, 2014.

[69] Edirne'nin avârızhane sayısı 1686'da güncelleştirilmiştir ve 1413'e inmiştir.

Hem hane hem de avârızhane sayısı verilen şehirlerde bir avârızhaneye kaç gerçek hanenin düştüğü de hesap edilebilmektedir. Bu da bize o şehrin iktisadi kapasite ile ilgili daha iyi bir fikir vermektedir. Fakat bu seviyede bilgi pek fazla değildir. Örneğin Halep için bu rakam çok yüksektir. 1.7 haneye bir avârız düşmektedir. Bu rakam Bursa'da 3.9, Erzincan'da 4.4 haneye, Ankara'da 5, Edirne'de 5.6 haneye çıkmaktadır. Bunların dışındaki hanelerde 7 gerçek hanenin üzerine bir avârızhane düşmeye başlamaktadır. Manastır,[70] Samsun, Kırklareli, Harput ve Konya gibi şehirlerde 7-10 arası haneye; Kayseri ve Karaman gibi şehirlerde 14 haneye ve Amasya ve Erzurum gibi şehirlerde 50'in üzerindeki hane bir avârızhane sayılmaktadır. Son iki şehrin bilgileri son derece şaşırtıcıdır ama sonraki dönemde de benzeri rakamlarla karşılaşıldığı için daha derin bir araştırma ile bu yüksek orantının sebebi anlaşılabilir diye düşünüyoruz. Halep ve bu son grubu istisnai kabul edip geri kalanın ortalamasını aldığımızda 7-8 hanenin bir avârızhane ettiği anlaşılmaktadır. Avârızhane sayılarına göre yukarıda yaptığımız bölgesel genellemeler burada da -tekil örnekler olmasına rağmen- devam etmektedir. İlaveten söylenebilecek bir nokta ise her bölgenin iktisadi kapasitesi yüksek bir şehre sahip olduğudur.

[70] Manastır'ın kendisinin 17 mahallesi vardır. Çok yakın köy mahalleleri de katılarak 28 mahallesi olduğu kaydedilir. Şehrin kendi avârızhanesi de 40'tır.

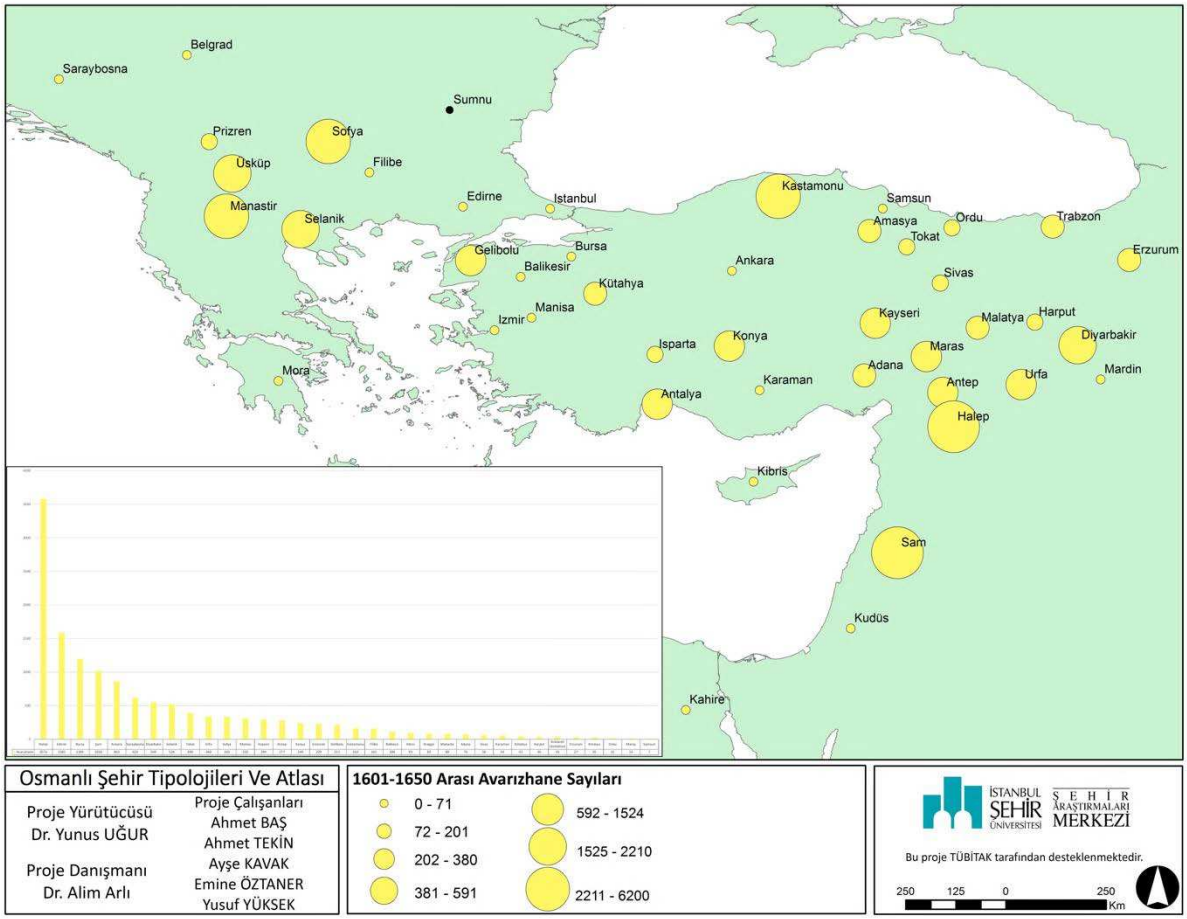

Şekil 44. 1601-1650 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde avârızhane sayıları dağılımı.

4.3.5 Beşinci Dönem (1651-1700): Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar

Dördüncü dönemin birinci kaynak ve tarihsel bağlam olarak bir devamı olarak görülebilecek beşinci dönem için örneklem şehirlerimizden 31'i ile ilgili çeşitli düzeylerde bilgiler toplanabilmiştir. Bunlardan 22'si Anadolu, 5'i Balkan ve 4'ü de Arap-Akdeniz coğrafyasından şehirlerdir: Adana, Amasya, Ankara, Antep,[71] Bursa, Diyarbakır, Erzurum, Harput, Isparta, İzmir, Karaman, Kastamonu, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş, Samsun, Sivas, Trabzon, Urfa, Uşak, Edirne, Filibe, Manastır, Sofya, Üsküp, Halep, Kıbrıs, Kudüs ve Şam.

Nüfus ile ilgili 26 şehrin bilgileri elimizdedir[72] ve eldeki verilere göre 5 bin hane civarı ve üstü olan 7 şehir vardır (bkz. Şekil 45). Halep 10500 hane ile bu ilk grubun en yüksek haneli

[71] Antep için 1673 ve 1676 tarihli iki adet avarız defteri vardır, biz 1673 tarihli defteri kullandık.

[72] On dokuz şehrin tam bilgileri kayıtlarda geçmekte fakat 7 şehrin avârızhane sayıları olmasına rağmen hane sayıları kayıtlarda geçmemektedir. Biz bu dönemde on gerçek hane bir avârızhanedir gibi bir ortalamayı kullanarak bu şehirlerin hane sayılarının buraya eklenebileceğini düşündük. Alternatif bir yöntem önceki dönemden hane sayılarını aynen almaktır. Bu şehirler Diyarbakır, Ankara, Sofya, Malatya, Sivas, Harput, Isparta'dır. Ankara bir önceki dönemde her iki birim kaydı olan bir şehirdir ve 5 gerçek hanesi bir avârızhanedir.

şehridir. Şam, Edirne ve Diyarbakır 7-9 bin, Bursa, Ankara, Erzurum ise 5 bin civarı haneye sahiptir. Halep'in önceki dönemlere göre yükselişte olduğu bir dönemdir rahatlıkla denilebilir. 6 bin haneden 10 bin hanenin üzerine çıkmıştır. Erzurum'un da bir önceki döneme göre iki kat artış göstermesi dikkat çekicidir. Diyarbakır ve Ankara ise bu dönem hane sayısını daha da artırarak 5 bin üzeri hanesi olan gruba eklemlenmişlerdir. Bu rakamlara göre Anadolu'da şehir nüfusunun bir önceki döneme göre arttığı bir dönemdir denilebilir. Hemen bu grubun peşine Sofya, Manisa, Malatya, Konya ve Antep de eklenebilir. 2500 hanenin üzerinde hane sayıları mevcuttur. Böylece, önceki dönemdeki 2. Kategorinin biraz kapsamını genişletmiş olduk. 3. kategoriyi 1000-2000 arası haneye sahip olan şehirler olarak ele alabiliriz. Sivas, Amasya, İzmir, Üsküp bu grubu oluşturur. İzmir şüphesiz burada en dikkat çekici yükselişi yapmıştır. Bir önceki dönemde bir bilgisi mevcut değildir fakat 1551-1600 döneminde 600 kadar olan hane sayısı bu dönemde 1300'lere çıkmış ve avârızhane sayısı da 435'e ulaşmıştır ki pek çok üst kategorilerdeki şehirlerden bile fazladır. Literatürde zaten dikkat çekilen İzmir'in yükselişi burada da teyit edilmiş olmaktadır. Burada önemli olan benzeri trendleri yaşayan diğer şehirleri de tespit edebilmektir. Örneğin Halep'in ve Erzurum'un yükselişine yukarıda işaret edilmişti, Sivas'ın da önceki döneme göre avârızhane sayısı iki kattan fazla artmıştır ve tabii hane sayısı da. Sivas için geçen dönem görülen azalış bu dönemdeki yüksek rakamlarla bir anlamda düzeltilmiştir. Amasya ise mevcut durumunu korumuş gözükmektedir.[73] Üsküp ise önceki döneme ait bilgisi olmasa da iki dönem önce 2 bine yaklaşan hane sayısından binlere düşen bir hane mevcuduna sahiptir. Geri kalan 10 şehir de bu dönemin 4. kategorisi oluşturmaktadır ki ortalama hane sayısı 500 civarıdır. Filibe ve Kıbrıs'ın hane sayısındaki düşüş bu dönemde dikkat çekmektedir. Genel anlamda ise aşağıdaki haritada incelenirse, şehirlerin hane sayısında artış görülen bir dönemdir.

Bu dönemde daha fazla gerçek hane bir avârızhane olmaktadır genel kabulüne uygun olarak önceki dönem hane sayısını bu dönemdeki azalan avârızhane sayısına bölersek 8 gerçek hane çıkmaktadır ki, kabul edilebilirdir.

[73] Zaten Amasya'nın avârızhane sayısını bir önceki dönemin hane/avarızhane oranı, yani 70 ile çarparak toplam hane sayısını tespit etmiş idik.

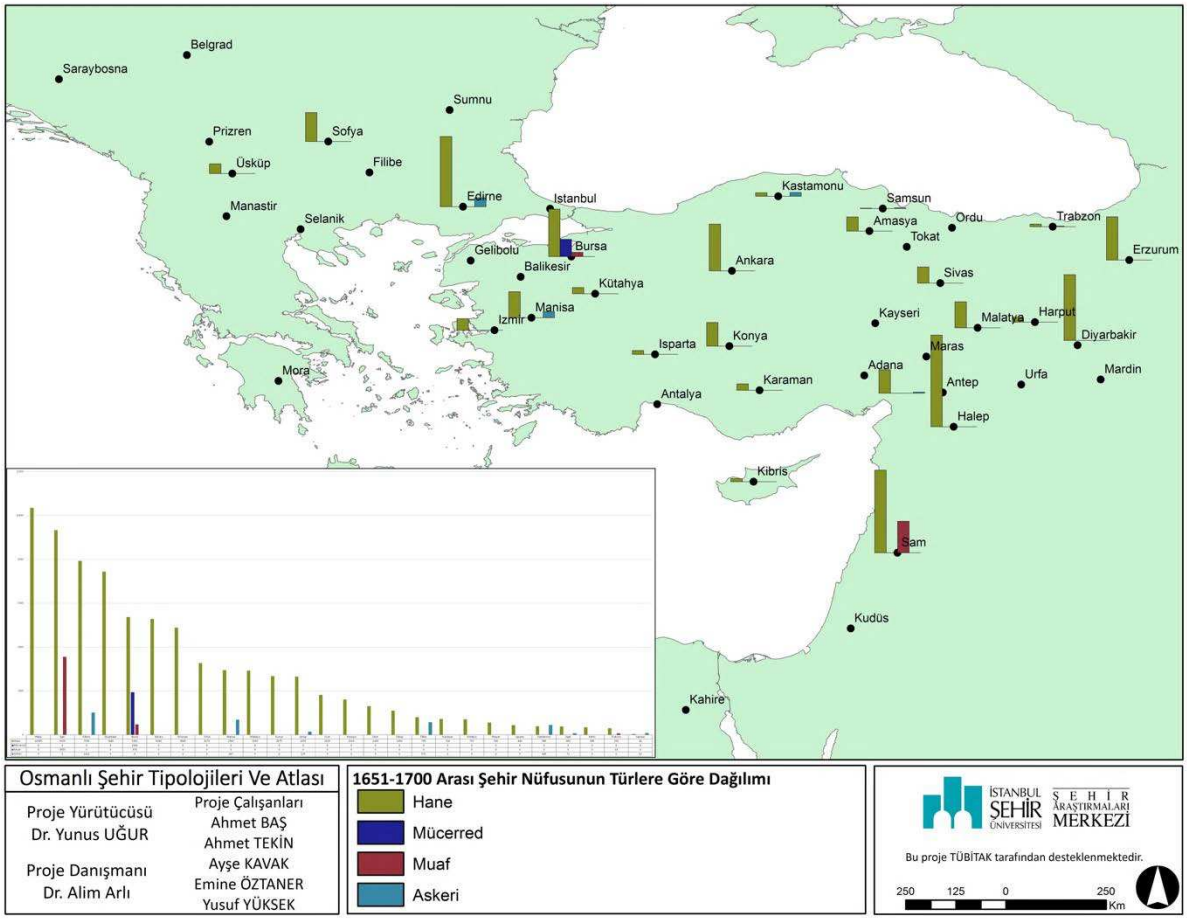

Şekil 45. 1651-1700 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde hane sayıları ve türleri tasnifi

Nüfustaki etnik ve dini dağılım oranlarına bakabileceğimiz, gayrimüslim hanelerin kayda geçtiği örneklem içerisindeki şehir sayısı 14'tür. Gayrimüslimlerin rakamsal olarak en fazla bulundukları şehirler Halep,[74] Diyarbakır,[75] Edirne, Kayseri,[76] Kudüs[77] ve Şam'dır ki sırasıyla 5255'lerden 1062 hanelere doğru azalır (bkz. Şekil 46). Diğer şehirlerde ise 10'dan 636'ya kadar gayrimüslim hane bulunur. Önceki dönemlerde yaptığımız gibi Müslümanların yoğun ve gayrimüslimlerin yoğun olduğu şehirleri gruplandırmak ve bunları birer tipoloji olarak düşünmek faydalı olacaktır. Müslümanların yoğun olduğu yani %50'sinden fazla şehrin Müslümanlardan oluştuğu şehirler örneklemimizin Trabzon, Halep (%49) ve Harput[78] (%50) hariç tamamıdır. Selanik'in bu dönem kaydı olmadığı için net bir şey söylenememektedir.

[74] Halep için 1691 tarihli cizye defterinden gayrimüslim hane sayısına ulaşabiliyoruz. 1676 tarihli avârızhane defterinden de toplam hane sayısına sahibiz. Biz toplam haneden gayrimüslim haneyi çıkartarak yaklaşık 5090 Müslüman hane olabileceğini tahmin ediyoruz.

[75] Diyarbakır için cizye defteri kullanılmıştır.

[76] 1691 cizye defterine göre Kayseri'de 1277 hane zimmi bulunmaktadır.

[77] Kudüs cizye defteri kullanılmıştır.

[78] Harput cizye defteri kullanılmıştır.

Gayrimüslimlerin %24-%38 arasında bulundukları şehir sayısı bu örneklemde 4 tanedir ve büyüklük sırasına göre Diyarbakır, Amasya, Isparta[79] ve Filibe şehirleri bu gruba girerler. Amasya'da gayrimüslim oranı önceki döneme göre artmış, Filibe'de biraz azalmıştır. %10 ile %25 arasında toplam nüfus içerisinde gayrimüslimlerin olduğu şehir kategorisi ise 5 şehirden oluşur. Yine yoğunluk sırası ile Edirne, İzmir,[80] Bursa, Şam ve Manisa bu grubu oluştururlar. Şam bu grupta en fazla gayrimüslim kaybeden şehir olmuştur. %23'lerden gayrimüslim oranı %11'e düşmüştür. İzmir'de ise bu oran %17'lerde yani Edirne ile aynı nispetlerdedir.

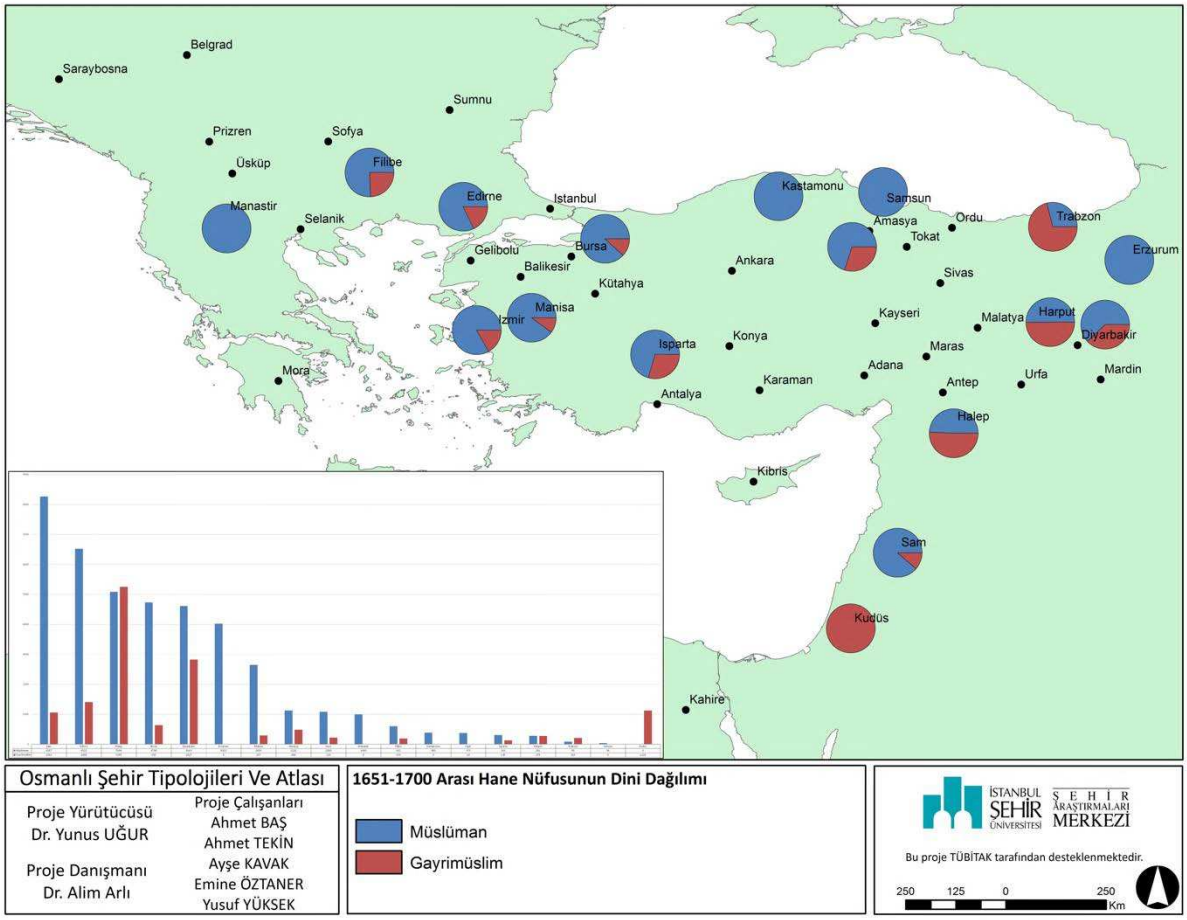

Şekil 46. 1651-1700 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde nüfusun dini dağılımı

Bu dönemin kayıtlarında gayrimüslim nüfusun iç tasnifine yönelik olarak Yahudilerle ilgili 6 şehirde veri mevcuttur (bkz. Şekil 47). En kalabalık Yahudi nüfus Halep'te olmakla birlikte tüm gayrimüslim büfus içerisindeki oranı sadece %10'dur. Oysa Manisa'da %100, İzmir'de %45, Edirne, Şam ve Bursa'da ise tüm gayrimüslim nüfusun %20-35 arasında Yahudi nüfus barınmaktadır. Selanik de muhtemelen bu grupta yer alırdı fakat bilgisi yoktur. İzmir ise

[79] Isparta cizye defteri kullanılmıştır.
[80] İzmir cizye defteri kullanılmıştır.

önceki dönemlerden farklı olarak Manisa ile birlikte burada dikkat çekici bir biçimde varolan bir şehir olmuştur. Ermeni nüfus ise sadece üç şehirde kaydedilmiştir. Kudüs'te %13 oranında ve diğer iki şehir Edirne ve İzmir'de gayrimüslim nüfusun %3-10 arasında mevcutturlar. Rumlar zimmi nitelemesinden farklı olarak üç şehirde Rum olarak ayırt edilebilmekte tüm gayrimüslim nüfus içerisinde Edirne'nin %66'sını, İzmir'in %45'ini ve Kudüs'ün %32'sini oluşturmaktadırlar.

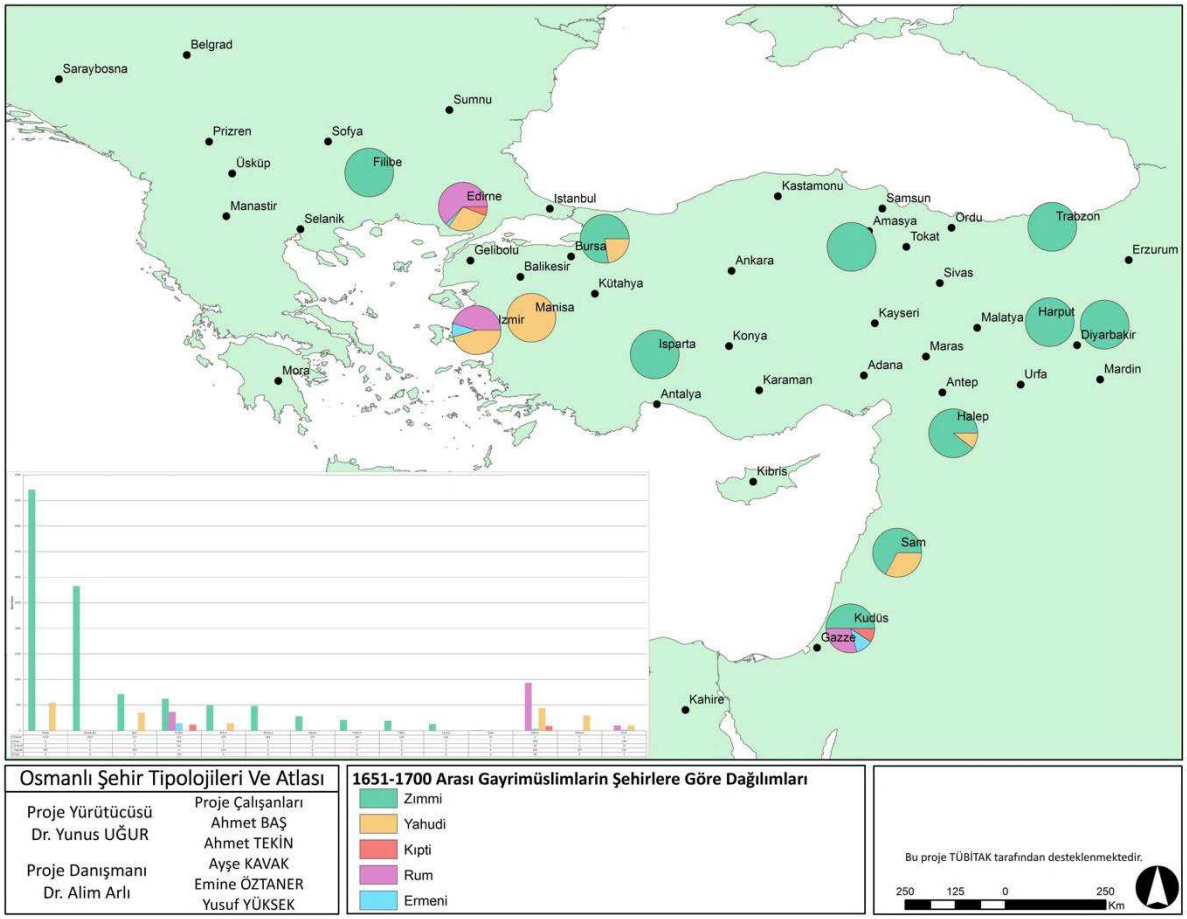

Şekil 47. 1651-1700 yılları arasında Osmanlı şehirlerinde gayrimüslim hanelerin dağılımı (Kıpti nüfus içerisinde Müslüman ve gayrimüslim bulunabilmektedir).

Yerleşim düzeni açısından, önceki dönemlerde olduğu gibi şehirlerin sahip oldukları mahalle sayılarını incelemek mümkündür. Örneklem içerisindeki şehirlerden 24'ünün verisi elimizdedir (bkz. Şekil 48). Bu bilgiler incelendiğinde 100'ün üzerinde mahallesi olan şehirler Edirne, Bursa ve Konya olarak gözükmekte Diyarbakır da 98 mahallesi ile yine bu gruba dahil edilebilir bulunmaktadır. Önceki dönemde bu gruba katılan Diyarbakır varlığını teyit etmiş gözükmektedir. Altı şehrin ise (Ankara, Halep, Sivas, Manisa, Amasya ve Trabzon) 49 ile 87 arasında mahalleye sahip olduğu görülmektedir. Kayseri, Gelibolu ve Selanik gibi şehirler de verisi olsaydı bu grupta yer alabilirdi. Yine iki dönem önce bu kategoride olan Saraybosna ve Üsküp'ün bu dönemde de verisi elimizde yoktur. Diğer şehirler önceki dönemde de bu

kategoridedir. Antep ve Kastamonu'dan başlayıp Kıbrıs, Uşak, Urfa'ya kadar ki 14 şehirlik grup ise 45-9 arası mahalleye sahiptir. Yaygın grup da bu grup olmuştur. Diğer yandan, 10'dan az ve 100'den fazla mahalle barındıran şehirler kenarda bırakılıp ortalaması alınırsa örneklem, Osmanlı şehirlerinin bu dönemde ortalama 41 mahalleye sahip olduğunu göstermektedir ki önceki dönemde bu rakam 38 ve bir önceki dönemde 42 idi. Bu dönemde nüfusla birlikte şehirleşme açısından küçükte olsa genel bir yükselmeden bahsetmek mümkün olmaktadır.

Bir mahallede yaşayan hane sayısı incelendiğinde mahallede yaşayan hane sayısının 100'ün üzerinde olduğu Şam ve Halep şehirleri daha önceki dönemlerde de ifade ettiğimiz gibi mahallenin tanımı ve sokak faktörü açısından değerlendirilmeye muhtaçtır. Fakat bu dönemde Şam'ın 30 mahalleden 19 mahalleye düşmesi de not edilmelidir. Ortalama hane sayısı – 100 üzeri ve 10 haneden daha az şehirler çıkartılırsa- 40 civarında olan bu dönem Osmanlı mahallelerinde, bir mahallede yaşayan hane sayısının ortalama 43-76 aralığında olduğu şehirler 7 tane ve 38 ile 19 ailenin yaşadığı mahalleler ise 10 şehirde mevcuttur. Önceki döneme göre mahalle yoğunluğunda hafif bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Mahalle yoğunluğu yüksek olan şehirlerde bunun yapılı çevre ve sosyal sokuya etkisini araştırmak isteyen kişilerin ortalamanın üzerinde mahalle yoğunluğu olan yukarıdaki şehirlere odaklanmaları bu araştırmadan böylece çıkmıştır.

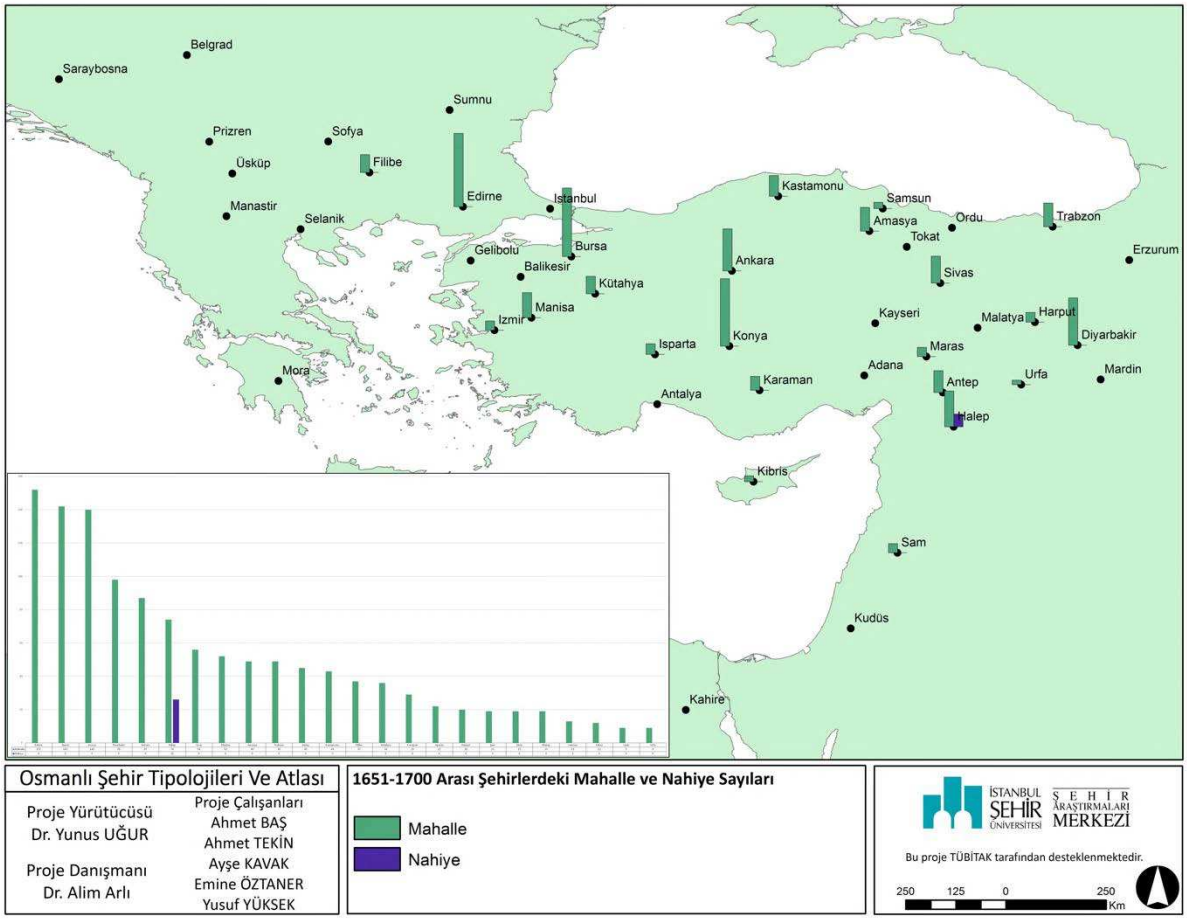

Şekil 48. 1651-1700 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde mahalle ve nahiye sayılarının dağılımı.

İktisadi açıdan ise bu dönemde de avârızhane sayılarını dikkate alarak bir değerlendirme yapmak mümkündür. Elimizdeki kayıtlarda 25 şehrin avârızhane sayıları mevcuttur. Ayrıca 2 şehrin hane sayıları var ama avârızhane sayıları yok olduğu için onları bir varsayımla değerlendirmemize kattık.[81] Böylece 27 şehir üzerinden avârızhane dağılımlarını tespit ettik (bkz. Şekil 49). Buna göre avârızhane sayısı binin üzerinde olan üç şehir Halep, Şam ve Edirne'dir. Bir önceki dönemde varolan Bursa'nın hane sayısı artmasına rağmen avârızhane sayısı azalmış ve bir alt gruba düşmüştür. Şam'ın ise önceki dönemde avârızhane sayısı verilmemiş idi. Biz varsayımsal olarak 7 gerçek hane bir avârızhane hesabıyla bir takdirde bulunmuştuk. Oysa bu dönemki kayda göre 4.7 gerçek hane ortalaması ile 2 bine

[81] Bazı şehirlerin defterlerinde avârızhane sayısı olmasına rağmen hane sayısı yoktur ya da tam tersi hane sayısı olmasına rağmen avârızhane sayısı yoktur. Bu durumlarda 10 ile çarparak ya da 10'a bölerek kayıtlarda bulunmayan hane ya da avârızhane sayısını tespit ettik. Avârızhane tespit edilirken gayrimüslimlerden 3-4; Müslümanlardan da 7-10 gerçek hane alındığı yaygındır. Özellikle 1650 sonrası avârızhane sayımlarında avârızhane başına düşen gerçek hane miktarında genel bir artış olduğu için bu dönemde 10 rakamını aldık ama buradaki 10 kritik rakamı, daha az değil ama daha da artırılabilir. Avârızhanesine hesap ile ulaşılan şehirler, Uşak ve Kıbrıs'tır. Edirne örneğinde bu tartışma için bkz. Uğur, 2014.

yakın avârızhane kayıt edilmiştir. Özellikle Halep'in 3.625 avârızhane sayısı ile bu dönemde de istisnai bir örnek olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Geçen dönemden farklı olarak bu dönem hane sayısı kayıtlarda oldukça artmış ve 10.345 olmuştur. Böylece bir avârızhanesine düşen gerçek hane sayısı 1.7'den 2.9'a çıkmıştır. Bu değişimin sebep ve sonuçlarının detaylı araştırılmaya ihtiyacı vardır. İkinci grup şehirler 500 ila 1000 (verilerde 528-809) avârızhanesi olanlar şeklinde tanımlanabilir. Bursa, Diyarbakır, Manisa ve Ankara bu grupta yer alır. Bir önceki dönemde bu kategoride yer alan Saraybosna ve Selanik'in bu dönem kayıtları olmadığı için net bir şey söyleyemiyoruz. Manisa'nın ise önceki dönemde avârızhane sayısı bilinmemekteydi ve hane sayısına göre bir varsayım yapılmıştı. Bu dönem 646 avârızhanesi ile bu kategoriye girmiştir. 100-500 (verilerde 159-435) arası avârızhanesi olan grup ise 8 şehirden oluşur. Geri kalan 12 şehir de 100'ün altında avârızhanesi olan yerlerdir. Halep gibi istisnai bir şehri dışarda bırakır ve ortalamasını alırsak Osmanlı şehirleri için bu dönemin ortalaması şehir başına 340 civarı avârızhane civarındadır. Aynı değerlerinin medyan ortalaması ise 182 hanedir. Aritmatik ortalamada önceki döneme göre avârızhane sayısı artıyor gözükse de medyan ortalaması bu dönemde azalmaktadır ki bu litetatürle daha uyumludur. Aşağıdaki harita dağılımına göre bir önceki dönemde İmparatorluğun Balkanlar ve Doğu-Arap şehirlerinde daha fazla olan avârızhane sayıları bu dönemde iç Anadolu'yu da kapsayacak şekilde benzeri bir dağılım göstermektedir.

Hem hane hem de avârızhane sayısı verilen şehirlerde bir avârızhaneye kaç gerçek hanenin düştüğüne bu dönem de bakmakta fayda vardır. Fakat bu seviyede bilgi pek fazla değildir. Örneğin Halep, İzmir ve Üsküp için bu rakam çok yüksektir. 3 civarı gerçek haneye bir avârız düşmektedir. Bu rakam Kastamonu, Kütahya, Manisa ve Şam'da 4-5 gerçek aralığındadır. Samsun, Edirne ve Bursa'da 5-6 gerçek hane ve Karaman-Filibe'de 9 civarındadır. Trabzon'da 19, Amasya ve Erzurum gibi şehirlerde 70'in üzerindeki hane bir avârızhane sayılmaktadır. Son iki şehrin bilgileri son derece şaşırtıcıdır ama önceki dönemde de benzeri rakamlarla karşılaşıldığı için daha derin bir araştırma ile bu yüksek orantının sebebi anlaşılabilir diye düşünüyoruz. Bu son grubu istisnai kabul edip geri kalanın ortalamasını aldığımızda 6-7 hanenin bir avârızhane ettiği anlaşılmaktadır ki bu da 1650 sonrası gerçek hane- avârızhane orantısının pek değişmediği ya da pozitif olarak değiştiği anlamında gelir ki literatürdeki kabulü tekrar incelemeyi gerektiren bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan Halep ve İzmir gibi şehirlerin iktisadi kapasitesini de gösteren önemli deliller olarak bu verileri dikkate almak gerekmektedir.

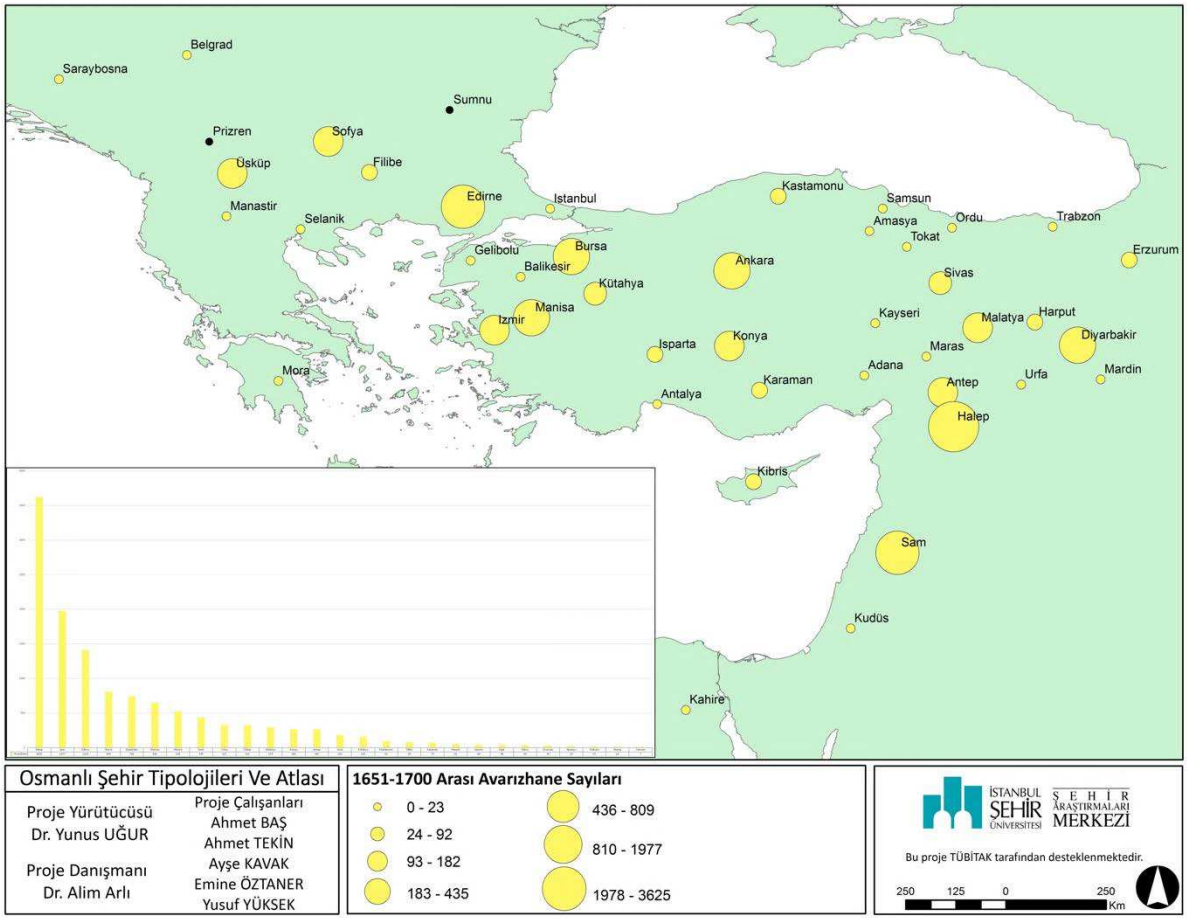

Şekil 49. 1651-1700 yılları arası bazı Osmanlı şehirlerinde avârızhane sayıları dağılımı.

5. TARTIŞMA/SONUÇ

Bu projenin amacı en başta da ifade edildiği gibi Osmanlı şehirleri için karşılaştırmalı tarih çalışmalarına imkân tanıyacak bir zemin oluşturmaktır. Başka bir ifade ile farklı dönemlerde farklı coğrafyalarda yer alan şehirlerin ortak, ayrışan ya da özgün özelliklerini ortaya koyarak kendi aralarında ya da diğer dünya şehirleri ile Osmanlı şehirlerini karşılaştırmalı çalışmayı mümkün hale getirecek tipolojileri (aynı özellikleri gösteren şehir gruplarını) keşfetmek ve mevcut literatürün bir envanterini çıkartıp değerlendirmektir. Osmanlı şehirleri hakkında varolan verileri çeşitli dönemleri dikkate alarak mukayeseli bir şekilde haritalar üzerinde göstermek ve bir Osmanlı şehirler atlası oluşturmaktır.

Ayrıca bu projenin teorik olarak başka bir hedefi de Osmanlı şehirlerini, idari taksimatın ötesinde çeşitli özellikleri ile dönemsel olarak tanımlamanın imkanını araştırmak idi. Şehir merkezlerine (nefs-i kaza) odaklanarak Osmanlı şehirlerini ve şehirleşmesini böylece yüzyıl yüzyıl takip etmek ve değerlendirmek için de bir zemin hazırlamaktı.

Bu amaçlara ulaşmak için oluşturulacak veritabanının kaynağı olarak mevcut Osmanlı şehir tarihi çalışmaları kullanıldı ve onların yetmediği durumlarda da arşivden defterlere bakıldı. Böylece Osmanlı şehir çalışmalarının bir envanteri ve değerlendirmesi de böylece yapılmış oldu.

Araştırma süreci ve yöntemi olarak, literatür değerlendirmesinden sonra, çalışılacak dönemlerin 1450-1700 arası olacağı netleşmiş, bu 250 yıl 50'şer yıllık beş döneme ayrılarak şehirler hakkında toplanacak bilgilerin birbirlerine uyumu, kaynakların da aynı olmasına dikkat edilerek, sağlanmıştır. Yine literatür taramasının bir sonucu olarak bu beş dönemde hangi şehirlerin hangi dönemler için bilgileri var tespit edilmiş ve İmparatorluk coğrafyası dikkate alınarak 50 kadar şehir örneklem olarak seçilmiştir. Bir taraftan da çok detaylı kolon başlıklarından oluşan veritabanı hazırlanmış, sonuçları göstermek için kullanılacak haritalar için ArcGIS programında şehirlerin yerleri tespit edilerek harita altlıkları oluşturulmuştur. Akabinde bu şehirlerle ilgili kitap, tez, makale ve arşiv kaynakları dikkate alınarak oluşturulan veritabanına bilgiler dönemsel olarak ayrı ayrı girilmeye başlanmıştır. Son aşamada istatistik yöntemler kullanılarak veritabanındaki bilgiler tasnif edilmiş ve değerlendiriştir. Böylece çeşitli temalar çerçevesinde şehirlerin dönemsel olarak gruplaşmaları, özgünlük ve benzeşmeleri ortaya çıkarılmıştır. Haritalar ve grafiklerle de bu sonuçlar desteklenmiştir.

Bulgular kısmında literatürün taranması sırasında elde edilen envanterin bir değerlendirmesi yapılmış ve Osmanlı şehir tarihleri ile süreç analizi ve bulgular paylaşılmıştır.

Ayrıca, XV-XVII. yüzyıllar arası şehir tarihçiliğinin en önemli iki kaynağı tahir ve avârız defterleri ile ilgili yaptığımız araştırmalardan elde ettiğimiz bulgular da yine yukarıda paylaşılmıştır. Örneklem dahilindeki şehirlerin özellikleri, haklarında ne kadar çalışma olduğu gibi bulgular da etraflıca, tablo ve haritalar kullanılarak sunulmuştur. Son olarak 1450-1700 yılları arasını kapsayan verilerden çıkan bulgular demografik (nüfus, nüfusun alt türleri, etnik-dini dağılım), yerleşim (mahalle ve nahiye dağılımları ve mahallelerdeki hane sayıları), yapılı çevre (özellikle cami, mescit, medrese ve zaviyelerin dağlım) ve iktisadi kapasite (şehir merkezi ve sancak toplam vergileri, tarımsal arazinin tasarruf türleri ve ürünler) gibi temalar çerçevesinde yukarıda detaylıca sunulmuş ve tartışılmıştır. Bu çerçevede projenin katkılarını ve önerilerini aşağıdaki gibi bazı başlıklar ve maddeler halinde özetlemek mümkündür:

Literatür ve Kaynaklar

1- Öncelikle emek mahsulü yüzlerce şehir tarihi çalışmasının perakende olarak tek tek şehirler ile ilgili ortaya koyduğu çalışmalar, bir hasıla çıkarmayı amaçlayan bu çalışma ile daha da değerli bir hale getirilmeye çalışılmıştır.

2- Bu literatüre dayalı olarak bir taraftan, her bir şehrin Osmanlı ve dünya şehirleri ölçeğindeki konumunu belirli açılardan tespit etme imkânı ortaya çıkmış bir taraftan da mevcut literatürün katkı ve imkanları tespit edilmiştir.

3- Bu çalışmada tahrir ve avârız defterlerinin ilk defa detaylı bir envanteri çıkarılmış ve analizi yapılmıştır. Her bir defterin literatürde çalışılıp çalışılmadığı tespit edilmiştir. Şu anda hala mufassal tahrir ve özellikle de avârız defterlerinden çalışılmayı bekleyen pek çok defter mevcuttur. Bunların biran önce çalışılması ve şehir tarihçiliği literatürüne eklenmesi gerekmektedir. Bu çalışmalar yapılırken örnek/model alıncak çalışmalar literatürde mevcuttur.

4- Genel anlamda şehir tarihçiliğine ilginin arttığı literatürün analizin ortaya çıkmıştır. Çalışma sayısı son yıllarda çok artmıştır. Artarak da devam edeceği görülen bu çalışmalarda yapılacak en önemli yenilik yöntemsel olarak istatistiki ve coğrafi yöntemlerin daha yetkinlikle kullanılması, şehir tarihi soru ve temalarının daha fazla öne çıkarılması ve tek bir şehrin değil şehirler arası ağların ve ilişkilerin de çalışmalarda dikkate alınması olacaktır.

Teori ve Yöntem

5- Şimdiye kadar tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayacak ölçekte yapılmayan bu tasnif, tipolojilendirme ve haritalarla görselleştirme çalışması Osmanlı şehir tarihi

çalışmalarında mukayeseli çalışmaların da önünü açması açısında özgün sonuçlar üretmiştir.

6- Mevcut literatürde farklı adlandırmalarla ifade edilen şehir verileri için tarihsel dönemler de dikkate alınarak yeni adlandırmalar ve gruplandırmalar yapılmış bu da Osmanlı şehir tarihçiliği için bazı önerileri ihtiva eden bir husus olmuştur.

7- Şehir tarih yazımı ve kaynakları açısından son derece önemli olan bu tespitlere ilaveten, yöntemsel olarak, son yıllarda çok önemli gelişmelere sahne olan ve bilim dünyasında yaygınlığı gittikçe artan CBS/GIS (coğrafi bilgi sistemleri) uygulamaları bu çalışmada kullanılmış ve oluşturulacak haritalar ile tarih ve coğrafyanın imkânları yeniden şehir tarihi potasında buluşturulmuştur.

8- Böyle kapsamlı bir çalışmada her şehir için her tema ile ilgili veri bulmak zordur. Ayrıca karşılaştırmada kullanılacak, gruplaşmalara kaynak olacak verilerin aynı içeriğe mi sahip oldukları da tartışma meselesidir. Bu tartışmaları minimize etmek için bu çalışmada aynı tip kaynakların kullanılmasına dikkat edilmiş ve kısa yılları kapsayan dönemler çalışılmıştır. Eksik kalan bilgilerin nasıl tamamlanacağı ise bir mesele olarak ortada durmaktadır. Bir önceki-sonraki dönemin bilgilerini önceki-sonraki dönemde kullanmak ya da oradaki orantısal ilişkiyi diğer bir dönemde var kabul etmek bir çözüm olabilir bu çalışma da denenmiştir. Fakat değişimi dondurduğu için önemli bir sorunu vardır. Tarihsel bağlamlardaki değişimlere dikkat ederek böyle bir yolun kullanılması daha isabetli gözükmektedir.

9- Eksik verilerin tamamlanması için mescit sayısına göre mahalle sayısının ya da hane sayısına göre mahalle sayısının ya da cami sayısının, avârızhane sayısına göre hane ya da hane sayısına göre avârızhane sayısının hesaplanması ve varsayılması da başka bir yöntem olarak bu çalışmada dikkat çekilmiş ve bazı durumlarda kullanılabilir bir yöntem olduğu görülmüştür.

Şehir Gruplaşmaları ve Tematik Haritalar

10- Çalışmanın keşifsel denemeleri, ortaya attığı sorular ve gösterdiği boşluklar şehir tarihi alanında araştırmalara başlayacak herkes için çalışılacak şehir seçiminden, verilerin ve temaların mukayeseli kullanımına ve görselleştirilmesine kadar birçok açıdan fikir verecek, modeller önerecek düzeyde olmuştur.

11- Bu çalışma ile Osmanlı şehirleri, diğer dünya şehirleri ile mukayese edilebilecek bir şekilde ifade edilmiştir. Kabul edilmeli ki, uzun dönemli dünya şehir tarihi eserlerinde Osmanlı şehirlerine yer verilmemesinin önemli bir ilmi sebebi, uygun formatta ve

yeterlilikte Osmanlı şehirlerinin makro verilerinin olmamasıdır. Bu çalışmanın sonuçları bu eksikliği bir parça gidermiş olmalıdır.

12- Osmanlı şehirleşmesi süreci ile ilgili Balkan şehirlerindeki hızlı şehirleşme öncelikle dikkati çekmektedir. XIV. Yüzyıldan itibaren yapılan erken fetihler dolayısıyla ve neredeyse yoktan varedilmeleri sebebiyle bu bölgedeki şehirlerin şehirleşmesi çok daha hızlı ve Osmanlılaşmayı yansıtan özellikler taşımaktadır. Anadolu'daki şehirleşme ise Osmanlıların etkilerini görme açısından daha uzun zamana yayılan, önceki Selçuklu ve Beylikler döneminden kalan şehirleşme üzerine ilavelerle devam eden bir şehirleşmedir. Arap coğrafyasından Osmanlılara katılan şehirlerin ise Osmanlıları hem nüfus hem de iktisadi kapasite olarak ne kadar ileriye taşıdığı bulgularımızdan çıkmıştır. Fakat şehirleşme ve şehirlerin yapısı itibariyle Balkan ve Anadolu şehirlerinden farklılıkları dikkat çekicidir ve detaylı karşılaştırmalı çalışmalara muhtaçtır.

13- Bu çalışmada şehirlerin yapılı çevresi üzerinde bazı yapılar çerçevesinde durulmuş ve bazı tespitler yapılmıştır. Fakat şehir morfolojilerinin tespit edilmesi, yapıların haritalanması ve buna göre de şehirlerin tasnif edilmesi ve gruplaştırmaları da mümkün gözükmektedir. Şehirlerin nüfus, yerleşim, iktisadi kapasite gibi durumlarının şehirlere etkisini görmek açısından oldukça faydalı bir analiz olarak ileride yapılacak bir çalışma olarak not edilmiştir.

14- Osmanlı yerleşim dokusunun en önemli unsuru olan mahallelerin önemi bu çalışma ile bir defa daha teyit edilmiştir. Osmanlılardan kalan tüm birincil kaynaklar mahalle bazlı tutulduğu için şehirlerin mahalle sayıları ve büyüklükleri tespit edilebilmekte bu da bize şehirlerin büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu hakkında detaylı bilgi vermektedir. Böylece, dünya şehir tarihi için ender bir bilgi çok erken tarihlerden itibaren Osmanlı şehirleri için elimizde bulunmaktadır. Mahalledeki hane sayıları aynı zamanda mahallelerdeki bina sayıları ve diğer kamusal ve özel mülklerle ilgili bizlere ipuçları sunmaktadır.

15- İktisadi analizler yapılırken kullanılan topak tasarruf türlerinden hangi şehir ve bölgenin İstanbul için çok daha değerli olduğu da ortaya çıkmıştır. Miri, mülk ve vakıf arazilerin dağılımı şehir ve bölgelerin fetih öncesi ve fetih sonrası entegrasyonu açısından önemli olup, mirî araziler olarak tasarruf edilen toprakların da padişah ve mir-i mirân haslar olarak dağılımı, zeamet ve tımar topraklarındaki yoğunlaşmaları bizlere şehir ve bölgeler için tipolojiler ve gruplaşmalar oluşturma imkânı vermiştir. Üretilen tarım ürünleri de bu özelliklere eklendiğinde hangi şehirlerin toprak rejimi ve tarım-

hayvancılık kapasitesi ile birbirine benzediğini, birbirinden farklılaştığını ortaya çıkarmaktadır.

16- Avârızhane vergisi tespiti için yapılan sayımların özellikle XVII. yüzyıl şehirlerinin iktisadi kapasitesi ve yüzyıl içerisindeki değişimlerini görmek için anlamlı sonuçlar verdiğini söylemek gerekmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi avârız defterleri üzerinde yapılacak çalışmaların artması gerekmektedir ki bu defterlerin mufassal türünde bulunan şehirlilerin unvan ve meslek bilgileri de makro şehir tarihi çalışmalarda değerlendirilebilsin.

17- Son olarak, şehirlerin eş zamanlı okunmalarından çıkan bulgular bu çalışmada paylaşılmıştır. Bir şehrin diyakronik olarak uzun dönemli okunması ve benzeri eğilimleri gösteren şehirlerin tespit edilmesi de yine ileride detaylıca yapılacak işler arasına not edilmiştir. Ayrıca tematik uzun dönemli analizler yapmak da pekala mümkündür. Örneğin farklı şehirlerdeki dini mensubiyetlerin, beş farklı dönemdeki oransal dağılım kompozisyonunu gösteren grafikler (bkz. Şekil 50) bize 250 yıllık dönemde hanelerin grup ölçeğinde dini profil değişimlerini gösterir niteliktedir. Oransal dağılımların kompozisyonundaki değişimlerin bir zaman ölçeğinde izlenmesi hangi farklı inanç gruplarının hangi şehirlerde daha fazla veya az birlikte varoldukları hakkında temel ip uçlarını verir. Uzun zamanlardaki değişimleri oransal dağılımlar üzerinden görmeyi sağlayan bu grafikler, hane ve mahalle sayıları, etnik-dini dağılımlar, yapılı çevre, farklı vergi türleri ve diğer verisi olan değişkenler üzerinde de uygulanabilecektir.

Şekil 50. Şehirlerin dini kompozisyonunu uzun dönemli analizi.

6. KAYNAKLAR

6.1 Genel Kaynakça

Acun, F. 1999. “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1, 319-332.

Afyoncu, E. 2003. “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1 (1), 267-286.

Bazzaz, Sahar, Y. Batsaki, D. Angelov ed., 2013. *Imperial geographies in Byzantine and Ottoman Space*.

Brummet, Palmira, 2015. *Mapping the Ottomans: Sovereignty, Territory and Identity in the Early Modern Mediterranean*, Cambridge.

Darling, L. 1986. “Avârıztahriri: Seventeenth and Eighteenth Century Survey Registers,” *Turkish Studies Association Bulletin*, 10, 23-26.

Demirci, S. 2003. “Complaints About Avârı z Assessment and Payment in the Avârız-Tax System: An Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery. A Case Study of Kayseri, 1618-1700,” *JESHO* , 46 (4), 437-474.

Emecen F. M. 1990. “Sosyal Tarih Kaynağı Olaraktahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul, 143-156.

Emiralioğlu, Pınar, 2014. *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Mediterranean*, Londra.

Ergenç, Özer 2012. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Faroqhi, S. 1984. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*. Cambridge: Cambridge University Press.

Öz, M. 1991. “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, 22, 429-439.

Özel, O. 1999. III, 735-743, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: “Mufassal” Avârız Defteri,” *XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özel, O. 2001. 35-50. “Avârız ve Cizye Defterleri,” *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. Editör: İnalcık, H. ve and Pamuk, Ş. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Pitcher, D. E. 1999. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*. Çev: Bahar Tırnakcı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Raymond, A. 2002. *Arab Cities in the Ottoman Period: Cairo, Syria, and the Maghreb*. Hampshire: Ashgate/Variorum.

Tekeli, İ. 2011. *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Todorov, N. 1983. *The Balkan City, 1400-1900*. Seattle : University of Washington Press.

Uğur, Y. 2001. "The Ottoman court records and the making of 'urban history', with special reference to Mudanya sicils (1645-1800)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Uğur, Y. 2003. "Mahkeme Kayıtları (Şer'iye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1 (1), 305-344.

Uğur, Y. 2005. "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (6), 9-26.

Uğur, Y. 2014. "The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and the Early Eighteenth Centuries", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Zarinebaf, F., John Bennet, Jack L. Davis ed. 2005. *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece: the Southwestern Morea in the 18th Century*.

6.2 Örneklem Şehirler İçin Kaynakça

I-III. Dönem Arşiv Kaynakları (Tahrir Defteri Ağırlıklı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Müdürlüğü):

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm; BŞS B113; Cizye Defteri; KKA 55; KKA TD 14; Kuyudu Kadime 143; Kuyudu Kadime 304; MAD 519; MAD 828; MAD 9; MM 160; MVAD 448; Rumeli Muhasebe Defteri 370; SN 16/35; TD 121; TD 1001; TD 1050; TD 107; TD 1082; TD 111; TD 113; TD 114; TD 12; TD 13; TD 136; TD 143; TD 149; TD 149; TD 15; TD 157; TD 160; TD 166; TD 167; TD 16M; TD 17; TD 177; TD 18; TD 186; TD 19; TD 2; TD 20; TD 200; TD 211; TD 217; TD 23; TD 232; TD 24; TD 254; TD 255; TD 26; TD 265; TD 27; TD 282; TD 287; TD 288; TD 30; TD 318; TD 33; TD 34; TD 37; TD 370; TD 373; TD 379; TD 38; TD 382; TD 387; TD 397; TD 4; TD 401; TD 403; TD 408; TD 427; TD 434; TD 438; TD

44; TD 450; TD 453; TD 454; TD 474; TD 49; TD 490; TD 493; TD 494; TD 54; TD 553; TD 56; TD 570; TD 580; TD 585; TD 610; TD 64; TD 648; TD 67; TD 68; TD 7; TD 70; TD 73; TD 74; TD 75; TD 77; TD 79; TD 80; TD 90; TD 95; TD 988; TD 993; TD 997; TD 998; TD117; TK 101; TK 104; TK 142; TK 51; TK.KKA.TD. 43; TK.KKA.TD.29; TKA 107; TT 148; TT 187; TT 387; TT 40; TT 415; TT 455; TT 537; TT 63 TT 978 .

IV-V. Dönem Arşiv Kaynakları (Avârız Defteri Ağırlıklı)

AŞS.10; BOA2726; BŞS.696; BŞS.697; BŞS.698; BŞS.701; Cizye-i Gebran-ı İzmir; D.MKF.d.27432; D.MKF.D.27445; D.MKF.d.27450; D.MKF.d.27516; D.MKF.d.27538; D.MKF.D.27539; D.MKF.d.27546; D.MKF.D.27677; D.MKF.d.27708; D.MKF.D.3829; D.MKF.d27483; D.MKF.d27618; DMKF.d27445; KK.2506; KK.2560; KK.2585; KK.2589; KK.2590; KK.2593; KK.2604; KK.2626; KK.2631; KK.2643; KK.2722; KK.2776; KK.D.2590; KK.D.2600; KK.d.2602; KK.D.2604; KK.D.2614; KK.D.2615; KK.D.2623; kk.d.2626; KK.D.2627; KK.D.2644; KK.D.2664; KK.d.2697; KK.d.2703; KK.D.2752; KK.D.2809; Kk.d2931; KK2587; KK2604; KK2614; KK2625; KK2645; KK2665; KK2752; KŞSNo6; M.MKF.d27429; M.MKF.d27823; Mad.00043; Mad.2446; Mad.3829; Mad.3841; MAD.3844; Mad.d; Mad.d.00043; Mad.d.02751; Mad.d.03231; Mad.D.1112; Mad.d.14688; Mad.D.15032; Mad.D.179; Mad.d.2412; Mad.d.2414; Mad.d.2446; Mad.D.2498; Mad.d.2751; Mad.D.27677; Mad.D.2782; Mad.D.2783; Mad.d.2808; Mad.d.2907; Mad.D.3038; Mad.D.3074; Mad.d.3093; MAD.D.3231; Mad.d.3382; Mad.D.339; Mad.D.3604; Mad.d.3605; Mad.D.3618; Mad.D.3639; Mad.d.3829; Mad.d.3829,3643; Mad.d.3857; Mad.D.3880; Mad.D.4021; Mad.d.43; Mad.D.4663; Mad.D.5816; Mad.D.7063; Mad.d15140; MAD.d2412; MAD.d2471; Mad.d2751; Mad.d2794; Mad.d2808; Mad.d2907; MAD.d3841; MAD14672; MAD14888; MAD18129; MAD2446.; MAD299; MAD3841; MAD5152; Mad6422; Mal.Müd.2989; Mal.Müd.3400; Manastır2.ŞeriyeSicili; MBTC550; MKF.D.27421; MKF.d.27432; Mkf.d.27450; MKF.d.27675; MM2412; MM2751; MM2790; MM2793; MM2805; MM2808; MM2989; MM3807; MM3810; MM3820; MM3837; MM3839; MM3841; MM3844; MM3862; MM43; MM4950; MM6634; MM9480; MŞS54_122/3; TD141; TD169; TD477; TD722; TD723; TD729; TS.MA.d.9755; TT.D.724; TT776.

Tüm Dönemler İçin Basılı Kaynaklar ve Literatür

1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avarız Defteri 1, 2014. Editör: İnbaşı, M.,Çakır İ.E.,Demir S., Ankara: TTK Yayınları.

370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri), 2001, Editör: Özkılınç, Ö.,Sivridağ A., Yüzbaşıoğlu M., Coşkun A. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

373 Numaralı Ayntab Livası Mufassal Tahrir Defteri (950-1543), 2000, Editör: Özkılınç, Ö. Sivridağ A., Yüzbaşıoğlu M., Coşkun A. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

75 Numaralı Gelibolu Livası Mufassal Tahrir Defteri I-II (925/ 1519), 2007. Editör: Sivridağ, A., Özkılınç A.,Coşkun, Ali, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Abaz, N. 2012. 15-17. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Dönemi Üsküp Şehrinin Mimari Gelişimi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Akdemir, S. 1997. Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Isparta'daki Vakıf Hizmetleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi.

Aköz, A.1992. XVI. Asırda Karaman Kazası. Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi.

Aktepe, M. Münir. 1971. "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", Tarih Dergisi, 25, 105-165

Aktepe, M. Münir. 1972. "İzmir Şehri Osmanlı Devri Medreseleri Hakkında Ön Bilgi", Tarih Dergisi, 26, 97-118.

Alaca, H. 2011.55 numaralı Mufassal Defter'e göre XVI. yüzyıl sonlarında Prizren. Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Alkan, M. 2004. Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi, Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma, Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi.

Altaş, N. 2008. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Tarafından Tescili Yapılan Camiler (Amasya, Sivas, Tokat), Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Amasya Kültür Envanteri. 2007. Ankara: Amasya Valiliği.

Anak, A. 2011. 2 Numaralı Sivas Tahrir Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.

Arıkan, Z. 1998. XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Armağan, L. 1996. XVI. Yüzyılda Teke Sancağı: Tapu - Tahrir Defterlerine Göre. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Arslan, H. 2014. 17. Yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İçtimai Tarihi) (1. Basım). Kahramanmaraş: Dulkadiroğlu Belediyesi.

Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O., Ünsal, S. 2000. Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

Bakhit, M. A. 1982. The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century (1. Basım). Beirut: Librairie du Liban.

Bakhit, M. A. 2008. Kudsi'ş-Şerif Min Defteri Mufassal (T.D. 1015) (945H/1538-1539M). London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî.

Bakhit, M. A. 2008. Kudsi'ş-Şerif Min Defteri Mufassal (T.D. 427) (1525-1526M-934H/1527-1528M). London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî.

Bakhit, M. A. 2010. Kudsi'ş-Şerif Min Defteri Mufassal (T.D. 289) (961H/1553-1554M). London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî.

Bakhit, M. A. 2011. Kudsi'ş-Şerif Min Defteri Mufassal (T.D. 516) (970H/1562M). London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî.

Barkan, Ö.L.1988. Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri. Ankara: TTK Yayınları.

Batur, A., Dadaş C., Mete Z., 2002. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya'da Sosyal Hayat. Kütahya: Kütahya Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi Yayınları.

Bizbirlik, A. 1995. 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi.

Bostan, H. 2002. 15-16. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat. Ankara: TTK Yayınları.

Boykov, G.2004. Demographic Features of Ottoman Upper Thrace: A Case Study on Filibe, Tatar Pazarcık and İstanimaka (1472-1614). İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Bulut, H. 2012. "1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri'nin Mahalleleri", History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 21-30

Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler. 2011. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Canbakal, H. 2009. 17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset. İstanbul: İletişim Yayınları.

Cengiz, A. 2008. XVII. Yüzyılda Lârende (Karaman) Şehrinin Fiziki ve Sosyo-Ekonomik Yapısı. Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi.

Coşkun, F. 1996. 888/1483 Tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir Defteri (Tanıtım, Tahlil ve Metin), İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Çakar, E. 1998. XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi.

Çakar, E. 2006. 17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri (1. Basım). Elazığ: Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Çakar, E., Kara, F. 2005. "17. Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskan ve Nüfus (1643 Tarihli Avarız-hâne Defterine Göre)", 15(2), 385-412

Çakır, İ. E. 2010. "Uşak Kazâsı (1676 tarihli Avârız Defterine göre)", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi), 28, 27-47

Çiçek, F. A. 1592 Tarihli Şam Eyaleti Muhasebe İcmal Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi.

Dağlı, M. 2012. Kütahya in the Eighteenth Century: Transformation or the Persistence of the Old Order. University of California(Berkeley), Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Demir A. 2009. "16 Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", Bilig, 50, 15-30

Demirci, S. 2003. "Complaints about Avâriz Assessment and Payment in the Avâriz-Tax System: An Aspect of the Relationship between Centre and Periphery. A Case Study of Kayseri, 1618-1700", Journal of the Economic and Social History of the Orient, 46(4), 437-474

Demirci, S. 2006. "Demography and History: The Value of The Avarızhane Registers for Demographic Research A Case Study of the Ottomab Sub-Provinces of Konya, Kayseri and Niğde, c. 1620s-1700, Turcica, 38, 181-211.

Demirci, S. 2009. The Functioning of Ottoman Avarız Taxation. İstanbul: Isis Press.

Demirel, Ö. 1991. Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü (1700-1850). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Dündar, R. 1998. Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670). Yayınlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi.

El-Zawahreh, T. K. M. 1986. Religious Endowments and Social Life in the Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Victoria University of Manchester.

Emecen, F. M. 2013. XVI. Asırda Manisa Kazası (2. Basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Erdoğan, E. 2004. Ankara'nın Bütün Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi.

Erdoğdu, İ. 2006. XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Ergenç, Ö. 2006. XVI.Yüzyıl Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma. Ankara: TTK Yayınları.

Ergenç, Ö. 2012. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya (1. Basım). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ergene, B. 2003. Local Court Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Prac- tice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744) (1. Basım). Leiden: Brill

Erkara, A. 2010 Tokat Merkez'de Osmanlı Dönemi Dini Mimarisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi.

Erkul, H. 2010. TD. 544 No'lu Saruhan Evkaf Defterine Göre Manisa Vakıfları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi.

Eroğlu, F. 2003. Ordu Yöresinin Bütün Tarihi Çerçevesinde 1642 Tarihli Mufassal Avarız Defteri'nin Tahlili: TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma. Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ertürk, V. 2013. "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Vize Sancağı Kazaları", Ekev Akademi Dergisi, 57, 209-232

Fraenke, E. 1986. Skopje From the Serbian to Ottoman Empires: Conditions fort he Appearance of A Balkan Muslic City. Yayınlanmamış Doktora Tezi. University of Pennsylvania.

Galip, Ç. 2010. 16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı hakimiyetinde Manastır. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi.

Genç. N. 1988. XVI. yüzyıl Sofya mufassal tahrir defteri'nde Sofya Kazası. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Gerber, H. 1988. Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700. Jerusalem: The Hebrew University.

Goffman, D. 1995. İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Göğebakan, G.1998. XVI. Yüzyılda Malatya kazası (1516-1560). İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi.

Gökbilgin, M.T. 2007. Edirne ve Paşa Livası XV. Ve XVI. Asırlarda Vakıflar, Mülkler, Mukataalar. İstanbul: İşaret Yayınları.

Gökbilgin, T. 1950-1955. "XVI. Asır Başlarında Kayseri Şehri ve Livası", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan (1. Basım). İstanbul : Maarif Vekaleti. 93-108.

Gökçe, T. 2007. "1695 Tarihli Mufassal Avarız Defterine Göre Filibe Kazasında Nüfus ve Yerleşme Düzeni", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXII(2), 53-107

Göyünç, N. 1968. "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 7, 76-80.

Göyünç, N. 1969. XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Gülcü, E. 1999. Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi.

Gümüşçü, O.1997. 16. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.

Güneş, Z. 1993. 1487 (H. 892) Tahririne Göre Kastamonu Kazası. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Gürbüz, A. 15-16. 2009. "Yüzyıllarda Sivas Şehir Hayatı", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi", 11, 55-62

Gürbüz, A. 1993. 1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 No'lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi.

Gürbüz, A. 2009. "16-17. Yüzyıllarda Maraş Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayat", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2 (9), 135-170

Gürbüz, A.1993. Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya ve Çevresi. Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Handzic, A. 1994. Population of Bosna in the Ottoman Period: a Historical Overview (1. Basım). İstanbul: Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA).

Hızlı, M. Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri. 1988, İstanbul: İz Yayıncılık.

İdrizi, M. 2008. XIV. ve XV. Yüzyıllarda Bitola (Manastır), Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

İlhan, M. M. 1992. "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterinden Notlar", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarihi Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 16 (27), 45-113

İlhan, M. M. 2000. Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal (1. Basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnbaşı, M. 1991. 1500 ve 1520 Tarihli Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Kayseri Kazası. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi.

İnbaşı, M. 1992. XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri (1. Basım). Kayseri : Kayseri Valiliği İl Kültür Müdürlüğü.

İnbaşı, M. 1995. Osmanlı İdaresinde Üsküb Kazası (1455-1569). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi.

İnbaşı, M. 2009. 1500 (Hicri 906) Tarihli Kayseri Tapu- Tahrir Defteri. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi

İnbaşı, M. 2011.17. Yüzyıl Kayseri Avarız ve Cizye Defterleri. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi

Jennings, R. C. 1986. "The Population, Taxation and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to the Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572", Journal of Turkish Studies, 10, 175-191

Jennings, R.C.1976. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", International Journal of Middle East Studies, 7(1), 21-57.

Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560). 1983. Editör: Yinanç R., Elibüyük M. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Karaca, B. 1997. XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Karta, N. 2005. XVI. yüzyılda Filibe Kazası. Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Karta, N. 2015. Manastır Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(41), 458-470.

Karta, N.1997. 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kıvrım, İ. 2005. XVII. yüzyılda Konya ve Ayıntâb şehirlerinde gündelik hayat (1670-1680). Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Kiel, M. 2009."Selanik", TDV İslam Ansiklopedisi, 36, 352-357.

Kurt, Y. 1992. XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, Hacettepe Üniversitesi. Doktora Tezi.

Kurt, Y. 2004. Çukurova Tarihinin Kaynakları I. 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kuruca, N. 1995. XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı Vakıf Tahrir Defteri (Tanıtım, Tahlil ve Metin). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Kütükoğlu, M. 2000. XV ve XVI. asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı. İzmir: İzmir Yayıncılık.

Lowry, H.W. 2012. Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1538). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Lowry, H.W., Emecen F. 2012."Trabzon", TDV İslam Ansiklopedisi, 41, 296-301.

Lowry, H.W., Göyünç N. 2010. Studies in Defterology. New Jersey: Gorgias Press & The Isis Press.

Muşmal, H. 2000. XVII. yüzyılın ilk yarısında Konya'da sosyal ve ekonomik hayat (1640-1650). Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Nagata, Y. 1979. "1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini İnceleme Denemesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 32, 731-758

Nurdan, S. 2012. XV ve XVI. Yüzyıllarda Ankara Şehri Vakıfları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi.

Olnon, M. 2013. “Brought Under The Law of the Land”: The History, Demography and Geography of Crossculturalism in Early Modern İzmir, and the Köprülü Project of 1678 (1. Basım). Leiden: Leiden University Press.

Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII: Canik Sancağı Avarız Defteri(1642), 2008. Editör: Öz,M. Ankara: TTK Yayınları.

Öksüz, M. 2004. 1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Öksüz, M. 2016. Şam Eyaleti’nin Güney Sancaklarında(Filistin) Nüfus – XVI. Yüzyıl, Mimar Sinan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Öntuğ, M. M. XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi.

Öz, M. 1999. 15.-16.Yüzyıllarda Canik Sancağı. Ankara: TTK Yayınları.

Öz, M. 2006. “Klasik Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Nüfus”. Sayfa 243-261. Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu (4-6 Mayıs 2006, Samsun) Bildirileri. Editör: Yılmaz C., Samsun:Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı.

Öz, M. 2010. Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII (Canik Sancağı Avârız Defteri 1642) (1. Basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özdeğer, H.1988. Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi Araştırmaları Yayınları.

Özdemir, F. 2015. TD. 382 numaralı Tahrir Defterine göre Kanuni Devrinde Şumnu Nahiyesi. Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Özel, O. 1993. Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642). University of Manchester, Doktora Tezi.

Özel, O. 2016. The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia: Amasya 1576-1643 (Ottoman Empire and Its Heritage). Leiden:Brill.

Özer, M. 1998. Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV.-XIX YY.). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi

Özkılıç, A., Coşkun A., Sivridağ A., Yüzbaşıoğlu M. 1998. 998 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-Kadiriye Defteri (937/1530): Amid, Mardin, Sincar, Musul, Arabgir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişkezek, Harpurt, Ana-Hit ve

Deyr-Rahbe Livaları ile Hısn-i Keyf ve Siird Kazaları (1. Basım). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Özkılıç, A., Coşkun A., Sivridağ A., Yüzbaşıoğlu, M. 2010. 397 Numaralı Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri (943/1536): Dizin ve Transkripsiyon (1. Basım). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Özkılınç, A. 1996. Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530) 1: Konya, Beyşehri, Akşehir, Larende, Aksaray, Niğde, Kayseriyye ve İçil Livaları. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Özkılınç, A., Coşkun, A., Sivridağ, A. 2011. 401 Numaralı Şam Livası Mufassal Tahrir Defteri (942-1535) Dizin ve Transkripsiyon. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Öztürk, M. 1997. "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi), 7, 250-293

Öztürk, T. 18. 2008. "Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği". Sayfa:93-112. Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 5.

Öztürk, T. 2004. İki Savaş Döneminde Trabzon 1680-1690 / 1723-1746. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi.

Pala, A. 1991.XV. ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri. Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Pamuk, B. 2006. 17. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.

Peri, O. 1996. "The Christian Population of Jerusalem in the Late Seventeenth Century: Aspects of Demography, Economy, and Society", Journal of the Economic and Social History of the Orient, 39 (4), 398-421

Provence, M. 2005. "Ottoman and French Mandate Land Registers for the Region of Damascus", Middle East Studies Association Bulletin, 39(1), 32-43

Raymond, A. 2000. Cairo. London: Harvard Press University.

Sahillioğlu, H. 2005. Şam Şehrinin XVII. Asırda Sosyal ve Ekonomik Yapısı : 1977 numaralı Avarız Defterine Göre. İstanbul: Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA).

Samıkıran, O. 2013. Osmanlı idaresinde Şam (1750-1800) / Damascus under the government of Ottoman (1750-1800). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi.

Saygı, C.E. 2009. 17. Yüzyıl Ortalarına Doğru Erzincan Kazası [H. 1052/M. 1642/Tarihli Erzurum Eyaleti (Mad 5152) Mufassal Avârızhâne Tahrir Defterine Göre], Erciyes Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Sevim, S. 1993. XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Sezgin, İ.1991. 1475-1530 yıllarında Gelibolu Kazası. Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Sezgin, İ.1998. "XV. ve XVI. asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi", Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Solak, İ. 2002. XVI. Asırda Maraş Kazası. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi.

Sonyıldırım, Ş. 2007. 17. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.

Sönmez, S. 2007. Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehir Merkezi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi.

Sunay, S. 2003. Tokat Şehir-İçi Hanları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.

Şahin, İ. ve Öke, M. K. 1992. Bosna-Hersek (1. Basım). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şimşirgil, A. Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi.

Taş, H. 2004. XVII. Yüzyılda Ankara. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Tiktaş, S. 2014. XVI. yüzyıl Edirne şehri: Demografik, Toplumsal ve Ekonomik Yapı. Bahçeşehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Tosunoğlu, A. 1993. Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi

Tuncel, M. 2001."Karaman", TDV İslam Ansiklopedisi, 24, 444-447.

Tuncer, Y. 1992. Mahkeme Sicillerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları, Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Turan, A. N. 1993. XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Türkmen, İ. 2014. XVI. Yüzyılda Belgrad. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi.

Uğur, Y. 2014. The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries. Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Uslucan, C. 2012. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun Kazası'nın Nüfusu. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Ünal, M. A. 1987. "1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", Belleten, LI (199), 119-129.

Ünal, M. A. 1989. XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1. Basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, N. 2015. İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik. İstanbul: İmge Yayınevi.

Üner, M. E. 2003. Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800). Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Ünsal, M. 2006. Sivas İl Merkezindeki Osmanlı Camileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi.

Vakıf ve Mülk Defteri (1530 Tarihli Malatya, Behisni, Gerger, Kâhta, Hısn'ı Mansur, Divriği ve Darende Kazâları), 2007. Editör: Gülsoy, E., Taştemir M. Ankara: TTK Yayınları.

Varlık,M.Ç. 1980. XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı. Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi.

Varlık,M.Ç. 1988. "XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu", Belleten, LII / 202, 115-168.

Watenpaugh, H. Z. 2004. The Image Of An Ottoman City: Imperial Architecture And Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries (1. Basım). Leiden, Boston: Brill.

Yalçınkaya, S. 2006. 265 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine göre 1548 yılında Gazze Sancağı. Fırat Üniversitesi,

Yardımcı, M. E. 2004. Nüfus ve Arazi Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Bosna Livasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Yediyıldız B.1988."1485- 1576 Yılları Arasında Samsun Şehri ". Sayfa 297-301. Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri(13-17 Ekim 1986). Editör: Sağlam, M., Samsun: Eser Matbaası.

Yediyıldız, B. 1985. Ordu Kazası Sosyal Tarihi: 1455-1613. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Yediyıldız, B. 1998. “Osmanlılar Döneminde Manastır”. Atatürk ve Manastır Sempozyumu. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Yetkin, N. 2007. 136 Numaralı Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi.

Yılmaz, L. 1997. Antalya: Bir Ortaçağ Türk Şehrinin Mimarlık Mirası ve Şehir Dokusunun 16. Yüzyılın Sonuna Kadar Gelişimi (Bir Ortaçağ Arkeolojisi Surveyi). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Yılmazçelik, İ. 1996. “Amid Sancağı (1567 Tarihli Tahrir Defteri’ne Göre)”, Osmanlı Araştırmaları, 16, 121-162

Yiğit A.1998. XVI. yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası. İnönü Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Yinanç, R., Elibüyük, M. 1988. Maraş Tahrir Defteri (1563) (1. Basım). Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Yüksel, M. 1991. Trabzon’da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler, Cilt 1. Trabzon: T.C Trabzon Valiliği Yayınları.

7. EKLER

TÜBİTAK
PROJE ÖZET BİLGİ FORMU

Proje Yürütücüsü:	Yrd. Doç. Dr. YUNUS UĞUR
Proje No:	114K305
Proje Başlığı:	Osmanlı Şehir Tipolojileri Ve Atlası (1450-1700)
Proje Türü:	3501 - Kariyer
Proje Süresi:	24
Araştırmacılar:	
Danışmanlar:	ALİM ARLI
Projenin Yürütüldüğü Kuruluş ve Adresi:	İSTANBUL ŞEHİR Ü. İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ F. TARİH B.
Projenin Başlangıç ve Bitiş Tarihleri:	01/11/2014 - 01/11/2016
Onaylanan Bütçe:	149701.0
Harcanan Bütçe:	110409.69
Öz:	Bu projenin konusu hem diyakronik (bir şehrin ya da şehirlerin uzun dönemli özellikleri) hem de senkronik (şehirlerin aynı zaman dilimindeki özellikleri) olarak Osmanlı şehirleri tipolojileri/gruplaşmalarını ortaya çıkarmak, tematik tablolardan ve haritalardan oluşan bir atlas meydana getirmektir. Osmanlı dönemi şehirlerinin tarihi, monografik olarak 20. yüzyılın başından itibaren yazılmaya başlanmıştır. Yaptığımız taramalardan detaylıca gördüğümüz üzere, bugünkü Balkan, Anadolu ve Arap-Afrika (bugün MENA olarak adlandırılmaktadır) coğrafyasını kapsayan Osmanlı sınırlarında yer alan şehirler Türkiye, Mısır, Irak, Suriye, Yunanistan, Bosna-Hersek, Makedonya gibi onlarca ülke tarihçileri tarafından çalışılmakta, arşiv malzemeleri kullanılarak tarihleri ortaya konmaktadır. En önemli sorun ise tarihyazımı açısından bu şehir tarihlerinin birbiri ile irtibatsız olarak yazılmakta olmasıdır. Oysa şehirler ancak bir şehirler ağında varlıklarını sürdürebilir ve bir şehir diğer şehirlerle birlikte değerlendirilerek çok daha doğru anlaşılabilir. Osmanlı coğrafyasında bulunan şehirlerin de bu çerçevede birbiri ile ilişkilendirilerek, şehir ötesi/arası ağları tespit edilerek çalışılması gerekmektedir. Örneğin, Edirne'nin 1700 tarihlerindeki şehir tarihini çalışan bir araştırmacının o dönemde bu şehre nüfus, etnik-dini dağılım, iktisadi hacim, mahalle ve yerleşim özellikleri gibi hususlarda benzeyen ya da ayrışan şehirleri bilmesi ve o şehirlerle ilgili çalışmalara müracaat ederek kendi çalışmasını zenginleştirmesi hayati önemdedir. Diğer yandan, sayıları yüzlerce olan Osmanlı şehirleri yeknesak özelliklere sahip değillerdir. Liva, Vilayet, Sancak, Kaza gibi adlandırmalarla Osmanlı idari sisteminde bir tasnif bulunmakla birlikte şehirler ve idari bölgeleri, şehircilik açısından nüfus büyüklükleri başta olmak üzere bazı tanımlayıcı özelliklerle yeniden bir tasnife tabi tutulmalı ve şehir tipolojileri oluşturulmalıdır. Projede, mevcut birincil ve literatür kaynaklarından elde edilecek şehir verileriyle yeni bir tasnifin/tipolojilendirmenin kriterleri ve ölçekleri 1) tarihsel dönemler dikkate alınarak 2) dinamik bir şekilde nasıl oluşturulabilir, 3) tematik haritalarla şehirlerin özellikleri nasıl haritalanabilir gibi meseleler 4) tahrir ve avârız defterlerinin yoğunlukla bulunduğu 1450-1700 tarihleri arası merkeze alınarak tartışılmaktadır. Süreç ve yöntem olarak önce mevcut verilerin tasnifi, tanımı ve tasviri yapılmakta, buna göre şehir örneklemi ve veritabanı oluşturulmakta, sonrasında kümeleme/gruplama analizi ile coğrafi bilgi sistemleri (CBS/GIS) uygulamaları kullanılarak 1450-1700 arasıda ellişer yıllık dönemlerde Osmanlı şehirlerinin gruplaşmaları tablo ve haritalarla tematik olarak izlenmektedir. Ayrıca Osmanlı şehir tarihi literatürüne ve birincil kaynaklara (tahrir ve avârız defterleri) dair envanter çalışması yapılmakta kapsamlı bir değerlendirmesi sunulmaktadır.
Anahtar Kelimeler:	Osmanlı, Şehir, Erken Modern, CBS, Anadolu, Balkan, Arap, Tahrir, Avârız, Zimmi, Mahalle, Vergi
Fikri Ürün Bildirim Formu Sunuldu Mu?:	Hayır

TÜBİTAK